

**Неформалната икономика в
страните – кандидатки за
членство в Европейския съюз**

Център за изследване на демокрацията

Настоящата публикация са издава
с помощта на Европейската комисия.

Последни издания на Центъра за изследване на демокрацията:

- Контрабандните канали в югоизточна Европа. С., 2002.
ISBN 954-477-098-4
- Корупция, контрабанда и институционална реформа. С., 2002.
ISBN 954-477-100-X
- The Informal Economy in the EU Accession Countries: Size, Scope,
Trends and Challenges to the Process of EU Enlargement. Sofia. 2003.
ISBN 954-477-105-0

ISBN 954-477-106-9

© Център за изследване на демокрацията. 2003.
Всички права запазени.

Съставил и редактирал:
Петкан Илиев, главен експерт,
Икономическа програма, Център за изследване на демокрацията

ул. „Александър Жеков“ 5, 1113 София
тел. (+ 359 2) 971 3000, факс: (+ 359 2) 971 2233
csd@online.bg, www.csd.bg

Съдържание

УВОД	5
НЕФОРМАЛНАТА ИКОНОМИКА В СТРАНИТЕ – КАНДИДАТКИ ЗА ЕС: ДЪЛБОЧИНА, ОБХВАТ И ТЕНДЕНЦИИ	11
Икономиката в сянка и институционалните промени в страните кандидат – членки на ЕС – „двустълбовата“ стратегия за посрещане на бъдещите предизвикателства – <i>г-р Доминик Енсте</i>	13
Оценка на размера на скритата икономика в България – <i>доц. г-р Валентин Гоев, гл. ас. Венелин Бошнаков</i>	57
Фискални инструменти и скрита икономика (на примера на глобата) – <i>Красимир Криводолски</i>	94
Неотчетената икономическа активност в информационния сектор в България: Проблеми, въпроси и оценки – <i>Тодор Ялъмов</i>	102
Сенчестата икономика в България и Турция. Сравнителен анализ – <i>г-р Ахмет Салих Икиз</i>	128
Сива икономика, статистика и институционални структури – <i>Майкал Кейтън</i>	141
Корупцията в България: между нелегалността и социо-културната легитимност – <i>доц. Таня Чавдарова</i>	145
ИКОНОМИКА НА ПРЕСТЪПНОСТТА: СИВ СЕКТОР, КОНТРАБАНДА, КОРУПЦИЯ	167
Новата икономика на престъпността – <i>Бойко Тодоров</i>	169
Организирана престъпност в икономиката – <i>г-р Стефан Николов</i>	181
„Сенчестата“ икономика – икономическа база на организираната престъпност, корупция и тероризъм – <i>доц. г-р Олга Тенева</i>	191

Фискална политика на държавата в контекста на сивата икономика – <i>Гати Ал-Джебури</i>	200
Митническата администрация и проблемите на контрабандата и корупцията – <i>Асен Асенов</i>	207
Мерките на митническата администрация за борба с контрабандата и митническата измама – <i>Румен Данев</i>	212
Корупционни практики, свързани с контрабандния внос – <i>Чавдар Кънев</i>	219

УВОД

Настоящият сборник с доклади и статии по проблемите на неформалната икономика в страните – кандидатки за членство в ЕС, бе подготвен в рамките на проекта **„Неформалната икономика в страните – кандидатки за членство в ЕС: размер, дълбочина, тенденции и предизвикателства към процеса на разширяване на ЕС“**. Голяма част от докладите бяха изнесени на международна конференция, състояла се в София на 29–30 ноември, 2002 г. и организирана от Центъра за изследване на демокрацията с подкрепата на Европейската комисия.

Сборникът не претендира за пълно обхващане на проблемите, свързани с неформалната икономика. Въпреки това спектърът на анализирани въпроси е достатъчно широк и включените материали ни представят два различни формата на анализа. Първата част на сборника ни представя проблемите за обхвата, размера и методите за оценка на скритата икономика в страните в преход и държавите – кандидатки за членство в ЕС. Наред с това този експертен поглед върху неформалната икономика дава възможност да се набележат някои области, които се нуждаят от допълнително изучаване и изследване, вкл. и да се направят препоръки за практически мерки от страна на държавните органи в тази област. Втората част е посветена на практическите последици и разработването на практически отговори в областта на институционалната реформа и политиката по тези проблеми, вкл. проблемите свързани с противодействието на свързаната с неформалната икономика организирана прес-

тъпност.

Проблемите, свързани с неформалната икономика, могат да се дефинират като едни от най-важните за икономическия преход в България. Те продължават да стоят на дневен ред от гледна точка на тяхното разрешаване и днес, 13 години след началото на стопанските реформи. Размерът на неформалната икономика е фактор, който влияе пряко върху легалния сектор, работещ по правилата и нормите на закона. Затова определянето на размера и обхвата на неформалната икономика, причините за нейното съществуване и разширяване, което се анализира в първата част на настоящия сборник, е добър изходен пункт за набелязване на конкретни мерки за нейното намаляване. Неслучайно зам. министърът на икономиката Никола Янков при откриването на конференцията заяви, че в Министерството на икономиката постоянно се получават различни предложения в тази насока в рамките на постоянния диалог с бизнеса. Повечето от тях са за намеса на държавата в определени области, така че да се засили прилагането на законовите правила или да се въведат нови там, където те липсват. В много отношения това противоречи на публично декларираната посока за намаляване на лицензионните, разрешителните и регистрационни режими в страната. Но това отразява желанието на бизнеса по този начин да се изкара на светло по-голяма част от икономиката на страната, за да може конкуренцията да бъде лоялна и открита.

Втората част от докладите в настоящия сборник поставят в дискуссионен план понятието нова икономика на престъпността. Това е един опит да погледнем на целия комплекс от квазистопански дейности – от контрабандните операции до прането на пари и системната корупция, като част от бизнеса на организирани престъпни групировки, и като важна, макар и негативна характеристика на прехода.

Причините за един подобен поглед върху феномена сива икономика са най-общо казано две:

1. Първата е, че не може да се очакват съществени резултати от прилагането на традиционните методи за противо-

действие на престъпността, без те да се съчетават с необходимите реформи за ограничаване обхвата на сивия (черния) сектор. Знаем, че организираната престъпност усвоява от 2 до 5% от приходите по света;

2. Втората причина е, че е необходимо самите специализирани държавни институции, вкл. силите за сигурност, структурно да се реформират и реорганизируют с оглед на новите национални и трансгранични предизвикателства.

В своето изказване на конференцията посланикът на САЩ г-н Джеймс Пардю заяви, че организираната престъпност в България е основен проблем на прехода. Тя е твърде видима и много добре организирана. Всеки знае това – както полицията, така и Министерския съвет, съдебната система и прокуратурата. За съжаление това го знаят и външните инвеститори и чуждите правителства. В този смисъл справянето с организираната престъпност означава обединени и много добре организирани общи усилия на държавата, обществото и всички институции, занимаващи се с престъпността, вкл. и с помощта на всички други държави и правителства и на техния опит.

Неслучайно посланикът на Великобритания г-н Йън Сутар заяви в своето изказване на конференцията, че властите във Великобритания и САЩ са установили много добри работни отношения със съответните институции в България, концентрирайки усилията си, за да подпомогнат откриването, залавянето и осъждането на участниците и организаторите на престъпни деяния.

Според проф. Георги Петканов, министър на вътрешните работи на България, ограничаването на престъпността в страната е един от основните приоритети в управленската програма на правителството на Република България и първостепенна задача за Министерството на вътрешните работи. Тя е пряко свързана с реализирането на Националната стратегия за присъединяване към Европейския съюз и НАТО.

В резултат на предприетите досега мерки активността на организирани престъпни структури е значително ограничена. Стеснен е и периметърът на сенчестата икономика, контролирана от структурите на организираната престъпност. Пресече-

ни са организирани канали и престъпни механизми, използвани за контрабанда и незаконни сделки с акцизни стоки, пиратски компактдискове, бяла и черна техника и други.

В същото време обаче по оценка на специализираните служби в дейността на организирани престъпни групи се наблюдават някои нови тенденции, които поставят допълнителни предизвикателства пред родната политическа класа и анализаторите:

Първо, повишава се престъпната активност на организирани групи във финансово-кредитната система. Усъвършенстват се прилаганите схеми за изпиране на пари, изнасянето им зад граница и връщането им за участие в приватизацията. Увеличава се разпространението на фалшиви документи и използването им за финансови и банкови измами.

Второ, задълбочават се процесите на прегрупиране на организирани престъпни групи и тяхното насочване към отрасли с лесна и бърза възвръщаемост на вложените средства. На тази основа възникват конфликти между тях, свързани с разпределението и преразпределението на пазарните сфери и територии, които много често завършват с криминални престъпления.

Трето, увеличава се броят на констатираните случаи на незаконно „кредитиране“. Организирани престъпни групи използват слабостите в банковата система и насочват финансовите средства към лихварството, което в повечето случаи завършва с рекет, изнудване и отнемане на собственост от кредитополучателите.

Изводите, които могат да се направят в тази връзка, са, че осъществяваната стокова контрабанда в страната създава условия за нелоялна конкуренция и финансира сенчестата икономика. При реализация на контрабанден внос български и чужди фирми вносители създават стройна система от взаимоотношения с дистрибуторите и търговците на дребно. Те използват слабите места в действащото митническо, финансово и наказателно законодателство, и може да се каже, че го правят твърде успешно. Чрез корумпиране на държавни служители се правят опити за проникване в данъчните и митническите служби с цел обезпечаване на контрабандните канали.

В използваните престъпни схеми при контрабандата на стоки се включват и фирми от свободните безмитни зони на европейски държави. Правят се опити за използване на фалшифицирани евросертификати за неевропейски стоки и офшорни фирми и складове за доставка в държави, където трудно може да се установи произходът на стоките и техните цени.

В крайна сметка проблемите на борбата със сивата икономика, контрабандата и корупцията са предизвикателство както за политици и анализатори, така и за всяка държавна администрация и правораздавателните органи. Нашите намерения с издаването на този сборник са да продължим представянето на проучванията и дискусиите по тези проблеми, разработвани и анализирани от експертните групи в рамките на антикорупционната инициатива *Коалиция 2000*.

Формулираните в сборника мнения и предложения изразяват позициите на техните автори:

- **Асен Асенов**, Директор, Агенция Митници
- **Д-р Ахмет Салих Икиз**, Университет „Ейдж“, Катедра Икономикс, Измир, Турция
- **Бойко Тодоров**, Програмен директор, Център за изследване на демокрацията
- **Доц. д-р Валентин Гоев**, Катедра „Статистика“ УНСС, София
- **Гл. ас. Венелин Бошнаков**, Катедра „Статистика“ УНСС, София
- **Гати Ал-Джебури**, Първи заместник – министър на финансите, Министерство на финансите
- **Д-р Доминик Енсте**, Изследовател, икономическа политика, координатор на проект, Герлинг Груп, Кьолн
- **Красимир Криводолски**, Лесотехнически университет, София
- **Майкал Кейтън**, Консултант, ОИСР, Министерство на икономиката, София
- **Доц. д-р Ольга Тенева**, Зав. отдел „Икономически науки“, Академия на МВР

- **Румен Данев**, Директор, Дирекция Митническо разузнаване и разследване, Агенция Митници
- **Д-р Стефан Николов**, Академия МВР, ръководител катедра, д-р по икономика
- **Таня Чавдарова**, Факултет „Социология“, Софийски университет „Св. Кл. Охридски“, София
- **Тодор Ялъмов**, Координатор, Група по информационни технологии, Фондация Приложни изследвания и комуникации и Старши асистент, Софийски Университет „Св. Климент Охридски“
- **Чавдар Кънев**, Държавен инспектор, Агенция Митници

НЕФОРМАЛНАТА ИКОНОМИКА В СТРАНИТЕ – КАНДИДАТКИ ЗА ЕС: ДЪЛБОЧИНА, ОБХВАТ И ТЕНДЕНЦИИ

Икономиката в сянка и институционалните промени в страните кандидат – членки на ЕС – „двустълбовата“ стратегия за посрещане на бъдещите предизвикателства

г-р Доминик Енсте

Изследовател, икономическа политика, координатор на проект, Герлинг Груп, Кьолн

1. Сенчестата икономика – предизвикателство за икономическата и социалната политика

Причините, последиците и проблемите, породени от нарастващия дял на сенчестата икономика, са широко дискутирани както в Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР), така и в страните, намиращи се в период на преход. Вниманието е насочено към сенчестата икономика поради драматичното нарастване на безработицата, (напр. в страните от ЕС) и наличието на финансови трудности при покриването на публичните разходи. Като друга причина за това може да се посочи надигащото се недоволство и нарастващото разочарование от икономическата и социалната политика. Масштабни инициативи, подети от Комисията на ЕС и Парламента на ЕС, както и на правителствено ниво показват, че политиките най-накрая са почувствали назрялата необходимост от предприемане на адекватни мерки и действия¹.

Те обаче са поставени пред дилема. От една страна, заобикалянето на данъчните задължения от страна на богатите води до масово възмущение сред обществото, а, от друга, незаконно работещите са подложени на далеч по-малко критики, въпреки че някои политици са на мнение, че те имат антисоциално поведение, тъй като са източник на нарастваща безработица и социална несправедливост. Това мнение е широко разпространено по отношение на социалните из-

мами, незаконната трудова дейност и масовото избягване на данъците. Но едва ли по същия начин стои например въпросът с извършването на незаконна дейност само в късните вечерни часове например, което поне половината от германците биха приели за напълно нормално и дори биха се възползвали от такава възможност, ако тя им бъде предоставена². Могат ли по-строгите санкции и контрол, в комбинация с налагането на повече регулации, да бъдат решение за справяне с нелегалния наемен труд или има друг начин за преодоляване на проблема?

В научнопопулярните издания и ежедневниците дискусиата за същността на сенчестата икономика се ограничава от две крайни твърдения: от една страна, преписва ѝ се вината за много от икономическите проблеми, като безработицата, високия вътрешен дълг, стопанската рецесия, а, от друга страна – на нея се гледа като на легитимно свободно пространство в една икономическа система с твърде високи данъци и сложни регулации. Статиите и публикациите в областта на социалните науки фокусират вниманието си пък единствено към измерването на нейния обхват. Освен това базата за анализ на причините и последиците от нарастващата сенчеста икономика често е твърде тясна по обхват и не отразява аспекти от другите социални науки. Ето защо е необходимо да се направи един задълбочен и всеобхватен научен анализ на този сложен феномен³.

Интересът към проблемите на сенчестата икономика може да се фокусира главно в три направления, които детайлно следва да бъдат анализирани⁴:

- а) При провеждането на правителствената икономическа и социална политика движещата сила за справяне с нелегалната трудова дейност е фактът, че тези законни и полузаконни дейности са нежелани за официалните институции. Една нарастваща сенчеста икономика може да се разглежда като реакция на отделните индивиди, които се чувстват претоварени от държавата и биха предпочели варианта „изход“ пред варианта „глас“, представляващ тяхната възможност за вот. Ако нарастващият дял на сенчестата икономика е провокиран от нарастването на данъците, социално-осигурителната тежест и „институционалната склероза“ (Olson, 1985), то едно „залитане“ към подзем-

ния свят би довело до подкопаване основите на данъчната и социалноосигурителна система. Резултатът тогава би бил завъртането на един порочен кръг от последващо нарастване на бюджетния дефицит и данъчните ставки, допълнително разрастване на сенчестата икономика, постепенно отслабване на икономическите и социални устои на обществения ред.

Освен това влиянието на сенчестата икономика върху официалната също трябва да бъде взето под внимание, тъй като нелегалния труд би могъл да доведе до деформации в разпределението на ресурсите, както и производствените фактори не биха се използвали в този случай по най-ефективния начин. От една страна, увеличаващият се дял на сенчестата икономика е в състояние да привлече от официалния пазар на труда работници (чужди и местни), като конкурира легалните фирми. От друга страна обаче, най-малко две трети от доходите, спечелени в сенчестата икономика, се харчат в официалната, оказващи по този начин позитивен и стимулиращ ефект върху нея⁵.

Освен това проспериращата сенчеста икономика би могла да причини сериозни затруднения на политиците, тъй като официалните индикатори, например безработица, работна сила, БВП, доход и потребление, са изкривени. Политика, базирана на нереални индикатори, е много вероятно да бъде неефективна, дори лоша. Ето защо реципрочният ефект между сенчеста и официална икономика трябва да бъде взет под внимание, когато се планират икономически мерки, особено касаещите фискалната политика. Ако „нелегалната дейност“ е факт за една икономика, то събираемостта на данъците би могла да достигне негативния наклон на Кривата на Лафер, където по-високите данъчни ставки водят до по-ниски приходи от данъци.

- б) В социалните науки сенчестата икономика е преди всичко едно предизвикателство за икономическата теория и политика. В икономическите и социалните науки трябва да се търсят отговори на въпроси като: защо хората работят нелегално; защо се правят транзакции в сенчестата икономика и какви са последиците от тези две неща? В момента съществуват различни теоретични подходи, съсредоточени обаче само върху отделни аспекти на този комплексен феномен. Развитието на систематичен, базов „модел“ е необходимо, както е необходимо съ-

ществуването на ясен, цялостен и интердисциплинарен подход за анализиране на причините.

В емпиричните изследвания проблемът с измерването на големината и развитието на сенчестата икономика трябва да бъде анализиран с различни методи, заедно с това теоретично изведените причини и следствия на сенчестата икономика трябва да бъдат също емпирично изследвани. Обратната връзка, ефектът върху официалната икономика и взаимодействието между двата сектора на стопанството също трябва да бъдат взети под внимание и измерени⁶.

в) Най-трудната задача за икономистите (често недооценени) е да представят на политиците резултатите от своите научни изследвания и да ги убедят, че направените открития са истинни. Но ние се опитваме да предлагаме решения за предприемане на определени политически стъпки, базирани на причинно-следствения анализ на сенчестата икономика. Те стигат далеч по-напред от начертания път за развитие от Комисията на ЕС за паневропейска стратегия за преодоляване проблема с нелегалната работа⁷. Техният ръководен принцип изисква промяна в „моделите за добрата практика“ и координация на ниво ЕС в борбата с незаконния труд, като например по-стриктен контрол и по-сурови наказания. За съжаление тези предложения не са нови и те често не стигат по-далеч от това просто да лекуват симптомите. Вместо това са необходими реформи в данъчната система и системата за социално осигуряване, което би подобрило динамиката в официалната икономика.

Дискусията за адекватна икономическа политика често е повлияна от идеологии. Могат да бъдат открити всякакви мнения – от тотално отричане на феномена „сенчеста икономика“ до имагинерно преувеличаване на нейните размери и влияние. Изходните точки на почти всички полемики са различните оценки за обхвата на сенчестата икономика, което често се счита за решаващо за правдоподобността/надеждността на анализите. За съжаление – благодарение на това отношение – изследователските усилия са съсредоточени върху въпроси като: кой е най-добрият метод за оценка размерите на сенчестата икономика; каква част от трудовата сила попада в сенчестата икономика и как това се изменя във времето?

Но анализът на причините и следствията на сенчестата икономика е далеч по-важен. Анализирането на причините и ефекта на сенчестата икономика върху разпределението на ресурсите, доходите и политиката за стабилизиране на официалната икономика като цяло дава основа за формулиране на предложения към икономическата политика за решаване на проблема с незаконния труд като икономическо и социално предизвикателство. Аз ще предложа една „двустълбова“ стратегия с два подхода за справяне с феномена: 1) намаляване на стимулите за заобикаляне на регулациите и неплащане на данъците – вариантът „изход“, и 2) подобряване начините за гласуване и влияние върху официалните институции – вариантът „глас“.

2. Сенчеста икономика, избягване на данъците и незаконна трудова дейност

Когато се изследва феноменът „сенчеста икономика“ дефинирането ѝ е от голямо значение. Много научни полемики и политически дискусии се дължат на разликите в дефиницията⁸. За да анализираш причините, и най-вече да оцениш правилно последствията от нарастването на сенчестата икономика, е необходимо да се изясни какво имаш в предвид под сенчеста икономика във всеки един контекст.

Тъй като терминът „сенчеста икономика“ включва в себе си множество икономически дейности е трудно да се дефинира формално. Например трябва да се разграничават стоките и услугите, произведени и консумирани в домакинството, „мека“ форма на нелегален труд (работа на две места – „moonlighting“), нелегална заетост и социална измама, както и криминални икономически дейности⁹.

Най-общо, сенчестата икономика може да се разглежда като „избягване от установените норми и начини на труд“ (Stutzel, 1980) или както Сдружението на германските икономически експерти го дефинира като „решение срещу официалните норми и институции за икономическа активност“.

Но има нужда от по-детайлна дефиниция при анализиране на незаконността на икономическите дейности, както и на тяхната връзка със заобикалянето на данъците. Избягването на данъци в чист вариант (чрез финансови трансакции) е изключено от този анализ, тъй като

не се създава добавена стойност и обикновено не се взема в предвид, когато става въпрос за сенчеста икономика¹⁰.

Разликата между „чистото избягване на данъци“ (pure tax evasion) и „подземна икономика“ (underground economy) е ясно обяснена в Lappert/Walker (1997). Сенчестата икономика почти винаги предполага предлагане на стоки и услуги, произведени с трудови, мениджърски или производствени ресурси и капитал. Противоположно на това, при чистата форма на данъчно избягване се касае за финансови трансакции, извършени с цел укриване на доходи, например капиталови. Тези аспекти са от особено значение за фискалната политика и публичните финанси, които там са силно застъпени.

От гледна точка на икономическата политика, дейностите от сенчестата икономика имат отношение към създаването на добавена стойност и влияят върху разпределението на ресурсите. Когато се касае за класифициране на дейности (в контекста на икономическата среда), трябва да се прави разлика между продукт от легална и нелегална дейност, от една страна, и легално и нелегално производство и дистрибуция на тези продукти, от друга. На следващата схема 1 тази дефиниция е изяснена. Все още границите между секторите не са достатъчно ясно изразени, като в същото време те непрекъснато се изменят в хода на икономическото развитие¹¹.

Подземната икономика по принцип може да бъде разделена на четири сектора. Неформалните икономически дейности могат да бъдат дефинирани според следните два критерия: пазарни трансакции и законност. Следователно подземната икономика може да бъде логически разделена на легален и нелегален сектор¹². Тогава легалният сектор може да се дефинира като „самоподдържаща се икономика“ (self sufficient), а нелегалният като сенчеста или скрита икономика.

Самоподдържащата се икономика може да бъде диференцирана според това, дали се осъществяват пазарни трансакции (неформален сектор, алтернативна икономика), или не се осъществяват (сектор на домакинствата). Последният включва например дейностите „направи си сам“. Неформалният сектор има превес в развиващите се страни и тези в преход, където малките фирми генерират голям дял от добавената стойност¹³. Разликата с незаконния сектор е в това, че неформалните дейности не са преследвани от закона в много страни,

въпреки че са погазени определени регулации и административни разпоредби или те се осъществяват на ръба на закона. Thomas (1992, р. 4, pp. 87f) въвежда „силата на закона“ (law enforcement) като критерий за разграничаване. Следователно от значение тук е не толкова несъществуването на закони и регулации, а по-скоро тяхното прилагане от страна на администрацията. Последното е силно застъпено при неформалния сектор, докато в незаконния сектор е налице засилен контрол и преследване. По този начин дейностите в неформалния сектор не са свързани с избягването на данъци, а те се числят по-скоро към легалната сфера, като се толерират от държавата.

Сектори / Критерий	Сектор на домакинствата	Неформален сектор	Незаконен сектор	Сектор на престъпността
Продукция/ Дистрибуция	законна	законна	незаконна	незаконна
Пазарни трансакции	не	да	да	да
Производство(стоки/ услуги)	законна	законна	законна	незаконна
Общи дефиниции според СНС	Самоподдържаща се икономика (законна)			Икономика в сянка (незаконна)
Примери	Работа от вида "направи си сам" в дома и офиса; гледане на малки деца; размяна на стоки	Помощ от съседни центрове за консултация и организации за самопомощ; неплатени/доброволни дейности; взаимопомощ	Незаконна работа: • поради нарушаване на замянчовите и търговски закони. • поради избягване на плащане на данъци • и злоупотреба с облагите.	Търговия с крадени стоки и наркотици; забранен хазарт; измама; контрабанда; получаване на крадени стоки

Схема 1. Класификация на икономиката в сянка

Противоположно на това, дейностите в сенчестата икономика са свързани с дейности, носещи висок доход, данъчно заобикаляне и противозаконно поведение. Разликата между „криминалния сектор“ и „незаконния сектор“ (Thomas, 1992, pp. 3f) на икономиката произтича от факта, че както производството/дистрибуцията, така и продуктът, създаден вследствие на криминална дейност (наркотици, трафик на хора, незаконен хазарт) са незаконни. От друга страна, дейностите от незаконния сектор могат да се причислят към сенчестата икономика само ако крайният продукт е законен сам по себе си, а начинът му на производство и дистрибуция е нелегален. Повечето от тези незаконни дейности могат да бъдат обобщени с термина „незаконна работа“. Нелегалните дейности включват производство на стоки и предоставяне на услуги, докато в същото време продължават да се получават социални помощи и осигуровки, без да се информират бюрата по труда – „социална измама“ (social security fraud); ако са на свободна практика (self-employed) и осъществяват производствена дейност, без да се съблюдават правилата, заложиени в производствения кодекс (industrial code) или упражняват определена занаятчийска дейност, без регистрация за това. Неспазването на тези закони се преследва от държавата и се наказва с глоби до 300 000 евро от 2002 г. в Германия¹⁴.

В много страни – членки на ОИСР (OECD), дейности като доброволна помощ, помощ между съседи (neighborhood assistance) и други дребни услуги изрично не подлежат на наказание. В този случай те се явяват част от неформалния сектор на стопанството.

Тук е анализиран по-подробно незаконният сектор. Характерно за него е наличието на пазарни транзакции. Производството и дистрибуцията на тези стоки и услуги се осъществява незаконно, съответно чрез нелегално производство, забранена търговия или в комбинация с избягване на данъци. Произведените стоки и предоставените услуги сами по себе си не са незаконни. Ако човек, който се занимава с поставяне на тапети в Германия, ще работи незаконно само ако го прави през почивните дни и му се плаща в брой, без фактура. Обикновено широк кръг от дейности се обобщават с термина „незаконна работа“, например като упражняване на занаятчийска дейност в извънработно време, незаконна заетост и избягване на данъци, заоби-

каляне на закона за защита на конкуренцията, в комбинация със социално – осигурителна измама (social security fraud). Незаконният сектор включва и някои легални дейности, извършвани съобразно установените законови норми, но причислени към сенчестата икономика поради факта, че се заобикаля плащането на данъчни задължения, тъй като доходът от тях остава недеklarиран (недеклариране на бакшиши и подаръци, които подлежат на облагане и др.).

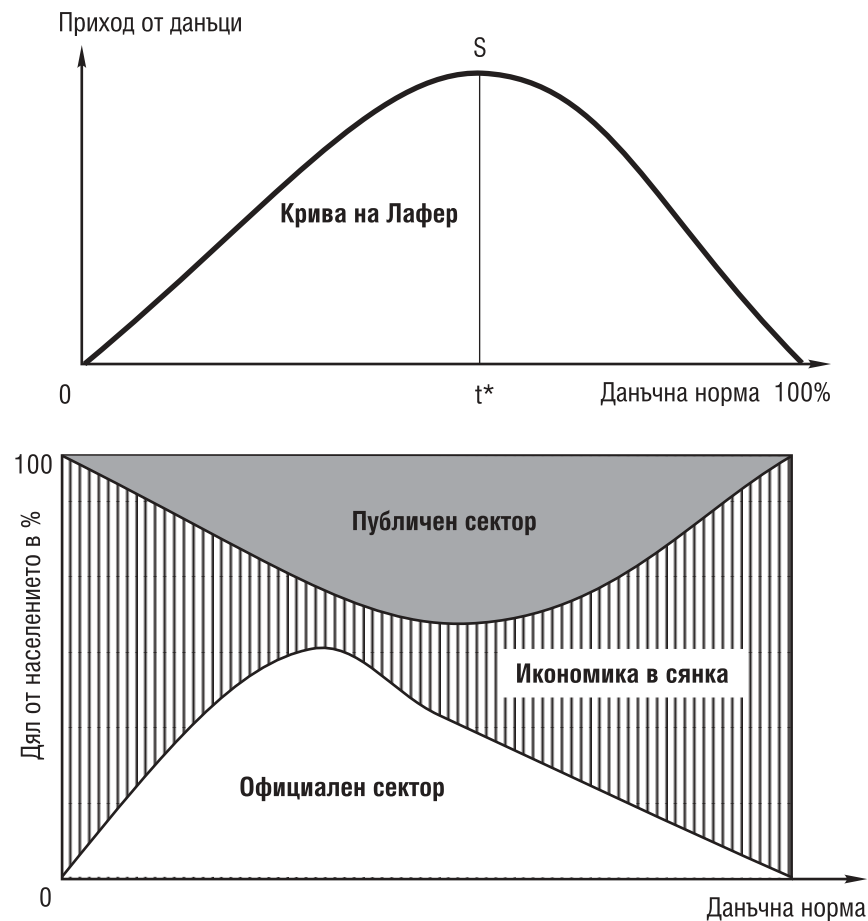
Следвайки линията на разсъждение на Танзи (Tanzi, 1999, p.338), то дейности, които не генерират добавена стойност, а само предполагат финансов приход (проституция, убийства, отвлечения), частното стопанство на домакинствата и полагането на доброволен труд с благотворителна цел са изключени от следващия анализ. Класическият начин за избягване на данъци, както вече споменахме, също не е предмет на изследването. Следователно сенчестата икономика (особено незаконната работа в съчетание с данъчно заобикаляне) е предмет на този анализ. Незаконен труд, осъществяван под формата на допълнителна работа (втора работа вечер) или като част от дейността на фирма (единствено работно място), съставляват най-голяма част от сенчестата икономика¹⁵.

3. Еволюционна теория за сенчестата икономика

На нарастването на сенчестата икономика може да се гледа като реакция на хората, чувстващи са твърде обременени от държавата и предпочитат варианта „изход“ („exit“ option) пред този на „гласа“ („voice“ option). Тъй като нарастването на сенчестия сектор в стопанството е повлияно от увеличение на данъчното и социално – осигурително бреме, придружено с „институционална склероза“ (institutional sclerosis), то активирането на подземните дейности води до подкопаване на основите на данъчната и социалноосигурителна система. Резултатът е все по-голям бюджетен дефицит и по-високи данъчни ставки, допълнително разрастване на сенчестия сектор и постепенно отслабване на икономическите и социални устои на обществото. Това е изобразено на схема 2.

Освен сенчестата икономика миграцията (физическа и икономическа) към други страни също е особено важна за опцията „изход“. Тя е провокирана и улеснена от нарасналите възможности за мобилност в рамките на ЕС, както и от липсата на хармонизация в системи-

те на данъчното облагане и социалното осигуряване. Когато някой данъкоплатец е недоволен от публичните блага, които му предоставя собствената държава, то той има възможност да емигрира. Възможността да се заемеш с дейност от сенчестия сектор на икономиката се лимитира от данъчната власт, която има държавата. Така сенчестата икономика се явява ендегенна граница.

Схема 2. Връзката между приходите от данъци, данъчната норма и развитието на икономиката в сянка

Корелацията между поведението на отделния индивид и данъчното облагане е илюстрирана на следващата схема, представляваща модифицирано изображение на Кривата на Лафер (Laffer-Curve, 1979), която показва избягването на данъци чрез нарастване на свободното време на индивидите. Гутман (Gutmann, 1981) модифицира фигурата, като предвижда алтернативата за влизане в сенчестата икономика.

Горната част на графиката показва корелацията между размера на данъчните ставки и данъчната събираемост, което е и в центъра на много от политическите дебати, особено в САЩ. Но в крайна сметка това не е доказано нито теоретично, нито емпирично. Главната ос показва съвкупната данъчна тежест (ставка) като процент от дохода и данъчните постъпления в държавната хазна. Колкото повече се увеличават данъчните ставки, толкова повече нараства противодействието. Ако максималните приходи в т. S (при данъчна ставка t^*) са надхвърлени, то вътрешната възвръщаемост намалява въпреки увеличението на данъчните ставки, тъй като гражданите започват опити за избягване на данъчните плащания. Намаляването на данъчните ставки в този случай би довело дори до увеличаване на събираемостта.

Долната част на графиката показва връзката със сенчестата икономика. С цел опростяване на модела, икономиката е разделена на три сектора (публичен, официален и сенчест). Имайки предвид развитието на икономиката във времето, в началото неформалният сектор е съставлявал голяма част от стопанството. Преминването от сенчестия сектор към официалната икономика е невъзможно без активната намеса на държавата. развитието на неформалния сектор води до нарастване и на официалния, тъй като това изисква ресурси.

Когато се въведат данъци в една икономика, положителните ефекти върху стопанството преобладават. При положение, че държавата осигурява адекватни блага срещу платените от гражданите данъци, би трябвало да се наблюдават позитивни импулси/стимули за преминане в официалната икономика. Не може да се обобщи кое е оптималното решение, тъй като то варира за всяка една страна. Една от възможностите е гражданите да привикнат към нарастващите нужди на държавата от нови ресурси и това може да не доведе до нарастване на сенчестия сектор.

С цел максимизиране приходите от данъци, а оттам и на приходите

в бюджета, данъците се увеличават. Това води до нарастване предлагането на работни места в публичния сектор в резултат на имиграция на хората, които са били заети в официалния сектор. Нарастването на данъчното бреме води до появата на по-силни стимули за осъществяване на нелегален труд/незаконна работа. Когато данъчните приходи достигнат своя максимум, публичният сектор не може да продължи да се разраства поради факта, че все повече трудещи се ще се насочат към сенчестата икономика при всеки опит за увеличение на данъчните ставки. Дори ако публичният сектор успее да се разрасне още, това неминуемо би довело в един момент до връщане към предконституционалното (pre-constitutional state) състояние на икономиката и дори до състояние на анархия. Тогава биха се въвели нови обществени правила, осигуряващи с предимство ресурси за държавата. В този случай финансирането на държавните нужди обсебва икономиката. Част от дейностите на сенчестия сектор ще преминат към официалната икономика, доколкото се запазват правата на собственост.

Тези съображения показват, че възприемането на публичните еквиваленти (perception of public equivalents) е важен критерий при вземането на решение за незаконна работа. Ако това твърдение е основателно, т. е. предоставяните публични услуги неутрализират негативното влияние на нарастналите данъци, то това не би довело до увеличаване дела на сенчестата икономика.

Моделът „доходи – свободно време“ е подходящ за илюстрация на основната икономическа концепция, че главната цел е преодоляване на неравномерното разпределение на ресурсите. Все още има някои теми, на които трябва да се гледа критично. Те се обясняват с помощта на теорията на благосъстоянието и данъчното облагане. В икономиката на благосъстоянието се допуска, че държавата се явява в ролята на „доброжелателен“ диктатор и се стреми да максимизира съвкупното благосъстояние. Поради тази причина големите данъчни задължения, ниските пределни данъчни ставки или идеалният вариант на равен данък на глава от населението, определени чрез вота на гражданите, се предлагат като мерки за предотвратяване на деформациите в разпределението и за оптимизиране на данъчната система. Тази проблематика е широко застъпена в публичните финанси. Принудителното присвояване от страна на държавата, нейното пренеб-

режително поведение и това на другите институции са подложени на критика. Оптимистичното схващане, че държавата не се стреми да максимизира своите собствени ползи, а тези на обществото, като по този начин действа напълно различно от общоприетото в икономиката, не изглежда приемливо за поддръжниците на модерните публични финанси¹⁷.

В съвременните публични финанси презумпцията за управлението, което се стреми да максимизира благосъстоянието, е заменена от егоистична такава, чиято цел е да максимизира бюджета си, за да получи повече власт над публичните фондове и така да се сдобие с допълнителна власт. В Теорията на Левиатан за данъците се допуска, че държавата въвежда повече данъци, отколкото са й необходими, за да достави оптималното количество обществени блага. Данъкоплатецът няма друга възможност за реакция, освен да се опитва да избягва плащането на данъчните си задължения. Ето защо Бренън и Бучнън (Brennan, Buchanan 1980) не подкрепят оптималното данъчно облагане дори ако то би довело до преодоляване на проблема с деформациите в разпределението. Една широка данъчна основа с много малко възможности за заобикаляне в крайна сметка би увеличила данъчната власт на държавата и данъкоплатецът би бил зависим в още по-голяма степен от милостта на „Левиатановата държава“ (Leviathan state). Следователно Бренън и Бучнън намират за необходимо да се формират ясни граници за данъчно облагане, като данъчни регулации и бюджетирание. Въпреки критиките на модела на Левиатан относно песимистичната оценка на държавата моделът е допринесъл за окачествяването на политиците като актьори. С това той се противопоставя на Теорията за икономиката на благосъстоянието.

В контекста на новата политическа теория, множество подходи са развити в опита да се обясни по-реалистично поведението на държавата. Бланкарт (1998) предлага прилагането на демократични елементи за спиране на бюджетната максимизация и данъчните загуби. Това е една алтернатива на предлаганото въвеждане на конституционни регулации като ефективен механизъм за контрол от страна на държавата. Друга възможност представлява и въвеждането на незадължителни референдуми за държавния бюджет или за публичното бюджетирание на данъците и заемите. Тази форма на контрол и протекция е

необходима в контекста, касаещ политиките да бъдат самозаинтересовани икономически актьори.

Този кратък преглед на еволюционния подход, включващ и сенчестата икономика, служи като нормативна база за следващия анализ и предложенията за икономическа политика. Той е доразвит по-задълбочено и теоретично изведен от Енсте (2002).

4. Кои са основните причини за нарастване дела на сенчестата икономика?

Нарастването на сенчестата икономика е причинено от много и различни фактори, но най-важните и често цитирани са:¹⁸

- ✓ нарастване на данъчното бреме и социално – осигурителната тежест, съчетани с нарастване броя и сложността на регулациите (особено на пазара на труда);
- ✓ (насилствената) редукция на седмичното работно време, ранното пенсиониране и нарастване нивото на безработица;
- ✓ дългосрочно намаляване компетентността на публичната администрация и лоялността на гражданите към публичните институции в комбинация с понижаването на данъчния морал.

Интердисциплинарният анализ на причините, довели до нарастване дела на сенчестата икономика, изглежда необходим, тъй като икономическите фактори могат само частично да обяснят нейната експанзия¹⁹. Макросоциологическите и философски подходи могат да доведат до интересни допълнителни гледни точки в процеса на вземане на решения от хората, които желаят да работят в сенчестия сектор. При интердисциплинарните подходи (като икономическата психология) са взети под внимание такива променливи като данъчен морал, които първо са били дискутирани от Гюнтер Шмолдер (1960,1975), както и други фактори, като приемане и разбиране на справедливостта на данъчната система²⁰.

4.1. Влиянието на данъчното и социално-осигурително бреме

В почти всички изследвания нарастването на данъчното и социално – осигурителното бреме е една от най-важните причини за нарастване на сенчестата икономика²¹. Данъците влияят върху избора „труд или свободно време“, стимулирайки предлагането на труд в сенчес-

тата икономика или в сектори от стопанството, необлагани с данък. Деформацията на този избор е основна грижа за икономистите. Колкото по-голяма е разликата между крайния разход за труд в официалната икономика и доходите след данъчно облагане (трудовете договори), толкова по-голям е стимулът да се избегне тази разлика и да се работи в сенчестата икономика. Тази разлика зависи най-вече от системата за социално осигуряване и съвкупната данъчна тежест и поради това те се явяват ключови фактори за съществуването и нарастването на сенчестата икономика.

Последните макроикономически анализи на причините за нарастването на сенчестата икономика са представени от Норман В. (1996). Той представя обикновен ендеогенен макроикономически модел, чиято технология на работа зависи от наситеността с публични услуги. Определящите фактори и ефектите от прекомерните данъци и регулации върху неформалния сектор са изследвани в условия, когато държавата няма възможност да предприеме стъпки за тяхното намаляване. Неговият емпиричен подход третира неформалния сектор като ненаблюдавана променлива, за която съществуват множество причини и индикатори и той използва Multiple-Indicator-Multiple-Cause (MIMIC) модел. Той определя размерите на неформалния сектор в 14 латиноамерикански страни и извежда доказателство за три детерминанти, които отговарят на 10%-но ниво на достоверност. Данъчната тежест (0,33) и ограниченията на пазара на труда (0,49) влияят на относителния дял на неформалния сектор позитивно, докато силата и ефективността (-0,42) на държавните институции имат негативно влияние, водещо до свиване на неформалния сектор²². Тъй като този подход показва само статистическите корелации, а не обикновените връзки, то той може само частично да даде отговор на въпроси като: Защо хората избират да работят в сенчестата икономика? Какви други фактори (освен мотива за доходи) могат да доведат до нарастване на неформалните дейности? Могат ли други теории да помогнат за в бъдеще при определяне на релевантните фактори? Според методологическия индивидуализъм само индивидите могат да избират, а това може да бъде от полза за един по-близък поглед върху индивидуалните решения за работа в сенчестата икономика (като се взима под внимание и влиянието на

данъчното и социално-осигурително бреме).

Силното влияние на прякото и косвено облагане с данъци върху сенчестата икономика може да бъде демонстрирано чрез получените емпирични резултати в Австрия и Скандинавските страни. На примера на Австрия, Шнайдер (1994) оценява функцията на търсене на валута като движеща сила за сенчестата икономика със следните четири типа променливи:

- ✓ тежестта на преките данъци;
- ✓ тежестта на косвените данъци;
- ✓ сложността на данъчната система;
- ✓ натиска на държавните регулации.

Установеният коефициент на независимата променлива „тежест на преките данъци“ (включваща социално – осигурителните плащания) има най-голямо влияние, следвана от тези на сложността на данъчната система и натиска на държавните регулации върху паричното търсене. До подобен резултат стига и Шнайдер през 1986 г. за Скандинавия (Дания, Норвегия и Швеция). В трите страни различните данъчни променливи (средна ставка на преките данъци, средна ставка на общите данъци (преки и косвени) и пределните данъчни ставки) имат очакваното позитивно влияние върху паричното търсене и са статистически значими²³.

Две други проучвания, направени наскоро, дават доказателство за влиянието на доходните данъци върху сенчестата икономика: Richard J. Sebula (1997) се базира на данните на Файге за сенчестата икономика. Той извежда доказателства за влиянието на доходните данъчни ставки върху относителния дял на сенчестата икономика в САЩ, опирайки се на оценките на даначното управление на САЩ и данъчните проверки. Той стига до извода, че ограничението за нарастване на максималните пределни данъчни ставки може и да не доведе в крайна сметка до нарастване на сенчестата икономика, докато намаляването броя на проверките на даначното управление на САЩ и наказателните санкции биха могли да доведат до намаляване на сенчестия сектор. Неговите изводи показват, че по принцип сенчестата икономика силно се влияе от поведението на държавата: например при всяко нарастване на пределната ставка на федералния данък върху доходите с 1%, увеличението на сенчестата икономика е

съответно с 1,4%. В друго изследване Родерик Хил и Мохамед Кабир (Rodeick Hill, Muhammed Kabir, 1996) откриват емпирично доказателство, че пределните данъци са по-подходящи от средните при използването им като регулативни инструменти и че заместването на преките данъци с косвени не би довело до подобрене на данъчния „мир“ и съгласие.

Още доказателства за влиянието на данъците върху сенчестата икономика са представени от Саймън Джонсън, Даниел Кауфман и Пабло Зайдо-Лобатон (Simon Johnson, Daniel Kaufmann, Pablo Zaido-Lobaton, 1998), които стигат до извода, че не високите данъчни ставки сами по себе си водят до нарастване дела на сенчестата икономика в стопанството, а неефективното и субективното (discretionary) прилагане на данъчната система и регулации от страна на държавата. Тяхното откритие, че съществува негативна корелация между неофициалната икономика и пределните данъчни равнища, би могло да е неочаквано, ако не са били взети под внимание други фактори като намаляване на данъците, данъчни облекчения, освобождаване от данъци, изборът между различни данъчни системи и различни други възможности за легално избягване на данъци. Ерик Фридман, Джонсън, Кауфман и Зайдо-Лобатон (1999) стигат до подобен резултат при проведено изследване в различни държави. Те стигат до извода, че по-високите данъци водят до по-малък дял (в проценти) на неофициалните дейности в БВП. Те считат, че предприемачите преминават в сенчестата икономика не за да избегнат данъците, а за да се отърват от бюрокрацията и корупцията. От техните емпирични резултати трудно може да се направи изводът, че по-високите данъчни ставки водят до по-малък дял на сенчестата икономика. В повечето случаи, използвайки различни данъчни ставки, те не откриват статистически значими резултати, доказващи горния извод. Крайният извод от проучванията е, че съществува голяма разлика между влиянието на преките данъци или корпоративното облагане, от една страна, и институционалните аспекти като ефективност на администрацията, правата за контрол от страна на бюрокрацията и политиките, наличието на подкупи и корупция, от друга. Джонсън, Кауфман и Зайдо-Лобатон са на мнение, че именно изброените аспекти играят по-го-

ляма роля в „пазарната игра“ между държавата и данъкоплатците, в сравнение с данъчната тежест.

4.2. Натискът на регулациите

Нарастващият натиск на регулациите (често измервани с броя на законите и наредбите като лицензионните режими например) е друг важен фактор, който води до свиване на свободата на избор на индивидите заети в официалната икономика²⁴. Тук става въпрос за регулациите на трудовия пазар, търговските бариери и трудовата регистрация на чужденците. Влиянието на трудовите регулации върху сенчестата икономка е ясно обяснено и теоретично изведено в редица проучвания, например в Германия. Регулациите водят до значително нарастване на трудовите разходи в официалната икономика. Но фактът, че те могат да бъдат прехвърлени върху работниците, създава допълнителна предпоставка за преминаване в сенчестата икономика, където те може да се избегнат.

Още емпирични доказателства дава моделът на Джонсън, Кауфман и Андрей Шлайфер (1997). При него се твърди, че страните с по-обща икономически регулации биха имали по-голям относителен дял на неофициалната икономика като процент от БВП. Един пункт увеличение в индекса на регулациите (от 1 до 5, като 5 се равнява на държава с най-много регулации), при равни други условия, води до 8,1 процентни пункта нарастване на дела на сенчестата икономика от БВП на глава от населението (Джонсън, Кауфман, Зайдо-Лобатон, 1998, с.18). Те стигат до извода, че „силата“ на регулациите е основен фактор, формиращ данъчната тежест на фирмите и гражданите, а не общият обхват на регулациите. Първото е това, което кара фирмите да преминават в сенчестата икономика. Фридман, Джонсън, Кауфман и Зайдо-Лобатон (1999) достигат до същия извод. Според тяхното проучване всяка една регулация значително влияе върху дела на сенчестата икономика, като посоката на корелация е недвусмислена: повечето регулации водят до нарастване на сенчестия сектор в икономиката – един пункт нарастване на индекса на регулациите (вариращ от 1 до 5) води до 10% ръст на сенчестата икономика в 76 развиващи се, развити и страни в преход²⁶.

Тези открития показват, че правителствата трябва да акцентират

върху намаляване броя на регулациите или поне върху по-доброто им прилагане, вместо непрекъснато да ги увеличават. Някои държави се придържат към политика на повече на брой регулации и закони, когато се опитват да се преборят със сенчестата икономика, и то най-вече поради факта, че това води до нарастване властта на бюрокрацията и до по-голяма заетост в публичния сектор. Между другото, политиките не биха имали особен интерес от едно значително намаляване на сенчестата икономика, тъй като много от гласоподавателите имат полза от неофициална дейност. Сигнализирането (signaling) на „борба за законност и ред“ може да бъде от по-голяма полза за евентуално преизбиране, отколкото предприемането на радикални реформи в данъчната и социално – осигурителна система²⁷.

4.3. Пазар на труда

Множеството регулации при легалния пазар на труда и съвкупните трудови разходи също се явяват в ролята на движеща сила за сенчестата икономика. Два главни аспекта – ефектът от намаляването на официалното работно време и влиянието на безработицата върху нарастването на сенчестата икономика, са доста често дискутирани в този контекст:

- ✓ В повечето страни от ОИСР безработицата в голяма степен е предизвикана от факта, че общите разходи за труд са твърде високи, което може да се разглежда и като причина за нарастване на сенчестата икономика;
- ✓ Намалението на работното време в официалната икономика е въведено от много правителства (например във Франция) и/или профсъюзи (например в Германия) с цел намаляване на безработицата. Преглед на тези икономически мерки е направен в ОИСР през 1998г (с. 123 – 188). Идеята е, че има ограничено количество труд и то следва да бъде преразпределено. Но се пренебрегва ключовият фактор, че насилственото намаляване на работното време против волята на работещите увеличава потенциалната възможност тези часове да бъдат изработени в сенчестата икономика (вж Jennifer Hunt, 1999)²⁸. Ранното пенсиониране също би могло да доведе до извършването на неофициални дейности. Работата на непълен работен ден

също предлага на хората възможност да работят на две места, едното в необлагаемия и нерегулиран сектор на икономиката, както твърдят Gijssel (1984) и Riebel (1983,1984). Преразпределението на работното време би било успешно само ако намалението на работните часове е съобразено с желанията на заетите, т. е. когато те биха искали да максимизират свободното си време, или пък не са способни на толкова труд. В противен случай хората биха могли да изберат да работят нелегално²⁹.

По-детайлна информация относно решението за предлагане на труд в сенчестата икономика е дадена от Lemieux, Fortin и Frechette (1994) на базата на микропроучване, направено в град Квебек, Канада. Резултатите сочат, че изработените часове в сенчестата икономика съответстват в голяма степен на промените в нетното възнаграждение в официалната икономика. Техните емпирични данни сочат, че броят на изработените часове в сенчестия сектор е обратнопропорционален на броя на часовете труд в легалния сектор. Ка­то цяло те поставят ударението върху факта, че е налице голяма отрицателна еластичност на броя часове труд, положен в сенчестата икономика, спрямо заплащането в законния сектор на стопанството и че съществува висока мобилност между двата сектора. Едно по-нататъшно редуциране на официалното работно време би могло да доведе до нарастване на сенчестата икономика. Например в Германия всички последни проучвания сочат, че повечето заети не желаят намаляване броя на работните часове. Следователно едно разумно предложение би било по-голяма гъвкавост на работното време според предпочитанията на заетите, защото това минимизира деформациите в индивидуалните решения по отношение на този вид ограничения на трудовия пазар.

4.4. Публични услуги

Увеличението на сенчестата икономика води до намаляване на държавните приходи, което от своя страна води до по-ниско качество и по-малко количество на предоставените публични стоки и услуги. В крайна сметка това би могло да доведе до нарастване на данъците в официалния сектор и до влошаване качеството на предлаганите публични блага (например по-лоша инфраструктура) и на

компетенциите на администрацията, като вследствие на всичко това биха се появили нови стимули за преминаване в сенчестата страна на икономиката. Джонсън, Кауфман и Заидо-Лобатон (1998) представят опростен модел на тази взаимовръзка. Техните проучвания показват, че по-малък дял на сенчестия сектор се наблюдава в страни с по-висока събираемост на данъците. Това се дължи на по-ниските данъчни ставки, по-малкия брой закони и регулации и по-малкото случаи на корупция, с които се сблъскват предприемачите. Страните с по-добро законодателство, които се финансират от данъчните приходи в бюджета си, също имат относително по-малък дял на сенчестата икономика. Страните в преход имат повече на брой регулации, което от своя страна води до наличието на повече корупция, по-високи ефективни данъци върху дейностите от официалната икономика и следователно до по-голям относителен дял на сенчестия сектор. Тяхното крайно заключение е, че по-богатите държави от ОИСР, както и някои страни от Източна Европа, са намерили „добър баланс“ на относително ниска данъчна и регулативна тежест, значителна събираемост на приходите в бюджета, добро прилагане на законите, контрол върху корупцията, както и относително малък дял на неофициалната икономика.

Ето защо много страни са изправени пред предизвикателството да реформират в значителна степен данъчната и социално – осигурителната си система с цел предотвратяване тоталната разруха на „социалната държава“ поради завъртането на порочен кръг от високи данъци и множество регулации, водещи до нарастване на сенчестия сектор. Последното причинява допълнителни проблеми за публичните финанси, водещи след себе си ново увеличение на данъците, нови стимули за тяхното избягване и преминаване в сенчестия сектор и т.н. По този начин сенчестата икономика може да се разглежда като предизвикателство за „социалната държава“. Докато съществува този кумулативен процес, институциите и правилата могат да изгубят контрол върху обществото, като това ще доведе до пренебрегване на гласуването по демократичен начин – варианта „глас“, за сметка на възможността за „изход“ в сенчестата икономика. В крайна сметка лоялността към демократичните политически институции може да бъде пренебрегната или оставена

недоразвита, какъвто е примерът с някои бивши страни от СССР. Институционалните и икономически промени са описани в следващата опростена схема.

Схема 3. Икономическа и институционална реформа

4.5. Допълнителни причини за наличието на сенчеста икономика в Източна Европа

В Източна Европа има още някои важни причини, освен вече посочените по-горе, за съществуване на сенчест сектор в стопанството:

- ✓ Липса на компетентност и доверие в официалните институции (законодателни, административни, съдебни);
- ✓ Администрацията в много случаи е неефективна и корумпирана;
- ✓ Правата върху собствеността често не са гарантирани от официалните институции и хората търсят други възможности за това;
- ✓ Развитието на неформални и нелегални структури води до поява на странични негативни ефекти (например повече власт на „мафията“), но също така и на някои позитивни, като формирането на неформална социална структура, подпомагаща слабите официални структури;
- ✓ Неадекватно прилагане на законите и регулациите;
- ✓ Високи разходи и голяма административна тежест за предприемачите;
- ✓ Високи данъци, в комбинация с неадекватно от страна на държа-

вата предоставяне на публични блага и инфраструктура, водещи до все по-слабо спазване на официалните правила и закони;

- ✓ Малка вероятност да бъде разкрита незаконната дейност или заобикалянето на данъците, като при анализа на съотношението „разходи – ползи“ се стига до извода, че незаконният труд е по-привлекателен от легалния;
- ✓ Понякога „скриването в сянка“ е от съществено значение за оцеляване или стартиране на бизнес;
- ✓ Фактът, че незаконната работа е широко общоприета, например отпускането на кредити и достъп до банките на сенчестите структури, прави борбата с нея още по-трудна.

5. Влиянието на сенчестата икономика върху официалната икономика

Анализът на ефектите от нарастващата сенчеста икономика е доста труден и ясно емпирично доказателство трудно може да бъде предоставено. Повечето проучвания се фокусират върху влиянието на разпределението на ресурсите и загубата на приходи в държавния бюджет. Същественото в този случай е въздействието върху официалните институции, норми и правила. Сенчестата икономика може да се разглежда като индикатор за наличието на сериозен дефицит на доверие към съществуващия социален ред и правила, на които се подчинява официалната икономика. Вариантът за изход, наречен „сенчеста икономика“, е важно ограничение за „държавата на Левиатан“ и може да гарантира икономическа свобода и независимост³⁰.

За да се анализира ефектът на сенчестата икономика върху разпределението на ресурсите в стопанството, няколко проучвания интегрират „подземните“ икономики в макроикономически модели³¹. Джон Хюстън (1987) разработва теоретичен макромодел на бизнес цикъл, като проследява връзката между данъчната и паричната политика със сенчестата икономика. Той стига до извода, че, от една страна, нейното влияние трябва да бъде взето под внимание при изработването на данъчните и регулаторни политики, а, от друга, съществуването на сенчеста икономика би могло да доведе до преувеличаване на инфлационните ефекти от фискалните или монетарни стимули. Маркус Адам и Виктор Гансбург (1985) фокусират своето проучване върху намесата на

сенчестата икономика в „официалния“ растеж на стопанството в Белгия. Те откриват позитивна връзка между растежа в сенчестата икономика и растежа на официалната и при определени условия те стигат до извода, че експанзионистичната фискална политика стимулира както формалната, така и неформалната икономика. В проучване, направено за САЩ от Роналд Фихтенбаум (1989), се твърди, че оценката за забавянето темпа на производителност за периода 1970–1989 г. е доста преувеличена, тъй като не са били взети под внимание недеklarирани доходи от бързо нарастващия сенчест сектор през тези години.

Друга хипотеза сочи, че значителното свиване на сенчестия сектор би довело до осезаемо нарастване на данъчните приходи, а оттам и до по-голямо количество и по-високо качество на публичните стоки и услуги, което в крайна сметка би стимулирало икономическия растеж. Някои автори, например Loayza (1996), доказват тази хипотеза.

Според общоприетите схващания неформалният сектор може да се разглежда като оптимален, в смисъл че отговаря на нуждите на икономическата среда за градските услуги (urban services) и дребното производство. От тази гледна точка неформалният сектор придава на икономиката динамика и предприемачески дух и води до по-голяма конкуренция, по-висока ефективност и по-ограничена държавна дейност. Неформалният сектор би могъл да има и принос към „създаването на пазари, увеличаването на финансовите ресурси, стимулиране на предприемачеството“ (Asea 1996, с. 166). Доброволният избор между формалния и неформалния сектор може да доведе до по-висок потенциал за икономически растеж и следователно до позитивна корелация между нарастването на неформалната икономика и стопанския растеж. Ефектът от нарастването на сенчестата икономика върху икономическия растеж остава обаче все още доста съмнителен.

Емпирични доказателства за тези противоположни хипотези все още не са известни. Тъй като много латиноамерикански държави са имали или все още имат традиционно излишни регулации и слаби държавни институции, Loayza (1996) открива доказателство за прилагането на неговия модел за растеж (growth model) в началото на 90-те години на миналия век в тези страни: нарастването на сенчестия сектор влияе отрицателно върху растежа (1) чрез ограничаването на възможността за ползване на публични услуги от гражданите и (2) чрез по-неефектив-

но използване на съществуващите публични блага и услуги или тяхното неизползване изобщо. Позитивните „странични ефекти“ от сенчестата икономика също трябва да бъдат взети под внимание. Емпиричните открития на Шнайдер (1998) показват ясно, че 66% от доходите, получени от дейност в сенчестата икономика, почти веднага се изразходват/харчат в официалния сектор на стопанството. Този допълнителен разход има позитивен ефект върху икономическия растеж и върху косвените данъчни приходи. Dilip K. Bhattacharyya (1993, 1999) открива ясно доказателство за Великобритания (1960 – 1984), че скритата икономика има положителен ефект върху потребителските разходи за бързооборотни стоки и услуги, а при дълготрайните такива положителният ефект е още по-голям. Тясната връзка между формалната и неформалната икономика е по-обстойно разгледана от Giles (1999a) и Tanzi (1999).

Обобщение на главните последици е представено в следващата схема.

Последици

- ⇒ За продукцията се използват официално неизползвани ресурси
- ⇒ Допълнително предлагане на стоки и услуги
- ⇒ Увеличаване на държавния дефицит и намаляване на инвестициите в обществената инфраструктура
- ⇒ Подкопаване основите на официалните институции и държавната власт? Висок риск за процеса на трансформация
- ⇒ Опасно развитие на държавата на благосъстоянието? „Двойна икономика“ в по-далечна перспектива
- ⇒ Повече престъпления и по-малко подкрепа на официалните институции

Схема 4. Последици от нарастването на сенчестата икономика

6. „Двустълбовата“ стратегия – „изход“ и „глас“ като поведенчески възможности

Следвайки Хиршман (1974), вариантите за поведение на хората могат да се разделят основно на два вида: „изход“ и „глас“. Това са и двата аспекта на „двустълбовата“ стратегията.

Схема 5. Варианти на поведение на домакинствата и фирмите

В демократичните общества всеки има право да изкаже своите предпочитания относно публичните блага чрез изборите, като гласува за партия, чиято политика съответства на неговите виждания. За да повлияе на икономическия ред и бъдещите политически стъпки, човек може да се възползва и от други канали за комуникация, като референдуми или преките избори и организирането на различни граждански инициативи. Активното участие в групи за натиск и съюзи оказва дори по-силно влияние върху политическите процеси. Освен че преследват собствените си интереси, те се явяват и важен източник на информация за политиците³².

Освен това масмедията са в състояние значително да манипулират общественото мнение. Въпреки че властта на медиите все още не е много ясно формулирана и обяснена, тяхната роля не може да бъде пренеб-

регната³³. Тяхната целева функция е много подходяща за извеждането на определени теми в публичното пространство и засилване на обществения интерес към тях³⁴. Пример за това е дискусиата, протекла в медиите относно работата за 630DM (630-DM jobs)³⁵. Ако масмедията публикуват например само определени проучвания, това би могло да повлияе на общественото мнение и крайния изход на изборната надпревара³⁶.

Политическите консултации също имат важно значение. Много експертни групи и институти за икономически проучвания формират свои мнения по определени политически въпроси и се стремят да повлияят на политиката чрез множество публикации. За да изчерпим всички варианти за оказване влияние върху политиката, трябва да споменем и експертните мнения на различни комисии, бордове и комитети, които представляват възможност за съвместно взимане на решения.³⁷

Алтернативата на варианта „глас“, която от мнозина се счита за неуспешна, е пазарната реакция „изход“. Фирмите, занимаващи се със свободна търговия, имат възможност да сменят своето местонахождение, за да избегнат нежелани икономически условия, определена данъчна или социалноосигурителна система. Домакинствата от своя страна имат възможността също да мигрират³⁸. Друга възможност за всички представлява преминаването към сенчестия сектор на стопанството. Тук възможността е или данъчно избягване чрез финансови трансакции, или фиктивна промяна на местонахождението. Хората от своя страна биха могли да решат да работят незаконно или в неформалния и криминален сектор, или в домакинството си.

Фактът, че тези възможности съществуват, сам по себе си означава, че демократичната държава е ограничена в известна степен, тъй като тя не е в състояние да пренебрегне предпочитанията на своите граждани. Този вътрешен натиск за коригиране на икономическия път на развитие е засилен допълнително от външен такъв произтичащ от нарастващата глобализация. Увеличила се е мобилността, а оттам и броят на алтернативите. Пределът на лоялност/търпимост се достига, когато финансовата тежест стане твърде голяма. Политическата и социалната стабилност, както и общественото съгласие са застрашени от надигашката се сенчеста икономика. Това би могло да доведе до натрупване на негативи за демокрацията³⁹. Сенчестата икономика е сигнал за наличието на значителен разрыв в системата на регулациите.

6.1. Намаляване атрактивността на варианта „изход“

Прилагането на „двустълбовата“ стратегия намалява заплахите към обществото. Препоръките биха могли да се систематизират по следния начин:

Намаляване на финансовите стимули да се избяга в икономиката в сянка (Възможност – Изход)

- ⇒ Намаляване размера на данъците
- ⇒ Опростяване на данъчната система
- ⇒ Значителни реформи в социално-осигурителната система
- ⇒ Повишена ефективност на администрацията и борба с корупцията
- ⇒ Фокусиране върху прехода? По-висока норма на растеж и на благосъстоянието намалява натиска върху правителствата
- ⇒ Гарантиране на правата на собственост и инвестиции в инфраструктурата (т.е. под формата на сътрудничество между държавата и частния сектор)

Промяна в официалните норми и институциите в зависимост от предпочитанията на хората

- ⇒ По-гъвкаво работно време за работниците и работодателите (индивидуални споразумения)
- ⇒ По-малко регулиране и по-малко бюрокрация
- ⇒ Борбата със симптомите води по-скоро до действия, целящи да скрият икономиката в сянка, отколкото до някакво значимо намаление на незаконната работа
- ⇒ Фокусиране върху подобрения и реформи на институциите и системите за разясняване и комуникация относно необходимостта от реформите

Засилване на „Възможност – Глас“ чрез позволяването на по-активно участие от страна на хората

- ⇒ Стабилизация на обществото
- ⇒ По-малко централизация и повече помощни структури
- ⇒ Осъществяване на по-преки демократични принципи в някои области
- ⇒ Увеличаването на публичното участие води до по-силно чувство за отговорност и по-слабо поведение на „Свободен ездач“

Схема 6. Препоръки към икономическата политика за намаляване атрактивността на сенчестата икономика

Значителното намаление на данъчните ставки е основно изискване, тъй като вече стана ясно по-горе, че това е основната причина за

нарастването на сенчестия сектор. Освен това системата трябва да бъде опростена, за да стане по-прозрачна и разбираема. Множеството регулации „подкопават“ данъчните основи и усложняват данъчните закони, което води до неправилно разпределение, деформиране на входящата в системата информация и до загуба на богатство. В дългосрочен аспект данъчният морал се руши⁴⁰. Необходима е радикална реформа в системата за социално осигуряване, за да се намали тежестта на социалните плащания.

Теорията за реактивното съпротивление предлага следните възможности за намаляване съпротивата срещу данъчната тежест. От една страна, определянето на адекватни времеви граници за покриване на данъчните задължения на данъкоплатците би могло да доведе до преодоляване на реактивното съпротивление и негативните последици от евентуалното преминаване на икономическите субекти в сенчестата икономика⁴¹. От друга страна, ако потъпкването на личната свобода се възприема като легитимно състояние, това не би довело до реактивно съпротивление. Необходимостта от по-голяма прозрачност на данъчната системна и разходната политика на държавата⁴² се базира на обективната, позитивна социалнопсихологическа теория. Лоялността към държавата би могла да се затвърди чрез ограничаване на корупцията и разхищението на данъци в публичната администрация. Корелацията между тези две явления е потвърдена от множество проучвания⁴³.

Трансферните плащания трябва да бъдат основно изследвани от гледна точка на бедността, като в същото време трябва да подлежат на времеви ограничения. Това би спомогнало за мотивацията на хората да се отнасят със загриженост и да не придобиват редица негативни навици. В същото време много хора, извършващи трансферни плащания, биха счели това за легитимно.

Намаляването броя на регулациите, като в същото време се увеличава сигурността, особено на пазара на труда, е следваща стъпка към постигането на рационална икономическа политика. Конкуренцията би се засилила поради наличието на по-малко пазарни бариери и така биха се проявили нейните динамични ефекти по отношение на благоденствието. Зачитайки предпочитанията на заетите хора относно продължителността на работното време, може да се избегне тяхното ориентиране към извършване на определени незаконни дейности.

6.2. Стимулиране на Варианта „глас“

По принцип реактивното съпротивление би могло да бъде преодоляно чрез солидарност. В икономическата литература това се обозначава с термина „морално убеждение“ (moral suasion). Това означава, че ако определен индивид възприеме необходимостта от накарняване на личната свобода, то той/тя декларира по този начин своята солидарност към обществото и разбира ползите, които произтичат за държавата. Обаче, ако държавата информира своите граждани за нарастването на данъчното брягство и незаконната трудова дейност, това би могло да доведе до обратен ефект: така гражданите, желаещи да платят своите данъци, ще бъдат информирани за размерите на сенчестата икономика и това би могло да ги тласне към незаконна дейност, разбирайки несправедливостта на бремето, което понасят в действителност и следователно ще предприемат стъпки да направят нещо по този въпрос.

Този негативен процес би могъл да бъде прекъснат с активното участие на хората, загрижени за тези проблеми. Често цитиран пример за това са амбулантните търговци и политиците, които въплъщават в себе си мнението на хората, които трябва да представляват, и си го присвояват дори ако то преди се е различавало от тяхното собствено⁴⁴. Проектирано на фона на демократичните методи за взимане на решения, това означава, че елементите на федерализма трябва да бъдат засилени и да бъдат въведени нови инструменти за прилагане на пряка демокрация, например референдуми законодателни инициативи. Така гражданите биха имали възможност по-интензивно да взимат участие, например при моделирането на данъчната система. Така местната/регионална отговорност и гражданските инициативи в опита си да повлияят върху взимането на решения биха били ключа към желанието да се запази или възстанови определен контрол. Едно активно участие в процеса на взимане на решения би довело до намаляване на усещането на гражданите за накарняване на тяхната лична свобода. В същото време моралът и лоялността се засилват, което спомага за успешната борба със сенчестата икономика⁴⁵.

Трябва да се действа на спомагателен принцип на всички нива и по-нататъшната централизация би могла да се избегне⁴⁶. Тенденцията за прехвърляне на решенията към Брюксел и оправдаването с ев-

ропейския натиск, например увеличението на ДДС в Германия поради необходимостта от хармонизация, не засилва усещането на данъкоплатците за контрол от тяхна страна върху държавните разходи. Засилването на централизацията в комбинация с хармонизация не е правилният път на развитие, имайки предвид нарастващия дял на сенчестата икономика. Нарастващият фискален федерализъм би осуетил „отделянето на държавните дейности от исканията на гражданите“ (Pommerehne/Kirchassner 1994, p. 860). Следователно Frey (199, 1997a) настоява за „нов федерализъм за Европа“. Целта е постигане на комбинация от федерализъм и пряка демокрация. Основната характеристика на предложените от него нови държавни единици може да бъде обобщена с термина „Функционално застъпена конкурентна юрисдикция“ (Functional Overlapping Competing Jurisdiction – FOCJ) – (Frey 1996, p. 275). Те се характеризират с функционални различия и географско препокриване, водещи до съревнование на различни системи или региони. Гражданите могат да заявяват своите предпочитания в референдуми и граждански инициативи. Тези мерки съответстват на принципа на допълване, защото те дават възможност на хората да контролират политиците. Те връщат властта на нивото, където множество проблеми биха могли да бъдат разрешени по-ефективно. Въвеждането на подобна институционална рамка, която засилва конкуренцията между регионите, би означавало, от една страна, гласуване на доверие на гражданите, а, от друга, нарастване на тяхното доверие в политическите институции⁴⁷.

Засиленото участие на хората води и до поемането на отговорности от тяхна страна като личен принос и интерес към държавните работи/дела. Вследствие на всичко това може да се преодолее „моралният хазарт“ като форма на поведение („moral hazard behavior“). Даването право на участие може да доведе до смекчаване на проблема за „свободния ездач“, тъй като усилията на държавата биха се считали за отговарящи на очакванията, което от своя страна би довело до засилване на данъчния морал. Една от основните причини за относително малкия дял на сенчестата икономика в Швейцария, в сравнение с другите страни от ОИСР, е наличието на значителен брой елементи на пряка демокрация⁴⁸. В дългосрочна перспектива това би довело до заздравяване на обществения капитал и чувството за при-

надлежност към определена общност, което от своя страна би допринесло за оцеляването на обществата и бъдещото осигуряване на публични блага⁴⁹.

7. Заключение и изводи

Слабостите на икономическата политика бяха изведени като главна причина за бързото нарастване на сенчестия сектор. Не само увеличението на данъчната тежест и големият брой регулации са причина за преминаване към скрития стопански сектор, а и предпазливата дефанзивна политика по отношение на пазара на труд, насочена към преразпределение броя на работните часове. Допълнителна причина при страните в преход е и липсата на ясно установени и стабилни институции, които стимулират развитието на сенчестия сектор. В комбинация с упадък в данъчния морал и по-слабата лоялност към държавата, естествено е потенциалът на неформалния сектор да расте. Това води до извода, че е необходима систематична борба с причините, пораждащи това явление.

Тази необходимост е подкрепена от настоящия анализ. Нарастването на разходите за незаконна дейност чрез усилване на контрола и увеличаване на глобите не би могло да доведе само по себе си до положителен ефект върху благосъстоянието на обществото като цяло. Емпиричните изследвания сочат, че радикалната данъчна реформа е далеч по-ефикасна в усилията за предотвратяване преминаването към сенчестия сектор от страна на стопанските субекти. В същото време ефектът от разпределението и стабилизацията е от важно значение за икономиката като цяло, тъй като черният пазар се явява в ролята на стабилизатор и буфер, намалявайки слабо цикличните колебания. Това се отнася в особена степен за настоящата ситуация – закостенели пазари на труда и строго регулирани индустрии.

Свиването на данъчните приходи и дефицити и избягването на социално-осигурителните плащания са основните аргументи, чрез които държавата иска да придаде съдържание на борбата си срещу сенчестата икономика. Но като се загледаме по-отблизо в последиците, загубата на доход не е в такива размери, каквито по презумпция се счита. Един пример пояснява това твърдение: не само икономиката печели от черния пазар благодарение на по-високото търсене и предлагане, а

и държавата се облагодетелства под формата на по-високи приходи от ДДС. Въпреки това значителният дефицит е факт, който трудно се възприема от политиките. В дългосрочен план обаче реформите са неизбежни не само поради глобализацията, но и поради все по-нарастващото значение на сенчестата икономика. Икономическите агенти все по-често ще предпочитат варианта „изход“, при положение че алтернативата „глас“ не бъде подкрепена чрез повече елементи на пряката демокрация като референдуми относно решения, касаещи бюджета, и др. Те или биха избрали да работят незаконно, или да търсят система, която да отговаря на техните предпочитания.

В този контекст на разсъждения сенчестата икономика може да се разглежда като част от еволюционен процес, водещ до нарастване динамиката на развитие на икономиката и обществото. От една страна, социалният натиск за намаляване на регулациите и данъците нараства, а, от друга страна, са съвременните нови идеи да живеем заедно и да икономисваме, без това да налага съществуването на ограничения. Това може да се разглежда като подлагане на тест на официалния сектор в стопанството.

В дългосрочен план едно общество не би могло да приеме погаването на законите и правилата – те са основополагащи за държавата. Не е разумно и да се преследва незаконната дейност чрез засилване на контрола и увеличаване на глобите. Тенденцията за преминаване в сенчестата икономика би трябвало да се възприема от политиките като предупредителен сигнал. Има нарастваща съпротива срещу съществуващите икономически норми и закони, която може да бъде посрещната успешно чрез прилагането на „двустълбовата“ стратегия.

Бележки

¹ Вж EU-Commission (1998), EU-Parliament (2000).

² Вж Enste (2001a, pp.158f; 2002).

³ Вж по-подробно: Enste (2002).

⁴ Вж още Weck/ Pommerehne/ Frey (1984); Gaertner/Wenig (1985); Petry/ Wied-Nebbeling (1987); Feige.

⁵ Тази цифра е получена при проучване сред населението в Германия и Австрия за ефекта от сенчестата икономика. За още информация вж Schneider (1998b). Освен това резултатите от тези проучвания сочат, че две трети от добавената стойност, произведена в сенчестата икономика, не биха били произведени в легалния сектор, ако сенчестата икономика съществуваше.

⁶ Вж Schneider/ Enste (2000a/ 2000b) and Cowell (1990); Thomas (1992); Pozo (1996), Spiro (1997), and Lippert/ Walker (1997).

⁷ В Европа се предполага, че тези дейности наброяват 10 – 28 милиона работни места. Вж публикацията на Комисията: „Нерегистрирана заетост“ от 11.07.1998.

⁸ Термини, използвани като синоними за различни области, според съответния автор: подземна икономика, незаконна работа, неформален сектор, незаконен сектор, свободна икономика, алтернативна икономика, черна икономика, скрита икономика, неофициална икономика, паралелна икономика, сенчеста икономика, ненаблюдавана икономика, нерегистрирана икономика. Вж още Thomas (1992 p.125).

⁹ Вж Bhattacharyya (1999); Dixon (1999); Giles (1999b); Tanzi (1999) and Thomas (1999).

¹⁰ Schmoelders, който въвежда термина през 80-те, обобщава, че под сенчеста икономика се разбира избягването на данъци, сивите и черни пазари, които са израз и коригиране на официалния пазарен ред (Schmoelders, 1980, p. 372, собствен превод). Според него основният критерий за класификация е секретността на финансовите трансакции. Следователно сенчестата икономика съдържа целия оборот, който се получава в икономическата система с нейните специфични пазари, правила за конкуренция, обичаи, пазарни стратегии и инвестиции.

¹¹ Вж също Asea (1996); Mirus/ Smith (1997, p.5); Smith (1997, p.13); Petry/ Wied-Nebbeling (1987, p.14ff); Thomas (1992, p.6).

¹² Вж също Thomas (1992, p. 4 and 6).

¹³ De Soto (1989) описва тази област, давайки пример с Перу. Той посочва и трудностите, с които често се сблъскват хората, желаещи да се включат в официалната икономика.

¹⁴ Вж също § 1 SchwArbG, BMA (1998).

¹⁵ Последните данни за размера и развитието на сенчестата икономика в ОИСР и страните в преход би било нормално да се добавят именно тук. Направете справка със статията на Шнайдер относно тази информация.

¹⁶ За опростена схема, която изключва влиянието на държавната дейност, вж Frey/ Weck (1983a); Neck/ Schneider/ Hofreither (1989); Blankart (1998, pp. 240f) and Windisch (1984).

¹⁷ За илюстрация на различните теоретични подходи вж Blankart (1998, pp. 201 – 248).

¹⁸ Когато се занимаваме с различните причини в секции 4.1 to 4.5, най-важните справки са дадени. За придобиване на цялостна представа вж Tanzi (1982); Frey и Pommerehne (1984); Thomas (1992) и Schneider и Enste (2000b).

¹⁹ Въпреки че до момента интердисциплинарните изследвания се фокусират основно върху данъците, вж например Alm, Gary H. McClelland и William Schulze (1999), Cowell (1990), Pommerehne, Albert Hart и Frey (1994) и специалната статия *“Economic Psychological Perspectives on Taxation”* от Journal of Economic Psychology (December 1992). Те са важни за обяснението на другите (скрити) дейности, вж Frey (1997b).

²⁰ Относно по-нататъшна дискусия за важноста на интердисциплинарните изследвания вж Jon Elster (1998), и Shira B. Lewin (1996). За по-широк поглед върху темата вж Robert H. Frank (1988) и Frey (1997b).

²¹ За пример вж изследванията на Tanzi (1982); Frey и Pommerehne (1984a/b); Feige (1989); Susan Pozo (1996); Owen Lippert и Michael Walker (1997); Schneider (1994a,

1994b, 1997, 1998a); Thomas (1992), Hernando De Soto (1989), Ben-Zion Zilberfarb (1986), Tanzi (1999), Giles (1999a) и Schneider and Enste (2000b).

²² Числата показват размера на сенчестата икономика (при стандартно отклонение/ девиация) с едностандартно отклонение/девиация нарастване на всяка от детерминантите.

²³ Подобни резултати са получени от Gebhard Kirchgaessner (1983, 1984) за Германия и от Jan Klovland (1984) за Норвегия и Швеция.

²⁴ Вж Jack W. Brehm (1966, 1972), а за прилагането в сенчестата икономика Linde Pelzmann (1985). Вж Enste (2002) за интеграцията на тази теория в интердисциплинарния подход.

²⁵ Вж Deregulation Commission (1990/91), Monopolkommission (1998).

²⁶ De Soto (1989) описва в своята известна книга цената на регулациите в Перу.

²⁷ Вж за пример Frey (1989), за прилагането на Теорията за публичния избор и по-задълбочена дискусия вж Enste (2001).

²⁸ След като „Фолксваген“ значително намаляват броя на работните часове, има някои (до момента само анекдотични) доказателства, че в района около фирмата се наблюдава по-активна реконструкция и обновяване на сгради в сравнение с други подобни райони

²⁹ Вж Gary S. Becker (1965) за теоретичните основи и F. Thomas Juster и Frank P. Stafford (1991) за по-детайлен анализ на разпределението на времето.

³⁰ Вж за важноста на институциите и влиянието на сенчестата икономика Geoffrey Brennan и James M. Buchanan (1980, 1985).

³¹ За Австрия това е направено от Neck, Hofreither, и Schneider (1989). За по-задълбочен анализ на този аспект вж Peter J. Quirk (1996) and Giles (1999a).

³² Вж за Kirchgaessner/ Frey (1994, pp.201f) и Pommerehne/ Weck– Hannemann (1996).

³³ За илюстрация на теоретичните подходи при изследването на медийния ефект и емпирични резултати вж Schenk (1987).

³⁴ Вж Enste (2001, 2002) и Schneider/ Enste (2000a, pp.192-202).

³⁵ Вж Schneider/ Enste (2000a, p.1-2) за документация.

³⁶ Вж Noelle-Neumann (1982, 1989a/b) за Theory of the „Silence-Spiral“.

³⁷ Kirchgaessner/ Frey (1994) разработват различните методи.

³⁸ За просто обяснение на прилагането на четирите основни свободи в ЕС вж Sinn (1995).

³⁹ Вж Biedenkopf (1986); Enste (2002); Rurup (1983); Schmidt (1988); Pommerehne/ Kirchgaessner (1994).

⁴⁰ Вж точка 3.

⁴¹ Въвеждането на солидарния принос в Германия бе пример за това. Запазването на установения времеви лимит също представлява проблем.

⁴² Повече от 77 % от населението иска намаляване на държавните разходи за финансиране на данъчната реформа, целяща намаление на тежестта. (Research Institute for Empirical Social Economy, 1997, p.35).

⁴³ За по-съвременен преглед вж Bardhan (1997); Rose-Ackerman (1999); Mauro (1995); Tanzi (1998).

⁴⁴ Вж Pelzmann (1985, pp.56f).

⁴⁵ Относително ниският дял на сенчетата икономика в Швейцария се дължи на многото възможности за „глас“. Вж Kirchgassner (1999) и Weck-Hannemann/ Pommerehne (1989).

⁴⁶ В публичните финанси и социалната политика този принцип се счита за аксиома относно разпределението между частния и публичния сектор, както и обществените институции. Следвайки спомагателния принос, може да се заключи, че задачите биха могли да се прехвърлят на по-високо ниво само ако по-ниското не е в състояние да се справи с тях.

⁴⁷ За теоретична реализация вж Pommerehne/ Frey (1992).

⁴⁸ Вж Pommerehne/ Hart/ Frey (1994) за симулация в данъчния морал и справедливостта на пряката и представителна демокрация

⁴⁹ За важността на обществения капитал вж Coleman (1990, pp.300f), Hirschman (1994).

Библиография

ADAM, Markus C.; GINSBURGH, Victor: *The effects of irregular markets on macroeconomic policy: Some estimates for Belgium*. – In: *European Economic Review*, 29. Jg. (1985), H. 1, S. 15-33.

ALM, James; McCLELLAND, Gary H.; SCHULZE, William D.: *Changing the social norm of tax compliance by voting*. – In: *Kyklos*, 52. Jg. (1999), S. 141-171.

ASEA, Patrick K.: *The informal sector: Baby or bath water?* – In: *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 45. Jg. (1996), S. 163-171.

BARDHAN, Pranab: *Corruption and development: A review of issues*. – In: *Journal of Economic Literature*, 35. Jg. (1997), S. 1320-1346.

BECKER, Gary S.: *A theory of the allocation of time*. – In: *The Economic Journal*, 75. Jg. (1965), H. 299, S. 493-517.

BHATTACHARYYA, Dilip K.: *How does the „Hidden Economy“ affect consumers' expenditure? An econometric study of the U. K. (1960-1984)*. Berlin 1993.

BHATTACHARYYA, Dilip K.: *On the economic rationale of estimating the hidden economy*. – In: *Economic Journal*, 109. Jg. (1999), H. 456, S. 348-359.

BIEDENKOPF, Kurt H.: *Die Schattenwirtschaft: Grauzone zwischen Altem und Neuem*. – In: *Verbraucherpolitische Hefte*, Jg. 1986, H. 3, S. 107-115.

BLANKART, Charles B.: *Öffentliche Finanzen in der Demokratie. Eine Einführung in die Finanzwissenschaft. 3., völlig überarb. Aufl.* München (Vahlen) 1998.

BUNDESMINISTERIUM FÜR ARBEIT UND SOZIALORDNUNG (eds.): *Illegale Beschäftigung und Schwarzarbeit schaden uns allen*. Bonn 1998.

BOSCH, Gerhard; LEHNDORFF, Steffen: *Arbeitszeitverkürzung und*

Beschäftigung. Erfahrungen in Europa und wirtschaftspolitische Empfehlungen. – In: *Vierteljahreshefte zur Wirtschaftsforschung*, 67. Jg. (1998), H. 4, S. 300-325.

BREHM, Jack W.: *A theory of psychological reactance*. New York, London (Academic Press) 1966.

BREHM, Jack W.: *Responses to loss of freedom. A theory of psychological reactance*. Morristown (General Learning Press) 1972.

BRENNAN, Geoffrey; BUCHANAN, James M.: *The power to tax. Analytical foundations of a fiscal constitution*. Cambridge (Cambridge University Press) 1980.

BRENNAN, Geoffrey; BUCHANAN, James M.: *The reason of rules. Constitutional political economy*. Cambridge (Cambridge University Press) 1985.

CEBULA, Richard J.: *An empirical analysis of the impact of government tax and auditing policies on the size of the underground economy: The case of the United States, 1993-94*. – In: *American Journal of Economics and Sociology*, 56. Jg. (1997), H. 2, S. 173-185.

COLEMAN, James S.: *Foundations of social theory*. Cambridge, Massachusetts, London (Belknap Press of Harvard University Press) 1990.

COWELL, Frank A.: *Cheating the government. The economics of evasion*. Cambridge, London (MIT Press) 1990.

DE GIJSEL, Peter: *Ökonomische Theorie des Schwarzarbeitsangebots und der Mehrfachbeschäftigung*. Aus: Gretschmann, Klaus; Heinze, Rolf G.; Mettelsiefen, Bernd (eds.): *Schattenwirtschaft. Wirtschafts- und sozialwissenschaftliche Aspekte, internationale Erfahrungen*. Göttingen (Vandenhoeck und Rubrecht) 1984. S. 76-96.

DE SOTO, Hernando: *The other path. Translated by June Abbott: „El Otro Sendero“*, 1987 New York (Harper and Row) 1989.

DEREGULIERUNGSKOMMISSION: *Marktöffnung und Wettbewerb*. Stuttgart (Poeschel) 1991.

DEUTSCHES INSTITUT FÜR WIRTSCHAFTSFORSCHUNG: *Arbeitszeitpräferenzen in West- und Ostdeutschland 1997. Potential für Verkürzung der Arbeitszeit gesunken*. – In: *DIW Wochenbericht*, 65. Jg. (1998), H. 37, S. 667-677.

DIXON, Huw: *Controversy: On the hidden economy. Editorial introduction*. – In: *Economic Journal*, 109. Jg. (1999), H. 456, S. 335-337.

ELSTER, Jon: *Emotions and economic theory*. – In: *Journal of Economic Literature*, 36. Jg. (1998), S. 47-74.

ENSTE, Dominik H.: *Lange Schatten. Schwarzarbeit: 640 Mrd. DM werden jährlich am Staat vorbei verdient*. In: Rheinischer Merkur, Köln, Nr. 35 (2000) S. 6.

ENSTE, Dominik H.: *Schattenwirtschaft und Schwarzarbeit. Eine wirtschafts- und gesellschaftspolitische Herausforderung*. – In: *Perspektiven der Wirtschaftspolitik*, 2. Jg. (2001), H. 2, S. 229-244.

ENSTE, Dominik H.: *Schattenwirtschaft und institutioneller Wandel. Eine soziologische, sozialpsychologische und ökonomische Analyse*. Tübingen (Mohr) 2002.

EU-KOMMISSION: *Die Kommission eröffnet eine Diskussion über die nichtangemeldete Erwerbstätigkeit*. Brüssel (COM 1998 219 – C4-0566/1998 – 1998/2082(COS)) vom 8.4.1998.

EU-PARLAMENT: *Bericht zur Mitteilung der Kommission zur nichtangemeldeten Erwerbstätigkeit*. (Dokument A5-0220/2000) vom 30.8.2000.

FEIGE, Edgar L. (eds.): *The underground economies. Tax evasion and information distortion*. Cambridge, New York, Melbourne (Cambridge University) 1989.

FICHTENBAUM, Ronald: *The productivity slowdown and the underground economy*. – In: *Quarterly Journal of Business and Economics*, 28. Jg. (1989), H. 3, S. 78-90.

FRANK, Robert H.: *Passion within reason. The strategic role of the emotions*. New York, London (Norton) 1988.

FREY, Bruno S.: *How large (or small) should the underground economy be?* Aus: Feige, Edgar L. (eds.): *The underground economies. Tax evasion and information distortion*. Cambridge, New York, Melbourne (Cambridge University) 1989. S. 111-126.

FREY, Bruno S.: *A directly democratic and federal Europe*. – In: *Constitutional Political Economy*, 7. Jg. (1996), H. 4, S. 267-279.

FREY, Bruno S.: *Ein neuer Föderalismus für Europa. Die Idee des FOCJ*. Tübingen (Mohr) 1997.

FREY, Bruno S.: *Markt und Motivation. Wie ökonomische Anreize die (Arbeits-)Moral verdrängen*. München (Vahlen) 1997.

FREY, Bruno S.; POMMERHNE, Werner: *The hidden economy: State and prospect for measurement*. – In: *Review of Income and Wealth*, 30. Jg. (1984), H. 1, S. 1-23.

FREY, Bruno S.; WECK, Hannelore: *Bureaucracy and the shadow economy:*

a macroapproach. Aus: Hanusch, Horst (eds.): *Anatomy of government deficiencies*. Berlin (Springer) 1983. S. 89-109.

FRIEDMAN, Eric; JOHNSON, Simon; KAUFMANN, Daniel; ZOIDO-LOBATYN, Pablo: *Dodging the grabbing hand: The determinants of unofficial activity in 69 countries*. Washington 1999.

GAERTNER, Wulf; WENIG, Alois (eds.): *The Economics of the Shadow Economy*. Berlin, Heidelberg, New York, u. a. (Springer) 1985. (= Studies in Contemporary Economics.)

GILES, David E.A.: *Modelling the hidden economy and the tax-gap in New Zealand*. Victoria 1999.

GILES, David E. A.: *Measuring the hidden economy: Implications for econometric modelling*. – In: *Economic Journal*, 109. Jg. (1999), H. 456, S. 370-380.

GUTMANN, Pierre M.: *Implications of the subterranean economy*. Aus: Bove, R.X.; Klingenstein R.D. (eds.): *Wertheim's underground economy conference*. o.A. (Wertheim, Inc.) 1981. S. 31-58.

HILL, Roderick; KABIR, Muhammed: *Tax rates, the tax mix, and the growth of the underground economy in Canada: What can we infer?* – In: *Canadian Tax Journal/ Revue Fiscale Canadienne*, 44. Jg. (1996), H. 6, S. 1552-1583.

HIRSCHMAN, Albert O.: *Abwanderung und Widerspruch: Reaktionen auf Leistungsabfall bei Unternehmen, Organisationen und Staaten*. Tübingen (Mohr) 1974.

HIRSCHMAN, Albert O.: *Wieviel Gemeinsinn braucht die liberale Gesellschaft?* – In: *Leviathan*, 22. Jg. (1994), S. 293-304.

HOUSTON, John F.: *Estimating the size and implications of the underground economy*. o.O. 1987.

HUNT, Jennifer: *Has work-sharing worked in Germany?* – In: *Quarterly Journal of Economics*, Jg. 1999, H. 1, S. 117-148.

JOHNSON, Simon; KAUFMANN, Daniel; SHLEIFER, Andrei: *The unofficial economy in transition. Brookings Papers on Economic Activity*. Washington D.C. 1997.

JOHNSON, Simon; KAUFMANN, Daniel; McMILLAN, John; WOODRUFF, Christopher: *Why do firms hide? Bribes and unofficial activity after communism*. Washington 1999.

JOHNSON, Simon; KAUFMANN, Daniel; ZOIDO-LOBATYN, Pablo: *Regulatory discretion and the unofficial economy*. – In: *The American Economic Review*,

88. Jg. (1998), H. 2, S. 387-392.

JOHNSON, Simon; KAUFMANN, Daniel; ZOIDO-LOBATYN, Pablo.: *Corruption, public finances and the unofficial economy*. Washington 1998.

JUSTER, Stafford: *The allocation of time: empirical findings, behavioral models, and problems of measurement*. – In: *Journal of Economic Literature*, 24. Jg. (1991), S. 471-522.

KAUFMANN, Daniel; KALIBERDA, Aleksander: *Integrating the unofficial economy into dynamics of post socialist economies: A framework of analyses and evidence*. – In: *Policy Research Working Papers*, 1996.

KIRCHGÄSSNER, Gebhard: *Size and development of the West German shadow economy 1955-1980*. – In: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 139. Jg. (1983), H. 2, S. 197-214.

KIRCHGÄSSNER, Gebhard: *Verfahren zur Erfassung des in der Schattenwirtschaft erarbeiteten Sozialprodukts*. – In: *Allgemeines Statistisches Archiv*, 68. Jg. (1984), H. 4, S. 378-405.

KIRCHGÄSSNER, Gebhard: *Schattenwirtschaft und Moral: Anmerkungen aus ökonomischer Perspektive*. Aus: Lamnek, Siegfried; Luedtke, Jens (eds.): *Der Sozialstaat zwischen „Markt“ und „Hedonismus“?* Opladen (Leske und Budrich) 1999. S. 423-445.

KIRCHGÄSSNER, Gebhard; FREY, Bruno S.: *Demokratische Wirtschaftspolitik. Theorie und Anwendung*. 2. Aufl. München (Vahlen) 1994.

KLOVLAND, Jan: *Tax evasion and the demand for currency in Norway and Sweden: Is there a hidden relationship?* – In: *Scandinavian Journal of Economics*, 86. Jg. (1984), H. 4, S. 423-39.

LAFFER, Arthur B.: *The economics of the tax revolt. A reader*. New York (Harcourt Brace Jovanovich) 1979.

LEMIEUX, Thomas; FORTIN, Bernard; FRÉCHETTE, Pierre: *The effect of taxes on labor supply in the underground economy*. – In: *The American Economic Review*, 84. Jg. (1994), H. 1, S. 231-254.

LEWIN, Shira B.: *Economics and psychology: Lessons for our own day from the early twentieth century*. – In: *Journal of Economic Literature*, Jg. 1996, H. 34, S. 1293-1323.

LIPPERT, Owen; WALKER, Michael (eds.): *The underground economy: Global evidences of its size and impact*. Vancouver, B.C. (Fraser Institute) 1997.

LOAYZA, Norman V.: *The economics of the informal sector: a simple model and some empirical evidence from Latin America*. – In: *Carnegie-Rochester Con-*

ference Series on Public Policy, 45. Jg. (1996), S. 129-162.

MAURO, Paolo: *Corruption and growth*. – In: *Quarterly Journal of Economics*, Jg. 1995, S. 681-712.

MIRUS, Rolf; SMITH, Roger S.: *Canada's underground economy: Measurement and implications*. Aus: Lippert, Owen; Walker, Michael (eds.): *The underground economy: Global evidences of its size and impact*. Vancouver, B.C. (Fraser Institute) 1997. S. 3-10.

MOGENSEN, Gunnar Viby; KVIST, Hans Kurt; KÖRMENDI, Eszter; PEDERSEN, Soren: *The shadow economy in Denmark 1994. Measurement and results*. Copenhagen (Rockwool Foundation Research Unit) 1995.

MONOPOLKOMMISSION: *Marktöffnung umfassend verwirklichen. Hauptgutachten 1996/1997* Baden-Baden (Nomos) 1998.

NECK, Reinhard; SCHNEIDER, Friedrich; HOFREITHER, Markus F.: *The consequences of progressive income taxation for the shadow economy: Some theoretical considerations*. Aus: Bös, Dieter; Felderer, Bernhard (eds.): *The political economy of progressive taxation*. Berlin, Heidelberg, New York u.a. (Springer) 1989. S. 149-176.

NOELLE-NEUMANN, Elisabeth: *Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*. Frankfurt a.M. (Ullstein) 1982.

NOELLE-NEUMANN, Elisabeth: *Die Theorie der Schweigespirale als Instrument der Medienwirkungsforschung*. – In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 1989, H. Sonderheft 30, S. 418-440.

NOELLE-NEUMANN, Elisabeth: *Öffentliche Meinung. Die Entdeckung der Schweigespirale*. Frankfurt a. M. (Ullstein) 1989.

OECD: *Employment outlook. June 1998*. Paris (OECD-Publications) 1998. (= The OECD Employment Outlook.)

OLSON, Mancur: *Aufstieg und Niedergang von Nationen. Ökonomisches Wachstum, Stagflation und soziale Starrheit*. Tübingen (Mohr) 1985.

PELZMANN, Linde: *Wirtschaftspsychologie. Arbeitslosenforschung, Schattenwirtschaft, Steuerpsychologie*. Wien, New York (Springer) 1985.

PETRY, Günther; WIED-NEBELING, Susanne: *Die gesamtwirtschaftliche Bedeutung der Schattenwirtschaft*. Frankfurt am Main, New York (Campus) 1987.

POMMEREHNE, Werner W.; FREY, Bruno S.: *The effects of tax administration on tax morale*. Saarbrücken, Zürich, Basel 1992.

POMMEREHNE, Werner; HART, Albert; FREY, Bruno S.: *Tax morale, tax eva-*

sion and the choice of policy instruments in different political systems. – In: *Public Finance*, 1994, H. 49/ Supplement. S. 52-69.

POMMEREHNE, Werner W.; WECK-HANNEMANN, Hannelore: *Tax rates, tax administration and income tax evasion in Switzerland*. – In: *Public Choice*, 88. Jg. (1996), H. 2, S. 161-170.

POZO, Susan (eds.): *Exploring the underground economy*. Kalamazoo, Michigan (Upjohn Institute for Employment Research) 1996.

QUIRK, Peter J.: *Macroeconomic implications of money laundering*. – In: *IMF-Working Paper*, 96/ 66. Washington D.C.

RIEBEL, Volker: *Die Schwarzarbeit als Problem der Zeitallokation*. Frankfurt am Main, Bern, New York (Peter Lang) 1983.

RIEBEL, Volker: *Arbeitszeitverkürzung und Schwarzarbeit. Auswirkungen einer Verkürzung der Wochenarbeitszeit auf das individuelle Arbeitsangebot*. – In: *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, 104. Jg. (1984), H. 5, S. 515-538.

ROSE-ACKERMAN, Susan: *Corruption and government. Causes, consequences, and reform*. Cambridge (Cambridge University Press) 1999.

RÜRUP, Bert: *Risiken und Chancen der Schattenwirtschaft*. – In: *Wirtschaftsdienst*, Jg. 1983, H. 10, S. 488-492.

SCHENK, Michael: *Medienwirkungsforschung* Tübingen (Mohr) 1987.

SCHMIDT, Kurt: *Vom Nutzen und Schaden der Schattenwirtschaft*. Köln (Finanzwissenschaftliches Forschungsinstitut, Köln) 1988. (= Sonderveröffentlichungen des Finanzwissenschaftlichen Forschungsinstituts an der Universität zu Köln. 15)

SCHMÖLDERS, Günter: *Der Beitrag der Schattenwirtschaft*. Aus: Küng, Emil (eds.): *Wandlungen in Wirtschaft und Gesellschaft. Die Wirtschafts- und Sozialwissenschaften vor neuen Aufgaben*. Tübingen (Mohr) 1980. S. 371-379.

SCHNEIDER, Friedrich: *Estimating the size of the Danish shadow economy using the currency demand approach: An attempt*. – In: *The Scandinavian Journal of Economics*, 88. Jg. (1986), H. 4, S. 643-668.

SCHNEIDER, Friedrich: *Determinanten der Steuerhinterziehung und der Schwarzarbeit im internationalen Vergleich*. Aus: Smekal, Christian; Theurl, Engelbert (eds.): *Stand und Entwicklung der Finanzpsychologie. Clemens-August Andreae zum Gedenken*. Baden-Baden (Nomos Verlagsgesellschaft) 1994. S. 247-288.

SCHNEIDER, Friedrich: *Can the shadow economy be reduced through major*

tax reforms? An empirical investigation for Austria. – In: *Public Finance*, Jg. 1994, H. 49/ Supplement, S. 137-152.

SCHNEIDER, Friedrich: *Further empirical results of the size of the shadow economy of 17 OECD countries over time*. Linz 1997.

SCHNEIDER, Friedrich: *The shadow economies of Western Europe*. – In: *Journal of the Institute of Economic Affairs*, 17. Jg. (1997), H. 3, S. 42-48.

SCHNEIDER, Friedrich: *Stellt das starke Anwachsen der Schwarzarbeit eine wirtschaftspolitische Herausforderung dar? Einige Gedanken aus volkswirtschaftlicher Sicht*. Linz 1998.

SCHNEIDER, Friedrich: *Die im Dunkeln sieht man nicht. Schwarzarbeit als wirtschafts- und staatspolitische Herausforderung*. In: *Handelsblatt*, Nr. 40 vom 26.2.1998.

SCHNEIDER, Friedrich: *Arbeit im Schatten. Einige theoretische und empirische Überlegungen über die Schattenwirtschaft*. Linz 2000.

SCHNEIDER, Friedrich; ENSTE, Dominik H.: *Schattenwirtschaft und Schwarzarbeit. Umfang, Ursachen, Wirkungen und wirtschaftspolitische Empfehlungen*. München, Wien (Oldenbourg) 2000.

SCHNEIDER, Friedrich; ENSTE, Dominik H.: *Shadow economies: Size, causes and consequences*. – In: *Journal of Economic Literature*, 38. Jg. (2000), March 2000, S. 73-110.

SINN, Hans-Werner: *Implikationen der vier Grundfreiheiten für eine nationale Fiskalpolitik*. – In: *Wirtschaftsdienst*, 1995, H. V, S. 240-249.

SMITH, Philip M.: *Assessing the size of the underground economy: The statistics Canada perspective*. Aus: Lippert, Owen; Walker, Michael (eds.): *The underground economy: Global evidences of its size and impact*. Vancouver, B.C. (Fraser Institute) 1997. S. 11-36.

SPIRO, Peter S.: *Taxes, deficits, and the underground economy*. Aus: Lippert, Owen; Walker, Michael (eds.): *The underground economy: Global evidences of its size and impact*. Vancouver, B.C. (Fraser Institute) 1997. S. 37-52.

STÜTZEL, Wolfgang: *Systemkonforme Sozialpolitik in der sozialen Marktwirtschaft*. – In: *Wirtschaftsdienst*, 60. Jg. (1980), H. IX, S. 450-455.

SACHVERSTÄNDIGENRAT ZUR BEGUTACHTUNG DER GESAMTWIRTSCHAFTLICHEN ENTWICKLUNG: *Unter Anpassungszwang. Jahresgutachten 1980/81*. Stuttgart, Mainz (Kohlhammer) 1980.

TANZI, Vito (eds.): *The underground economy in the United States and abroad*. Lexington, Toronto (Lexington Books) 1982.

TANZI, Vito: *Corruption around the world: Causes, consequences, scope, and cures* – In: *IMF-Working Papers*, Jg. 1998, H. 98/63, S. 1-39.

TANZI, Vito: *Uses and abuses of estimates of the underground economy*. – In: *Economic Journal*, 109. Jg. (1999), H. 456, S. 338-347.

THOMAS, Jim J.: *Informal economic activity*. New York, London u.a. (Harvester/ Weatsheaf) 1992.

THOMAS, Jim J.: *Quantifying the black economy: „Measurement without theory“ yet again?* – In: *Economic Journal*, 109. Jg. (1999), H. 456, S. 381-389.

WECK, Hannelore; POMMEREHNE, Werner W.; FREY, Bruno S.: *Schattenwirtschaft*. München (Vahlen München) 1984. (= Wist-TaschenbMcher)

WECK-HANNEMANN, Hannelore; POMMEREHNE, Werner W.: *Einkommensteuerhinterziehung in der Schweiz: Eine empirische Analyse*. – In: *Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik*, 125. Jg. (1989), S. 515-556.

WINDISCH, Rupert 1984: *Irreguläre Ökonomie und Wirtschaftsordnung aus evolutionärer Sicht*. Aus: Schäfer, Wolf (eds.): *Schattenökonomie. Theoretische Grundlagen und wirtschaftspolitische Konsequenzen*. Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht) 1984. S. 229-262.

ZILBERFARB, Ben-Zion: *Estimates of the underground economy in the United States, 1930-80. A comment on Tanzi*. – In: *IMF-Staff Papers*, 33. Jg. (1986), H. 4, S. 790-798.

Оценка на размера на скритата икономика в България

Доц. д-р Валентин Гоев, гл. ас. Венелин Бошнаков
Категора „Статистика“ УНСС, София

1. Въведение. Цел на изследването

Настоящото изследване е фокусирано върху оценката на заетостта и продукцията в скритата (сивата) икономика в България, обхващаща сферите на неотчетения стокооборот и натуралното производство на домакинствата за собствено крайно потребление.

Темата „сива икономика“ е една от най-дискутираните в годините на прехода. Негативното влияние на сивия сектор върху общото икономическо развитие на страната и оскъдната информация, касаеща нейното функциониране, на практика обясняват значителния интерес на управляващи и анализатори към тази тема. Проблемите, съпътстващи анализите на скритата икономика, са следствие от липсата на единство в методологията и подхода на изследване, от липсата на надеждни и пълни източници на информация. Доказателство за това са многобройните дефиниции на „сивата икономика“ и противоречивите оценки за нейния размер.

Понятието за „скрита“ икономика има широк обхват на съдържание в публичното пространство, като разликите в интерпретацията произтичат от професионалната квалификация на анализаторите, които го използват (социолози, юристи, журналисти, икономисти и др.). Системата за националните сметки, ревизия от 1993г. (СНС'93), разглежда скритата икономика като *съвкупност от легални стопански дейности, които биват изкривени от държавата от страна на икономически*

те агенти поради някои от следните причини¹:

- ✓ избягване на плащането на преки и/или косвени данъци;
- ✓ избягване плащането на социалноосигурителни вноски;
- ✓ заобикаляне на различни стандарти и регулации, като минимална работна заплата, максимално работно време, минимални условия за здравословност и безопасност на труда;
- ✓ избягване на различни административни процедури и др.

Имайки предвид горното, понятието за скрита икономика често се свързва с необложените продажби на продукция, при които се формира недеklarиран пред данъчните власти доход.

Използваното понятие „скрита икономика“, което е популярно сред обществеността, в настоящото изследване обхваща по-широк кръг от проблеми, които се включват в „ненаблюдаваната икономика“. (Вж **сп. Статистика, бр. 2/1998 г., 65-66**) Според СНС, версия 1993 г. и последните изисквания на Евростат, „ненаблюдаваната икономика“ съдържа:

1. Незаконно производство:

- производство на стоки и услуги, чийто пазар, разпространение или притежание е забранено от закона;
- всички законни производствени дейности се превръщат в незаконни от момента, от който се осъществяват от неоторизирани лица.

2. Скрити дейности (скрита икономика) – всички незабранени от закона производства, но неизвестни за обществената администрация по различни причини:

- отклонение от ДДС, данъци върху доходите и т.н.;
- отклонение от социални осигуровки;
- неспазване на стандарти, дефинирани от закона – минимални заплати, работни часове, безопасност на работното място и др.;
- несбрани административни формуляри и/или статистически въпросници.

3. Неформален сектор – производствени институционални единици (домакинства, еднолични търговци, лица, упражняващи свободни професии, дейност на частни учители, лекари и др., както и лица, даващи под наем собствените си жилища), характеризирани с:

- ниско ниво на организация;

- ограничен капитал или трудности при разграничаване на доходите от капитал и труд;
- трудови отношения, основани на роднински връзки и/или социални отношения, които не съответстват с формалните договори.

В много страни се провеждат регулярни изследвания на сивия сектор, чиято основна задача е да осигурят надеждни оценки за неговия дял в общия обем на произведената продукция от националната икономика. За измерване на размера на скритата икономика се предлагат редица изследователски подходи, всеки от които има своята адекватна научна обосновка. Като изследователски методи от най-ниско равнище се посочват:

- ✓ специализираните проучвания на неотчетената продукция;
- ✓ изследванията на вложения труд за производство на такава продукция (стоки и услуги);
- ✓ изследванията на потребителските доходи и разходи.

Друг важен източник на данни за измерване на скритата икономика в развитите страни е регулярният данъчен контрол, както и специализираните изследвания на данъчните власти. Подобна практика все още липсва у нас, макар че се правят първи стъпки и в тази посока.

Проучване на общественото мнение

Широко разпространен клас от методи е базиран на *анкетни проучвания на общественото мнение*, обикновено домакинства и представители на бизнеса. Основният проблем тук произтича от риска за получаването на откази за участие от определена подгрупа респонденти, които в най-голяма степен имат отношение към дейностите от сивия сектор. Голямото предизвикателство при този род изследвания е постигането на ефективен баланс между чувствителността на задаваните въпроси и достоверността и пълнотата на отговорите при отчитане на риска за частична или пълна липса на отговори.

Проучванията на общественото мнение сред бизнес средите и населението са често използван инструмент за мониторинг на дейностите от сивия сектор. Базирането на мненията на хората и особено на представителите на бизнеса по основните показатели за скритата икономика разчита на тяхната информираност относно нейния дял в стопанския оборот². При условие че респондентите не се чувстват застрашени от задаваните им въпроси, те биха споделили своите лич-

ни впечатления и информацията от свои близки и колеги относно степента на изкривяване на продажбите и доходите.

Потребителските разходи на домакинствата за продукти от скритата икономика

Доколкото закупуването на продукти от скритата икономика не се третира като престъпление, проучванията на потребителските разходи на домакинствата дават значително по-надеждни резултати от директните опити за оценка на недеklarирания доход. Трябва да се има предвид обаче, че при отчитането на потребителските си разходи домакинствата едва ли правят разграничаване между покупките от „официалния“ и от скрития сектор. Налице е полезен опит в някои страни³ при провеждани анкетни проучвания, в които се получават оценки за дела на покупките от продавачи с най-голяма вероятност за работа в сивия сектор.

Изследвания на вложения труд и заплащането в скритата икономика

Редица изследователи считат, че проучванията на количеството вложен труд в сивия сектор и съответните неотчетени доходи могат да бъдат не по-малко успешни. Това важи особено за страни, в които полагаането на такъв труд практически не застрашава работника от правно преследване, поради което болшинството от тях биха били склонни да го декларират при анонимно анкетно проучване. От психологическа гледна точка се препоръчва⁴ внимателен преход в анкетната карта към най-чувствителните въпроси, засягащи прякото участие на респондента в дейности от сивия сектор.

Целта на настоящото изследване е да се направят оценки за размера на скритата икономика в България в различните ѝ форми на проявление въз основа на анкетно проучване сред пълнолетното население. Избраният подход е утвърден в световната практика наред с проучването на мненията на бизнеса, макроикономическия подход, отрасловия и др. подходи. Представа за размера на скритата икономика се получава основно чрез изчисляване на *относителни величини на неотчетените дейности* спрямо отчетените и декларирани от респондентите. Заедно с това, данните от разработените основни индикатори дават възможност за конструиране на **обобщен индекс** за измерване на относителното равнище на скритата икономика, което ще позволи да се изследва динамиката на това явление в бъдеще.

2. Методология

Използваната методология за оценка на сивата икономика отчита възможностите и ограниченията на анкетното проучване като инструмент за набиране на първични данни. В тази връзка е необходимо да се имат предвид следните особености:

- ✓ Респондентите изказват своите лични мнения и оценки относно третираните аспекти на скритата икономика, базирани на техния житейски опит и обмена на информация с близки, роднини, колеги и др.;
- ✓ Възможни са известни отклонения на регистрираните данни от действителното състояние поради различни причини. Източниците на подобни грешки са свързани с възприета несигурност от някои респонденти, липса на информация и затруднения при оценката на даден показател;

За целите на настоящото изследване дейностите в обхвата на скритата икономика са групирани в две основни групи (фиг.1):

- ✓ Неотчетена икономическа дейност;
- ✓ Натурална икономика и домашно стопанство.

Към първата група дейности са оценени някои основни аспекти, където е възможно частично или изцяло укриване на стопанската дейност. Такива са:

- ✓ Заетостта;
- ✓ Укритите (неотчетени) обороти;
- ✓ Укритите (недекларирани) доходи;
- ✓ Преразпределението (чрез дисбаланс на данъчните и други плащания).

Натуралната икономика е оценена от гледна точка на вложения труд (или заетостта), реализираните доходи и потреблението на продукти от собствено производство.

Всеки оценяван елемент е операционализиран до конкретно наблюдаеми индикатори. Оценките по всеки един от тях са приведени в съизмерима величина по стандартна скала с интервал от 0 и 10, като по-високите стойности на индикаторите отчитат по-висок дял на сивия сектор.

- ✓ Индикатори с по пет степени на отговора са трансформирани с помощта на следните еквивалентни стойности:

0	2,5	5	7,5	10
---	-----	---	-----	----

✓ Индикатори с четиристепенни скали са трансформирани чрез:

0	3,33	6,66	10
---	------	------	----

✓ Индикатори, представляващи относителен дял (или среден относителен дял), се трансформират чрез премащабиране от процент (с максимална стойност 100) към стандартната скала чрез делене на 10.

Груповите индикатори по отделните елементи на наблюдение се получават чрез осредняване на включените във всеки един от тях първични индикатори. Обобщаващият индекс за равнището на скритата икономика се получава чрез осредняване на горепосочените групови индикатори. Получен по този начин, индексът позволява формирането на времеви ред и осигурява възможност за текущо наблюдение и оценка на равнището на скритата икономика в динамика.

3. Използвана извадка

За осигуряване на първични данни за оценка на индикаторите е използвана извадка, представителна за населението в България над 18-годишна възраст. Тя е двустепенна гнездова извадка с вероятност на подбора пропорционална на размера на гнездата. За гнезда са определени избирателните секции от последните парламентарни избори (17 юни 2001 г.). Избрани са 150 гнезда. На втората степен от всяко гнездо се наблюдават по 8 единици, избрани по случаен начин. Общият обем на реализираната извадка е 1079 човека.

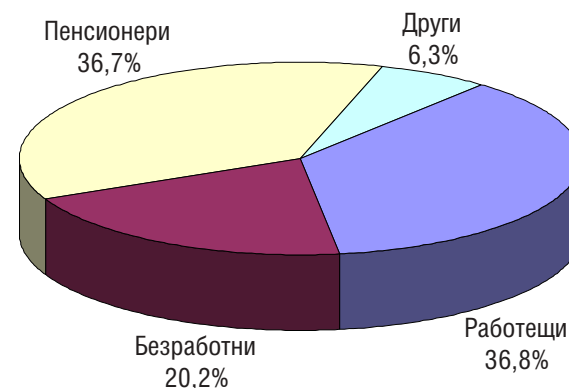
Социално-демографския разрез на анкетираните лица се доближава във висока степен до структурата на пълнолетните лица в страната по някои основни демографски признаци (табл.1, табл. т2).

Към м.септември 2002 г. НСИ оценява относителния дял на икономически активните лица (коефициента на икономическа активност) в България в размер на 50,5%, а дела на заетите лица – на около 41,8%. Налице е известно изместване на получените тук оценки от официалните, което се дължи на няколко възможни причини. На първо място, избраната от НСИ база на населението е по-широка (15 и повече навършени години). Освен това допускаме, че е възможно някои респонденти от групата на неработещите (пенсионери, безработни, до-

Табл. 1. Разпределение на анкетираните лица по пол, местоживееене и някои основни показатели за заетост

	Извадка	Оценка НСИ
Пол		
Мъже	45,3%	48,8%
Жени	54,7%	51,2%
Местоживееене		
Град	66,9%	69,4%
Село	33,1%	30,6%
Заетост		
Икономически активно население (ИАН)	57,0%	50,5%
Коефициент на заетост (% заети от насел. над 15 г.)	36,8%	41,8%
Коефициент на безработица (% безработни от ИАН)	34,4%	17,3%
Пенсионери	36,7%	42,0%

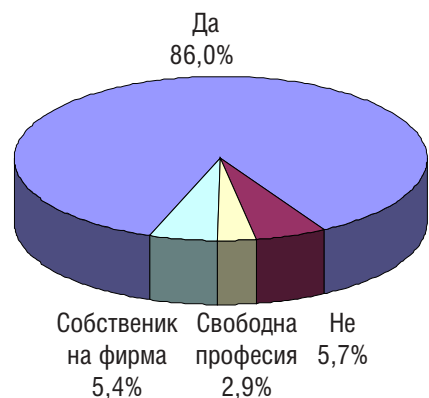
макини, учащи и др.) да не са декларирали фактическото си състояние относно своята заетост.

Фиг. 1. Разпределение на респондентите по заетост

За получаване на по-прецизни резултати при обработката първичните данни са ажустирани (коригирани) с помощта на предварително подготвена теглова база. По този начин са отразени получените разлики в структурата на населението по признаците „пол“ и „населено място“ между извадката и изследваната съвкупност.

Фиг. 2. Разпределение на заетите лица по наличие на писмен трудов договор

4. Основни резултати от изследването

4.1. Равнище на заетост

От основен интерес при оценката на степента на разпространение на скритата икономика са аспектите, свързани със заетостта и нерегистрираните доходи. От структурата на заетите лица по форма на собственост на организацията, в която работят, е видно, че около две трети от тях са заети в предприятия с изцяло (или преобладаваща) частна собственост, където се очаква в различна степен наличие на дисбаланс между формално договорираното и фактически изплащаното възнаграждение.

Табл. 2. Структура на заетите лица по форма на собственост на организацията, в която работят

	Брой	Отн. дял (%)	% от заетите
Държавна	122	11,3	30,7
Самонаети/на свободна практика	31	2,9	7,8
Частна	193	17,9	48,6
Смесена (с държавно и частно участие)	28	2,6	7,1
Кооперативна	8	0,7	2,0
Друга	6	0,6	1,5
Не знае	9	0,8	2,3
Общо работещи	397	36,8	
Неработещи	682	63,2	
Общо:	1079	100,0	

Официално обявените доходи на заетите лица в извадката в голяма степен съответстват на действителната структура, установявана от регулярните статистически изследвания в страната, като се наблюдава известно занижаване на посочените размери от респондентите (табл. 3). Преобладаващият дял на заетите в частния сектор води до значителен дял на лицата с основен договор за сума от 100 до 200 лв., което гравитира около и малко над минималната работна заплата.

Табл. 3. Разпределение на респондентите по месечен доход

Q6A. Какъв беше доходът Ви по договора с основния Ви работодател за последния месец?	% от анкетираните	% от отговорилите
До 100	4,4	14,2
100–200	12,5	40,5
200–300	7,9	25,6
300–400	2,0	6,2
Над 400	0,6	2,0
Не знае	3,5	11,5
Общо отговорили	30,9	100,0
Неотговорили	69,1	
Среден доход (лв.)	195,91	

Оценката на дела на скритата икономика от гледна точка на заетостта е реализирана с помощта на група въпроси, чрез които респондентите регистрират фактическото си състояние по отношение на наличието на:

- ✓ формален (писмен) договор за полагането на труд – на основното или допълнително работно място;
- ✓ уговорка (споразумение) с работодателя за възнаграждение, по-високо от официално обявеното в договора.

При наличие на такава уговорка респондентите са призовани да посочат паричната стойност на изплащаните неотчитани надбавки заедно с официално договорираното си възнаграждение. Тази група въпроси дава възможност за конструиране на първата група индикатори за скритата икономика, свързани с *полагането на труд без адекватна регистрация и отчитане на дохода*.

- ✓ Относителният дял на лицата, работещи **без сключен писмен договор на основната работа**, е 5,7% от заетите. Значително по-висок е относителният дял на работещи без писмен договор на допълнителна работа – повече от половината работещи допълнително нямат писмен договор (50,4%).
- ✓ Работещите със сключен договор, но **с по-високо фактическо заплащане от обявеното** (т. нар. „скрити клаузи“), са 12,4% от заетите. Разпределението по размера на неотчетената надбавка показва, че преобладават сравнително малки суми на това възнаграждение, като е възможно и занижаване на посочваните нива от страна на респондентите (табл. 4).

Наблюдават се съществени различия между заетите лица в частните и държавните фирми според наличието на трудов доход над официално договорирания. Над три четвърти от получаващите такова възнаграждение работят в частни фирми, което се среща значително по-рядко в държавните предприятия и организации.

Тип организация	Получавате ли възнаграждение, по-високо от формално договореното?	
	Да	Не
Частна	76,9	46,8
Държавна	17,9	39,7
Друга	5,2	13,5
Общо	100,0	100,0

Табл. 4. Разпределение по размера на допълнителното възнаграждение извън записаното по договора с основния работодател

	% от отговорилите
До 50 лв.	34,6
50–100	28,7
Над 100 лв.	10,3
Не знае	26,4
Общо	100,0

Според проучване, проведено през март 2001 г., съпътстващо редовното изследване на работната сила на НСИ (**Вж сп. „Статисти-**

ка“, бр. 3/2002 г., 9-11) 7% от анкетираните лица са идентифицирани като упражнявали неформални дейности през март 2001 г., което се доближава до резултатите от настоящото проучване. Получената оценка за размера на неформалната заетост не е сред най-високите, регистрирани за някои други държави в преход. При цялата условност на подобни сравнения поради различия в методологията може да се твърди, че размерът на неформалната заетост (заетост, упражнявана без регистрация) не е обезпокояващо висок. В Полша например този дял е 10% през 1998 г. (**Вж Central Statistical Office of Poland (1998) „Underground Economy in Poland“**), в Русия – 9,6% през 1995 г. (**Вж Kolev, A (1998) „Labour Supply in the Informal Economy in Russia During Transition“, Discussion Paper, №02024, CEPR, London**). Според Ким през 1996 г. 32,6% от семейните мъже и 22,3% от семейните жени в Румъния са получавали доход от неформални дейности (**Вж Kim, B.Y. (2002). „Poverty and Informal Economy Participation in Transition Countries: Evidence from Romania“, mimeo**).

Друг важен ефект от наличието на дейности в сивия сектор, свързан с полагането на труд и добил широка популярност сред българското общество, е неплащането на дължимите социални и здравни осигуровки. Респондентите са приканени да декларират (доколкото им е известно) *базата за социално осигуряване*, върху която се правят съответните вноски от работодателя или от тях самите. Тук е получена оценка за показателя, считан за един от основните индикатори за дела на работещите в скритата икономика, а именно *процента на заетите, осигурявани на равнище установената минимална работна заплата* за страната. Същевременно проучването предвижда разграничаване на фактическото състояние на основната и допълнителната работа поради факта, че мненията на експертите гравитират около очакването за значително преобладаване на неотчитана трудова дейност при допълнителната заетост.

Табл. 5. База за социално осигуряване на основното работно място

Q7A. Върху каква сума Ви се внасят социални осигуровки на основната Ви работа?	%
Върху минималната работна заплата, независимо че общата сума на възнаграждението ми е по-голяма	17,0
Върху минималната работна заплата, която е действителното възнаграждение, което получавам	5,4
Върху сумата, вписана в договора ми, независимо че общата сума на възнаграждението ми е по-голяма	11,0
Върху сумата, вписана в договора ми, която е действителното възнаграждение, което получавам	64,0
Друго	2,6
Общо	100,0

Табл. 5а. Различия между частните и държавните фирми по отношение на осигуряването

	Работодател	Работник	И двете страни	Не ми се внасят	Общо
Частна, Самонаети	61,4%	14,9%	7,4%	16,3%	100,0%
Държавна	87,5%	0,0%	11,7%	0,8%	100,0%
Друга	88,9%	2,8%	5,6%	2,8%	100,0%

Върху каква сума Ви се внасят социални осигуровки на основната Ви работа?	Частна, Самонаети	Държавна	Друга
Върху минималната работна заплата, независимо че общата сума на възнаграждението ми е по-голяма	29,4	4,5	5,7
Върху минималната работна заплата, която е действителното възнаграждение, което получавам	7,2	5,2	0,0
Върху сумата, вписана в договора ми, независимо че общата сума на възнаграждението ми е по-голяма	11,7	10,5	11,4
Върху сумата, вписана в договора ми, която е действителното възнаграждение, което получавам	51,6	79,8	82,9
Общо	100,0	100,0	100,0

По отношение на заплащаните **социални осигуровки** резултатите са следните:

- ✓ **Относителният дял на работещите лица, които декларират, че не им се внасят социални осигуровки на основната работа**, е оценен на 10,6%. При допълнителната заетост този дял е особено висок и надхвърля 80% от заетите лица (82,3%).
- ✓ Особен интерес представляват получените данни от респондентите относно **размера на възнаграждението, върху което се внасят социални осигуровки**. Всеки десети (11%) твърди, че осигуровки му се внасят върху вписаната в договора сума, независимо че общата сума на възнаграждението му е по-голяма. Всеки шести респондент (17%) посочва, че му се внасят осигуровки върху МРЗ, макар че фактически получава по-голямо възнаграждение.
- ✓ **Относителният дял на респондентите, посочващи невнасяне на здравни осигуровки на основната работа**, е оценен на 6,6%. На допълнителните работни места този дял е значително по-висок – почти три четвърти от заетите лица (74,2%).

Получените резултати по тази група индикатори се доближават значително до нивата, оценявани по експертен път и чрез други сходни проучвания за степента на разпространение на сивия сектор в България. Според проведено от НСИ анкетно проучване на експертното мнение средните оценки показват, че приблизително 27% от скритите доходи във фирмите са от отклоняване на социални осигуровки на служителите (**Вж сп. Статистика, бр.2/1998г., с.70**). Фактът, че респондентите са благоразположени и откликват на зададените им въпроси по тази част са показателни за надеждността на използвания инструментариум при настоящото изследване. Въпреки това, необходима е допълнителна работа за прецизиране на този пакет въпроси, доколкото резултатите от тях имат важно място при формирането на обобщения индикатор за равнището на скритата икономика.

4.2. Равнище на скритите обороти

Оценката на дела на скритата икономика от гледна точка на нивото на укритите продажби е реализирана с помощта на отделна

група въпроси, чрез които респондентите регистрират своите лични наблюдения относно степента на издаване на данъчни документи за покупките на основни стоки и ползването на някои основни услуги (фиг. 3). *Равнището на скритите обороти* е характеризирано чрез три показателя:

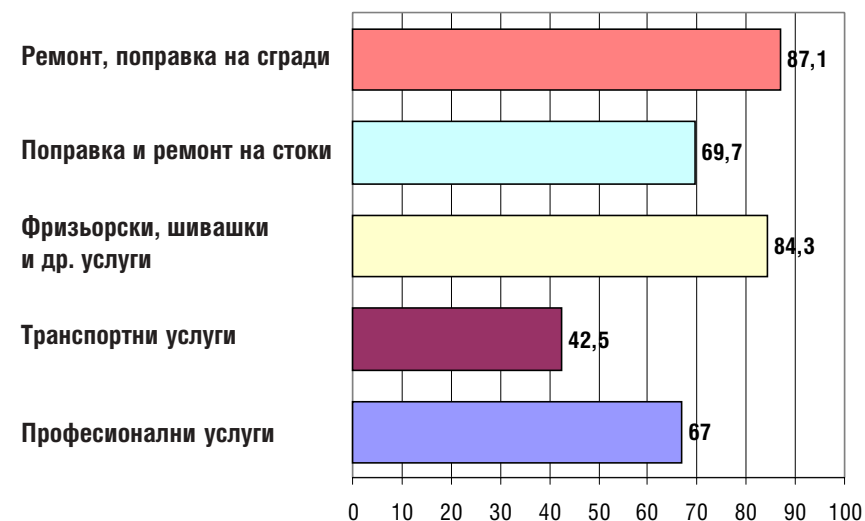
- ✓ Относителен дял на случаите на издаване на данъчни документи за извършени покупки;
- ✓ Относителен дял на случаите на издаване на данъчни документи за ползвани услуги;
- ✓ Честота на издаване на касови бележки за основни групи стоки.

Резултатите по тази част са не по-малко красноречиви и доказват своята пригодност за характеризиране на дейностите от сивия сектор в този аспект.

- ✓ Могат да се посочат като сравнително високи някои относителни дялове на респондентите, посочили **случаите на неиздаване на данъчни документи за извършени покупки**. Така например над една пета (20,5 %) не са получили данъчен документ при покупка на мобилен телефон, над една десета (10,4 %) – при покупка на стерео система, а всеки осми (13,2 %) не получава документи при покупка на обзавеждане на дома. Особено висок е делът на сделките с автомобили, обикновено втора употреба – около 28% от респондентите посочват случаи на неиздаване на адекватен документ.
- ✓ **Относителните дялове на случаите на неиздаване на данъчни документи за ползвани услуги** показват значително по-високи стойности в сравнение с покупката на стоки (табл.б). Определено може да се каже, че значителна част от сферата на услугите се намира в сивия сектор и официалните оценки за стопанската им дейност са драстично занижени.

Табл. 6. Разпределения на респондентите по издаване на данъчни документи за ползвани услуги

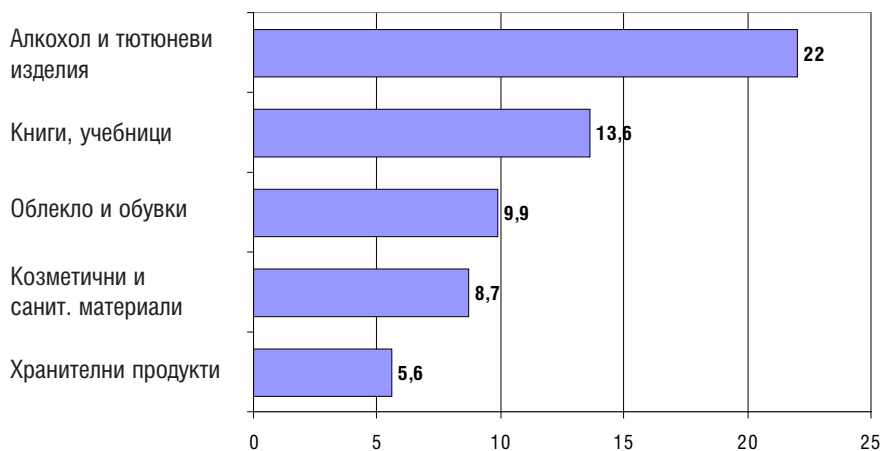
	% ДА	% НЕ
Поправка, ремонт на сгради	12,9	87,1
Поддръжка на домакинството	53,5	46,5
Поправка и ремонт на стоки	30,3	69,7
Ползване на имоти	58,5	41,5
Услуги, свързани с грижа за хората	16,0	84,0
Услуги (фризьорски, шивашки и др.)	15,7	84,3
Частни уроци	31,4	68,6
Транспортни услуги	57,5	42,5
Услуги, свързани с венчавки, приеми	64,2	35,8
Услуги, свързани с приготв. / сервир. на храна	69,0	31,0
Професионални услуги	33,0	67,0

Графика 3. Дял на скритата икономика по видове услуги

Табл. 7. Честота на издаване на касови бележки за основни групи стоки

	Храни- телни продукти	Облек- ло и обувки	Алкохол и тютюневи изделия	Козме- тични и санитарни материали	Книги, учеб- ници
1. Във всички случаи	34,5	34,0	24,9	29,9	33,7
2. В повечето случаи	32,5	25,3	20,5	26,2	22,9
3. В около половината от случаите	9,0	8,4	10,1	10,7	7,3
4. В някои от случаите	18,5	22,4	22,5	24,4	22,4
5. Никога	5,6	9,9	22,0	8,7	13,6
Общо	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Брой	1022	470	558	696	306

Графика 4. Дял на посочилите неиздаване на касови бележки по групи стоки

- ✓ **Неиздаването на касови бележки** за основните групи стоки също е показателно за значителния дял на сивия сектор (табл.7). Особено високи са дяловете на респондентите, които не получават касови бележки при покупка на алкохол и тютюневи изделия, книги и учебници, облекло и обувки и др. Като се има предвид, че алкохолът и цигарите са акцизни стоки, става ясно

колко много губи хазната като приходи от скритите обороти при тези продажби.

Трябва да се отбележи, че респондентите не възприемат никаква заплаха за себе си при декларирането на действително наблюдаваните от тях явления, доколкото става дума за извършвани от други лица неотчитани дейности. Това дава основание за сравнително високото доверие, което се дава на получените резултати чрез този инструмент, и тяхното включване като друг основен компонент на обобщения индекс за нивото на скритата икономика.

4.3. Равнище на натуралната икономика в заетостта и потреблението на домакинствата

Ангажирането на членовете на домакинствата с трудова дейност в сферата на натуралната икономика е третият основен аспект, който е застъпен при характеризирането на скритата икономика в България. Икономистите у нас посочват натуралното производство като все още важен източник на доходи (във вид на готови потребителски продукти) за българските домакинства дори след 12 години период на преход към пазарна икономика. Доколкото тази стопанска дейност се класифицира към скритата икономика, резултатите от проучването са интегрирани като основен стълб в оценката за нивото на сивия сектор у нас (фиг. 4). Използвани са следните основни индикатори за дейностите от домашното стопанство (фиг. 4).

- 1) *Равнището на заетост в натуралната икономика* е характеризирано чрез:
  - ✓ Относителен дял на заетите с лични / семейни стопанства;
  - ✓ Относителен дял на заетите с домакински / доброволен труд.
- 2) *Равнището на доходите от натуралната икономика* е характеризирано чрез:
  - ✓ Относителен дял на продукцията в домашното стопанство, предназначена за продажба;
  - ✓ Относителен дял на дохода от продадената продукция в домашното стопанство спрямо общия доход на домакинството.

Очевидна е значителната степен на участие на населението в натуралната икономика, респ. производството на продукти за собствена консумация (табл. 8) – близо 40% от анкетираните декларират та-

кова участие. Среднодневното време за работа в домашното стопанство е близо 5 часа (4,72 ч), като всеки седми респондент е зает над 20 дни в месеца с такава работа.

Табл. 8. Ангажираност на населението в домашното стопанство

Брой дни:	%	Средно часа на ден:	%
До 10	10,0	До 5	19,3
10–20	4,6	6–10	8,0
Над 20	13,6	Над 10	0,8
Не знае	11,3	Не знае	11,4
Общо отговорили	39,5	Общо отговорили	39,5
Неотговорили	60,5		

(1) Равнището на заетост в натуралната икономика е характеризирано чрез степента на заетост на респондентите в личните и семейни домакинства, както и чрез полагания от тях доброволен или домакински труд.

- ✓ Относителният дял на респондентите, полагачи **труд в лични (семейни) стопанства**, е сравнително висок (39,5). Полученият резултат потвърждава широко разпространеното мнение относно същественото значение на натуралното стопанство за бита на българското домакинство.
- ✓ Сравнително по-нисък е дялът на респондентите, посочващи **полагане на труд за оказване на незаплатени услуги** (13,7%). Тези дейности са често разпространени в България, като все повече навлиза и заплащането на съответния стойностен еквивалент.

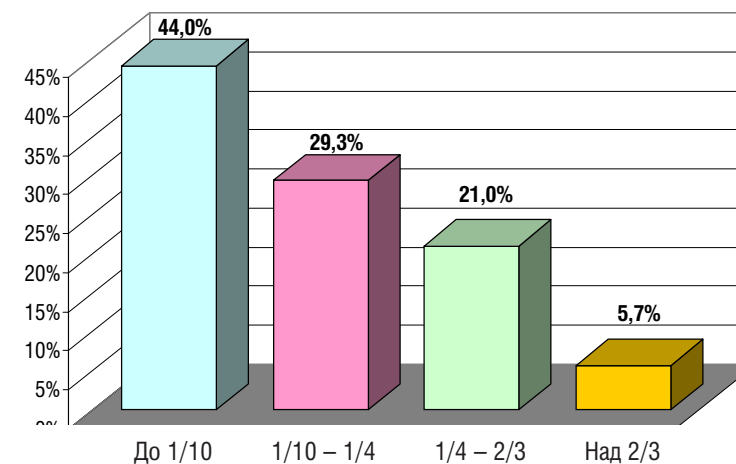
(2) Равнището на доходите и потреблението от натуралната икономика е характеризирано чрез относителните дялове на продукцията от домашното стопанство, явяваща се източник на парични и натурални доходи в общия доход, респ. потребление на домакинството.

- ✓ **Относителните дялове на основните видове продукти от домашното стопанство, предназначени за продажба**, показват сравнително малка степен на участие на домакинствата в пазарни сделки със собственото си производство (табл.9). Много мал-

ка част от респондентите посочват по-високи дялове на продаваната продукция (половината до три четвърти), най-вече при суровото мляко, месото и плодовете от бостани. Очевидно продуктите от натуралната икономика са предназначени най-вече за лично потребление и произвеждащите ги домакинства не ги третират като източник на някакви съществени парични доходи.

Табл. 9. Разпределение на респондентите по дела на продаваната продукция от собствено производство в %

	Прясно мляко	Сирене	Зеленчуци	Яйца	Дини, пъпеши	Месо
Не продава нищо	68,6	94,9	94,2	93,9	93,5	92,5
Около 1/4	1,8	2,5	0,8	2,3	0,0	0,6
Около 1/2	7,9	1,8	2,5	2,3	3,2	3,7
Около 3/4	15,1	0,8	1,7	1,5	3,2	2,8
Всичко	6,7	0,0	0,8	0,0	0,0	0,5

Графика 5. Разпределение по дял на собствената продукция, предназначена за продажба

- ✓ **Относителният дял на дохода от продадената продукция** в домашното стопанство спрямо общия доход на домакинство-

то варира в особено тесни граници. Близко половината от отговорилите (44%) посочват, че продаваната продукция не надхвърля една десета част от годишния доход на домакинството. Сравнително голям е и дялът на лицата (29,3%), които оценяват тази продукция в размер между една десета и една четвърт от дохода. Малко над една четвърт от респондентите (26,7%) посочват, че тази продукция е източник на значителна част или практически на целия доход на домакинството. Това е практически почти цялото селско население, като имаме предвид, че по официалната статистика то е 30,6%.

- ✓ **Потреблението на продукти от собствено производство** заема значителен дял в общото потребление на домакинствата в страната. Резултатите от анкетата потвърждават в значителна степен това мнение, доколкото само около 30% от респондентите практически не потребяват такива продукти. Близко една четвърт (23,2%) от отговорилите обаче посочват, че действително имат известен дял на такова потребление, макар и по-малко от половината от общия размер на потреблението. Всеки шести оценява дела на собственото производство в размер на около половината, а над една четвърт (предимно в селските райони) декларират, че разчитат предимно на този вид продукти.

По отношение на натуралното производство може да се отбележи, че *високата степен на ангажираност на населението в домашното стопанство се отнася предимно за домакинствата в селските райони*. Така например над половината от респондентите в селата посочват заетост с такава работа за 20 и повече дни в месеца, а близо 40% декларират ежедневна ангажираност (30 дена в месеца). Подобно участие се посочва от около 15-20% от лицата, живеещи в по-големите градове. Тези резултати свидетелстват за високата степен на изолация на селското население от продуктите пазари (най-вече поради силно ограничените му парични доходи) и извънредната му обвързаност със сивия сектор в страната.

В крайна сметка „натурализацията“ на домакинската икономика е показател за обедняване и отдалечаване от пазарното стопанство. Данните от проведеното изследване до голяма степен се припокриват с тези на НСИ от средата на 90-те години. От общия доход на

домакинствата през 1996 г. домашното стопанство заема 22%. За селските райони този показател е 47%. В структурата на потреблението на хранителни продукти средно за страната дялът на самозадоволяването е 35%, а в селските райони надвишава 60%. (Вж „**Българската икономика в условията на паричен съвет**“, научна конференция с международно участие, проф. д.ик.н. Стоядин Савов (пленарен доклад), С., 1977 г., с.7.)

В крайна сметка горните резултати от анкетното проучване показват, че реализираните скрити доходи при някои неформални дейности на домакинствата са тайната за тяхното оцеляване, особено в някои региони с масова безработица. Това се потвърждава и от други направени изследвания. Така например подобна представа за приблизителния размер на реализираните скрити доходи от неформална дейност на домакинствата ни дава експертно проучване, проведено от НСИ през 1997 г. Осреднените оценки там ни показват, че 36% от производството и преработката на селскостопански продукти от домакинствата е за собствено крайно потребление, а 50% от производството на стоки и услуги за пазара (еднолични търговци, платени домашни прислужници, строителни и битови услуги и др.) са скрити доходи.

4.4. Скритата икономика и дисбалансът в преразпределението

Освен трите основни компонента на методиката за измерване равнището на скритата икономика в настоящето изследване се обръща внимание и на някои характерни явления, предизвикващи определен дисбаланс в преразпределението на доходите. Те са свързани с неплащането на редица данъчни и други задължения, като отразяват най-вече нагласите на населението за лоялно и солидарно участие в данъчната система. Заедно с това трябва да се има предвид, че в много случаи отказът или отлагането на подобни плащания не е индикатор за толериране на сивия сектор, а по-скоро липса на финансови възможности поради високото ниво на бедност, характерно за българските домакинства в прехода към пазарна икономика.

За характеризирание на потенциалните дисбаланси в преразпределението са използвани няколко показателя, свързани с различни техни проявления:

- ✓ успеваемостта на събирането на данъци и такси;
- ✓ задържането на плащането на различни текущи сметки за консумативи;
- ✓ относителният дял на неплатените спрямо платените данъци.

- *Честота на плащане на различни видове данъци*

Определено може да се каже, че българските граждани имат толерантно отношение към своите данъчни задължения, въпреки че тези финансови тежести водят до допълнително понижаване на жизнения стандарт (табл.10). Сравнително нисък е дялът на лицата, които избягват плащането на данъците винаги, когато получат възможност за тяхното избягване.

Табл. 10. Честота на плащане на данъците

Моля, кажете кои от следните твърдения се отнасят до Вас:	ДА (%)	НЕ (%)
Винаги плащам своите данъци и това не води до лишения за мен и моето домакинство	21,6	78,4
Винаги плащам своите данъци, макар че това води до лишения за мен и моето домакинство	69,2	30,8
Не плащам данъци, когато имам възможност да ги избегна	5,5	94,5
Никога не плащам данъци, защото считам, че те са много високи	1,1	98,9
Не плащам данъци, защото нямам финансова възможност	6,6	93,4

- *Честота на плащане на месечните сметки за консумативи*

Аналогична е ситуацията с плащането на различните месечни сметки за консумативи – над две трети от респондентите заявяват, че винаги плащат сметките си за ток, вода, телефон и отопление, независимо че това води в някаква степен до лишения за техните домакинства. Сравнително нисък (около 6%) е дялът на лицата, които задържат тези плащания в максимално дълъг срок, практически до получаването на предупреждения за преустановяване на услугата или прекъсване на снабдяването със съответния продукт.

- *Относителен дял на неплатените спрямо платените данъци*

Използваните въпроси в анкетното проучване дават възможност

да се получат оценки за разпределенията на респондентите според декларирания от тях дял на заплатените дължими данъци (табл. 11).

Табл. 11. Разпределение по дял на платените дължими данъци

Каква част от дължимите данъци за предходната година сте платили?	Данъкът върху личните доходи на членовете от домакинството	Данъците върху недвижимата собственост (жилище, вила, дворно място и др.)	Данъците върху движимото имущество
Нищо	4,7	5,3	3,3
Една четвърт (25%)	0,3	0,4	0,0
Половината (50%)	2,6	3,0	0,7
Три четвърти (75%)	1,0	1,8	0,0
Всичко (100%)	91,4	89,5	96,0
Общо:	100,0	100,0	100,0
Брой отговорили:	306	328	308

Резултатите по тези индикатори потвърждават извода за сравнително високата степен на лоялност⁵ на гражданите към задължителните плащания, особено относно имуществените данъци. Основателно обаче може да се допусне, че декларираното пълно плащане се обяснява със заплахата от законово преследване и сериозни парични санкции при различни нарушения на данъчното законодателство. Голямото болшинство от респондентите обаче и особено тези, полагащи труд в сивия сектор и отчитащи официално минималната работна заплата, не оценяват адекватно размера на подоходния данък, който съставлява потенциалното им задължение към държавния бюджет. В тази насока може да се търси прецизиране на използвания инструмент с цел облекчаване на анкетираните лица при оценката на потенциалното им данъчно задължение за получените от тях необявени доходи.

5. Обобщаване на резултатите.

Формиране на индекса на скритата икономика

Една от основните задачи на настоящото изследване е конструирането на обобщаващ индекс за равнището на скритата икономика в България. Той отчита в интегрирана форма различните аспекти на про-

явление на дейностите от сивия сектор, като е базиран на комплекс от първични индикатори в отделните аналитични групи. Предложена тук схема за конструиране на индекса предполага получаване на стандартизирани стойности за отделните индикатори чрез използване на съответни тегла от разпределенията на респондентите. Тяхното обобщаване се осъществява чрез осредняване по йерархичните нива на схемата до получаването на общия индекс.

От методологична гледна точка индексът за скритата икономика представлява система от синтетични измерители, чиято основна цел е да се постигне редукция на многомерността при измерването на различните аспекти на „скритата икономика“. Това е наложително поради факта, че за целите на анализа са необходими ограничен брой лесно интерпретируеми обобщаващи индикатори. Използването на подобен вид техника има две основни предимства:

- 1) осигурява се възможност за създаване на времеви редове и наблюдаване равнището на скритата икономика в динамика;
- 2) значително се улеснява представянето на крайните резултати от социологическото изследване на достъпен за по-широка аудитория език.

Всеки един от индексите обединява стойностите на един или множество първични индикатори, като се представя в статистически нормализирана форма, варираща в интервала 0–10. Близките до 0 стойности измерват сравнително ниско ниво на скрита икономика по съответния показател, а близките до 10 – особено високи нива. Предварително осигурената сравнимост на първичните измерители (чрез процедурата по нормиране в границите 0–10) дава възможност за окрупняване на индикаторите в субиндекси и тяхното последващо агрегиране в обобщения индекс.

На схема 1 са представени окончателните стойности на субиндексите, формиращи обобщения индекс за равнището на скритата икономика в България. Очевидно двата оценявани аспекта на скритата икономика имат приблизително еднакво значение при формирането на общия индекс, с известен превес на **неотчетената икономическа дейност** спрямо натуралната икономика. От своя страна при неотчетената икономическа дейност малко по-голямо значение за формиране на скрита икономика имат **скритите обороти** в сравнение със заетостта. При втората съставка – натуралната икономика и домашното стопанс-

тво, най-голям принос има **потреблението на собствено произведени продукти**, значително по-малък е приносът на заетостта, а несъществено е значението на реализираните доходи в тази сфера.

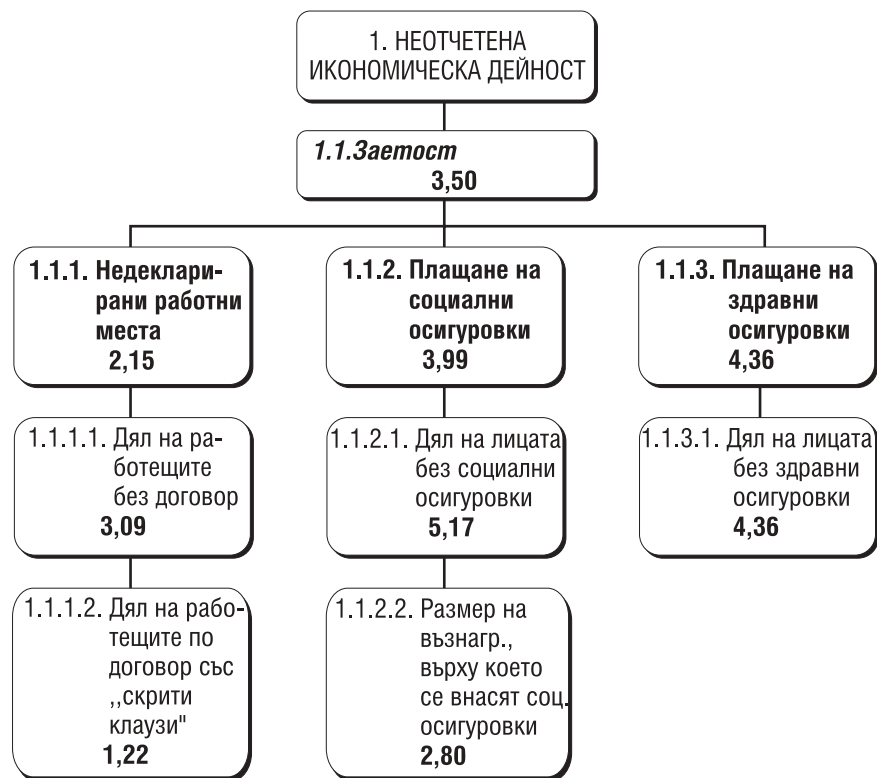
По отношение на заетостта основно значение имат индикаторите за **социално- и здравноосигурителните вноски**, чиито тегла надхвърлят двойно величината на индикатора за дела на недеklarираните работни места (фиг. 2). При оценката на субиндекса за равнището на скритите обороти основно влияние има индикатор за неотчетените плащания за услуги и в много по-малка степен за покупка на потребителски стоки. Не без значение тук е и величината на индикатора за степента на издаване на касови бележки при продажбите на дребно.

Величината на индекса за натуралната икономика има за основни източници субиндексите за равнището на потребление на продукти от собствено производство и за влагания труд в домашното стопанство. Значително по-голямо тегло при оценката на заетостта в натуралната икономика има индикаторът за относителния дял на заетите с тези дейности в сравнение с дела на заетите с доброволен незаплатен труд. Незначителни са стойностите на субиндекса и формиращите го индикатори за реализираните доходи от продажби на продукцията от собствено производство.

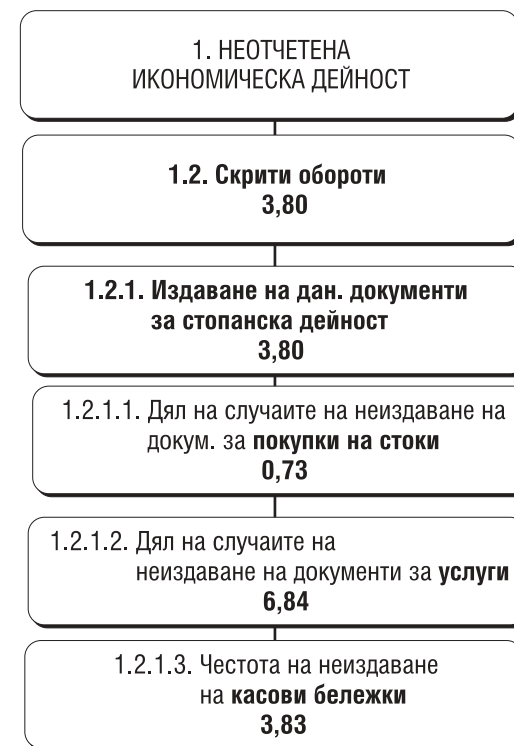

Фиг. 1. Схема на индикаторите за равнището на скритата икономика

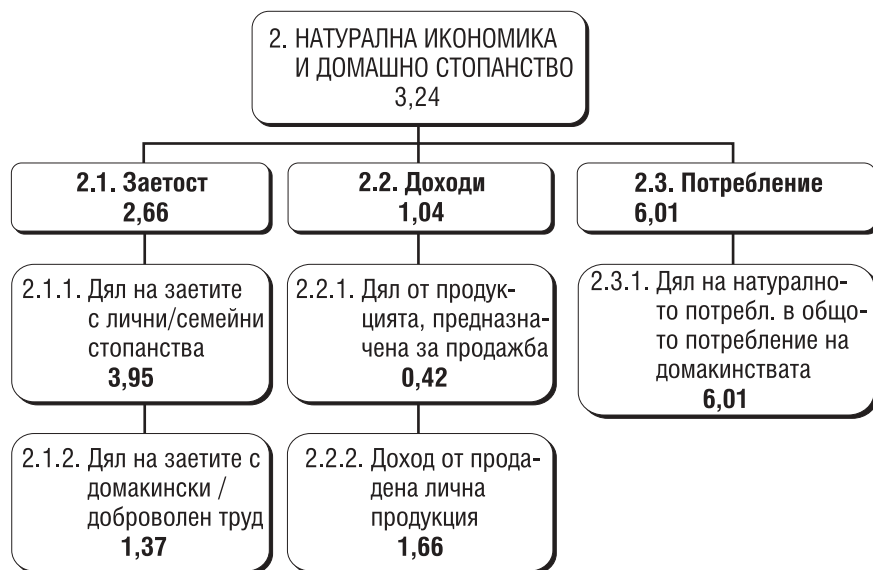
По-долу са дадени схемите с конкретните числови стойности за всеки индикатор, въз основа на които е изчислен общият индекс за скритата икономика.

Фиг. 2. Схема на индикаторите за заетостта

Фиг. 3. Схема на индикаторите за скритите обороти

Фиг. 4. Схема на индикаторите за натуралната икономика

Използваните първични индикатори измерват в стандартизиран вид следните величини:

1.1.1.1. Дял на работещите без договор

3,09 (30,9% – средна претеглена величина на дяловете при основна / допълнителна работа, взети в съотношение 2:1),

1.1.1.2. Дял на работещите по договор със „скрити клаузи„

1,22 (12,2% – отн. дял на заетите лица, работещи по уговорка за допълнително заплащане над договорираното).

1.1.2.1. Дял на лицата без социални осигуровки

5,17 (51,7% – средна претеглена величина на дяловете при основна / допълнителна работа, взети в съотношение 2:1).

1.1.2.2. Размер на възнаграждението, върху което се внасят соц. осигуровки

2,80 (28% – отн. дял на заетите лица, осигурявани на МРЗ или върху сума, по-малка от формално договорираната).

1.1.3.1. Дял на лицата без здравни осигуровки

4,36 (43,6% – средна претеглена величина на дяловете при

основна / допълнителна работа, взети в съотношение 2:1).

1.2.1.1. Дял на случаите на неиздаване на документи за покупки на стоки

0,73 (7,3% – среден дял на случаите на неиздаване на данъчен документ при покупка на основни групи стоки).

1.2.1.2. Дял на случаите на неиздаване на документи за услуги

6,84 (68,4% – среден дял на случаите на неиздаване на данъчен документ при ползване на основни групи услуги).

1.2.1.3. Честота на неиздаване на касови бележки

3,83 (средна претеглена величина в интервала [0 – 10], оценяваща средната честота на случаите на неиздаване на касови бележки за основни групи стоки).

2.1.1. Дял на заетите с лични / семейни стопанства

3,95 (39% дял на лицата, декларирали заетост в лични/семејни стопанства).

2.1.2. Дял на заетите с домакински / доброволен труд

1,37 (13,7% дял на лицата, декларирали полагане на домакински / доброволен труд).

2.2.1. Дял от продукцията, предназначена за продажба

0,42 (4,2% – средна претеглена оценка на дяловете на основните произвеждани продукти в домашното стопанство, предназначени за продажба).

2.2.2. Доход от продадена лична продукция

1,66 (16,6% – дял на дохода от продадена собствена натурална продукция към общия доход на домакинството).

2.3.1. Дял на натуралното потребление в общото потребление на домакинствата

6,01 (средна претеглена величина в интервала [0-10], оценяваща средния дял на потреблението на собствено произведени продукти в общото потребление на домакинството, на база отговорили респонденти).

6. Основни изводи

Въз основа на получените резултати от проведеното анкетно проучване могат да се направят някои основни изводи и заключения

относно нивото на скритата икономика в България. Определено може да се каже, че използваните инструменти и конструирани индикатори за измерване на различни елементи и проявления на сивия сектор дават достатъчно надеждни резултати и показват недвусмислено своята пригодност за тази цел. Установени са и някои недостатъци при отделни въпроси от анкетната карта, които не позволяват регистрация на адекватните стойности на измерваните величини, поради което е наложителна допълнителна аналитична работа за тяхното прецизиране.

Като се има предвид структурата на индикаторите, делът на скритата икономика може да се характеризира от различни гледни точки.

6.1. От гледна точка на заетостта

- ✓ Относителният дял на заетите лица, работещи без сключен писмен договор на основната работа, е оценен на 5,7% от заетите.
- ✓ Дял на лицата, работещи без писмен договор на допълнителна работа – 50,4%.
- ✓ Относителният дял на работещите със сключен договор, но със „скрити клаузи“ за допълнително заплащане – 12,4%.

6.2. От гледна точка на внасяните социални и здравни осигуровки

- ✓ Относителен дял на работещите лица, без внасяни социални осигуровки на основната работа – 10,6%.
- ✓ Относителен дял на работещите лица, без внасяни социални осигуровки на допълнителната работа – 82,3%.
- ✓ Дял на работещите, на които се внасят социални осигуровки само върху вписаната в договора сума, без допълнителното заплащане – 11%.
- ✓ Дял на работещите, на които се внасят социални осигуровки само върху МРЗ – 17%.
- ✓ Относителен дял на работещите без здравни осигуровки на основната работа – 6,6%.
- ✓ Относителен дял на работещите без здравни осигуровки на допълнителната работа – 74,2%.

Тук могат да се посочат някои важни оценки на **дела на заетите лица**, осигурявани при база МРЗ или сума, по-малка от формално договорената (занижена в една или друга степен). Извадковата оценка на този дял е в размер на **около 37,1% от общо осигуряваните и неосигуряваните** заети лица, което в абсолютно изражение възлиза на **около 1,041 млн. души**. Като се има предвид стохастичната грешка, действителният брой на тези лица в страната се очаква да е **между 960 хил. и 1,122 млн. души**.

6.3. От гледна точка на скритите обороти

- ✓ Неиздаване на данъчни документи за извършени покупки на стоки – 28% при покупка на автомобили, 20,5% при покупка на мобилен телефон, 13,2% при покупка на обзавеждане на дома.
- ✓ Относителните дялове на случаите на неиздаване на данъчни документи за ползвани услуги – варират между 40% и 80%, като за някои услуги са и по-големи.
- ✓ Относителните дялове на случаите на неиздаване на касови бележки за основните групи стоки – над 20% при покупка на алкохол, тютюневи изделия, 13% за книги, около 10% за козметични и санитарни материали, обувки и облекло и др.

6.4. От гледна точка на заетостта и гоходите в натуралната икономика

- ✓ Относителният дял на респондентите, полагащи труд в лични (семеини) стопанства, е близо 40%.
- ✓ Делът на респондентите, посочващи полагане на труд за оказване на незаплатени услуги, е около 14%.
- ✓ Над една четвърт от далите отговор респонденти (26,7%) посочват, че натуралната продукция е източник на значителна част или практически на целия доход на домакинството.
- ✓ Близо една четвърт (23,2%) от отговорилите посочват, че делът на потреблението на собствено произведените продукти към общото потребление не надхвърля 50%.
- ✓ Над една четвърт (предимно в селските райони) декларират, че разчитат предимно на този вид продукти.

6.5. Други по-важни резултати

6.5.1. По отношение на скритите доходи

В изследването е направен опит за оценка на **равнището на скритите доходи**, като са използвани два показателя:

- относителен дял на получаваното допълнително възнаграждение към формално договореното;
  - относителен дял на дохода от извършени услуги срещу заплащане (извън дохода от основната трудова дейност) спрямо общия личен месечен доход.
- ✓ Полученото разпределение на респондентите по относителния дял на допълнителното възнаграждение, надхвърлящо формално договореното, е показателно за значителното вариране на този показател. Близко 45% от респондентите посочват допълнителен доход до една трета от основния, а над 30% декларират особено високо съотношение – над две трети и дори над 100%.

Дял на допълнит. възнагр. спрямо договореното	До 10%	1/10 – 1/3	1/3 – 2/3	2/3 – 100%	Над 100%
% от отговорилите	17,2	27,4	24,3	17,2	13,9

- ✓ Относителният дял на дохода от извършени услуги срещу заплащане спрямо общия личен месечен доход също показва значително вариране сред далите отговор респонденти. Може да се отбележи, че нито един респондент не посочва ниво на този вид доход, надхвърлящо средния месечен размер на личния доход.

Дял на дохода от услуги към личния месечен доход	До 10%	1/10 – 1/3	1/3 – 2/3	2/3 – 100%	Над 100%
% от отговорилите	4,9	34,4	23,9	36,8	–

6.5.2. По отношение на дисбаланса

В преразпределителните процеси

- ✓ В настоящото проучване се допуска, че успеваемостта на събирането на данъци и такси дава ориентация относно субек-

тивните нагласи на респондентите за укриване на данъчните плащания. Декларираната нередовност при плащане на различни видове данъци обаче не показва особено високи стойности (около 7,7%). Доколкото става дума за фиксирани плащания на данъци и такси, очевидно заетите в скритата икономика в голяма степен са склонни да ги заплащат.

- ✓ Сходни резултати се получават при оценката на редовността на плащането на различни месечни сметки за консумативи. Само около 5-6% декларират, че задържат плащането на тези сметки колкото е възможно по-дълго, до получаването на последно предупреждение. Двойно по-малко са респондентите, които посочват отказ от плащане на своите консумативи поради високо ниво на бедност (респ. липса на финансова възможност).
- ✓ Оценките на респондентите за относителния дял на неплатените спрямо платените от тях данъци не показват особено високи нива на субективната нагласа за укриване на данъци. Делът на респондентите, посочващи неплащане на данъка върху дохода, движимите и недвижимите имоти, е незначителен (около 5%). Масовите твърдения за 100%-но плащане на подоходните данъци се отнасят най-вече за официално декларираните доходи, чието облагане е почти неизбежно за данъкоплатците.

6.5.3. Основни изводи по допълнителните аспекти

- ✓ Всеки шести (17,2%) от работещите посочва **дял на допълнителния доход до 10%** спрямо договореното.
- ✓ Близко половината посочват **допълнителен доход до една трета** от основния.
- ✓ Над 30% от отговорилите декларират **над две трети и дори над 100%** съотношение между допълнителното и договореното заплащане.
- ✓ Близко 40% от лицата посочват **относителен дял на дохода от извършени услуги срещу заплащане** (извън дохода от основната трудова дейност) спрямо общия личен месечен доход в размер **до една трета**.
- ✓ **Само около 7,7%** от отговорилите декларират **нередовност** при плащане на различни видове данъци.

- ✓ Само около 5-6% декларират, че **задържат възможно най-дълго** плащането на месечните сметки за консумативи.
- ✓ Двойно по-малко (около 2-3%) са респондентите, които посочват **отказ от плащане** на своите консумативи поради високо ниво на бедност (респ. липса на финансова възможност).
- ✓ Относителният дял на лицата, посочващи **неплащане на данъка** върху дохода, движимите и недвижимите имоти, възлиза на **около 5%**.
- ✓ Около **90% от респондентите** твърдят, че **заплащат изцяло** приходните и другите дължими данъци.

Приложение

а. Табл. П1. Разпределение на респондентите по основно занятие
D7. Основно занятие към момента

РАБОТЕЩИ	Брой	%
Отговорни служители в обществения сектор	2	0,5
Специалисти от хуманитарните, икономическите и свободните професии с висше образование	35	8,8
Специалисти от математическите, техническите и природонаучните професии с висше образование	23	5,8
Средни техници	18	4,5
Административни служители и специалисти на средно равнище	45	11,3
Служители в офиси	16	4,0
Заети в търговията и услугите	52	13,1
Низови ръководители	5	1,3
Квалифицирани работници	100	25,2
Неквалифицирани работници	27	6,8
Неквалифицирани работници в търговията и услугите	13	3,3
Наемни работници в селското и горското стопанство и риболова	5	1,3
Селски стопани, фермери и рибари	7	1,8
Частни предприемачи и бизнесмени	30	7,6
Други работещи (моля посочете):	19	4,8
Общо:	397	100,0

НЕРАБОТЕЩИ	Брой	%
Пенсионери	396	58,0
Учащи	38	5,6
Инвалиди	7	1,0
Домакини / отпуск по майчинство	13	1,9
Безработни	218	32,0
Други неработещи	6	0,9
Неотговорили	4	0,6
Общо:	682	100,0

Табл. П2. Разпределение на анкетираните лица по пол, възраст и местоживееене

Възраст (г.)	Мъже	Жени	Общо
18 – 19	1,6%	1,7%	3,2%
20 – 29	5,9%	8,0%	13,9%
30 – 39	7,6%	8,2%	15,8%
40 – 49	7,6%	9,4%	17,0%
50 – 59	7,5%	10,8%	18,3%
60 – 69	8,9%	7,4%	16,3%
70 – 79	5,0%	6,3%	11,3%
80 +	1,0%	2,8%	3,8%
Неотговорили	0,2%	0,3%	0,5%
Общо	45,3%	54,7%	100,0%
Град	28,5%	38,4%	66,9%
Село	16,8%	16,3%	33,1%
Общо	45,3%	54,7%	100,0%

Табл. П3. Разпределение на домакинствата по месечен брутен доход и платения данък върху общия доход

Месечен доход (лв.)	%	Данък върху дохода (лв.)	%
До 100	8,8	До 99 лв.	2,5
100 – 200	22,6	100 до 199 лв.	3,1
200 – 300	22,0	200 до 299 лв.	2,1
300 – 400	13,6	300 до 499 лв.	3,0
400 – 500	8,2	500 до 699 лв.	1,8
500 – 600	5,4	700 до 899 лв.	0,8
600 – 700	4,5	Над 900 лв.	1,5
Над 700	4,4	Не съм плащал	9,4
Неотговорили	10,4	Нямам такова задължение	60,1
		Неотговорили	15,7
Общо:	100,0	Общо:	100,0

Табл. П4. Разпределения на домакинствата в извадката по размер на платените данъци за недвижимо и движимо имущество

Данъци за движимо имущество (лв.)	%	Данъци за недвижимо имущество (лв.)	%
До 50 лв.	42,5	До 50 лв.	15,8
50 – 100 лв.	15,5	50 – 100 лв.	7,3
100 – 200 лв.	3,1	100 – 200 лв.	1,5
Над 200 лв.	0,9	Над 200 лв.	0,4
Нямам такова задължение	24,9	Нямам такова задължение	69,0
Неотговорили	13,1	Неотговорили	6,0
Общо:	100,0	Общо:	100,0

Табл. П5. Разпределение на домакинствата по декларираните промени в нивото на спестяванията

Промяна в спестяванията	%
Спестяванията ни се увеличиха	0,7
Спестяванията ни останаха същите	48,7
Спестяванията ни намаляха	8,2
Спестяванията ни свършиха	29,3
Неотговорили	13,1
Общо:	100,0

Табл. П6. Разпределение на респондентите по субективната им оценка за нивото на тяхното финансово и социално положение

Финансово положение	%	Социално положение	%
1 (Беден)	39,9	1 (Най-ниско)	34,1
2	34,7	2	33,6
3	22,9	3	26,5
4	1,1	4	2,5
5 (Богат)	0,1	5 (Най-високо)	0,2
Неотговорили	1,3	Неотговорили	3,1
Общо:	100,0	Общо:	100,0

Бележки

¹ Handbook for Measurement of the Non-Observed Economy. OECD, 2002, p. 134.

² RF Center for Economic Analysis (2000), *Business Tendency Survey Questionnaires*, working questionnaires, Russian Federation Centre for Economic Analysis, Moscow.

³ Hungarian CSO (1998). *Hidden Economy in Hungary 1998*. Hungarian Central Statistical Office, Budapest.

⁴ Van Eck, R., B. Kazemier (1992), *Hidden Labor in the Netherlands*. – In: Guide-Book to Statistics on the Hidden Economy, Economic Commission for Europe, Statistical Division, UN, N.Y., pp 242 – 282.

⁵ В англоезичната терминология се използва понятието „tax compliance“, което се обвързва с нагласата за придържане към законоустановените норми и правила за поведение на данъкоплатеца и неговата лоялност към фискалния суверен на държавата.

Фискални инструменти и скрита икономика (на примера на глобата)

Красимир Кривоголски

Лесотехнически университет – София

В настоящата статия ще бъде разгледана „Глобата“ като фискален инструмент, чието прилагане може да генерира благоприятна среда за „Скрита икономика“,¹ и корупционни практики.

Тезата, която ще се опитам да защита, гласи, че възприетият алгоритъм, определящ стойностния диапазон на глобата, премества акцента от предупредителните и възпитателни функции (по ЗАНН) върху фискалните. Така от превантивно-превъзпитаващ инструмент тя се превръща във преимуществено фискален. Боравенето с глобата като с преимуществено фискален инструмент увеличава от своя страна риска от корупционни практики.

От своя страна данъчните субекти, превеждайки на свой език макрофилософията на глобата и възприетите от данъчната администрация стратегии за реализация на бюджетното перо – глоби, отклонява парични средства, компенсират разходите по наложените им санкции.

Законът за Административните нарушения и наказания (ЗАНН) като основен нормативен документ в тази сфера определя юридическата природа на глобата като: „Наказание, което се изразява в заплащане на определена парична сума“ (чл. 15 ал. 1). Наказанието се налага на лице, нарушило установения ред на държавно, регионално или ведомствено управление. Със закон или указ се овластяват администрациите, които могат да определят съставите на конкретните нарушения и наказания.

Един внимателен прочит на документите, които издават различните държавни инстанции (Народно събрание, Министерски съвет, министри и Общински съвети) ни дава представа за широко разгънато законотворчество по отношение на управленския ред. (Като пример

може да се посочи Наредба №4/16.02.1999 г. по чл.102 на ЗДДС, издадена от министъра на финансите.)

Това разгънато „законотворчество“ от страна на отделните институции размива общата философия на глобата и е може би една от основните предпоставки за превръщане на глобата повече във фискален, отколкото в преимуществено превантивен инструмент.

Като доказателствен аргумент за това твърдение ще посочим измененията в цифровото изражение на наказанието глоба в данъчната система през 2002 г. в сравнение с 1999 г. (Вж приложение №1.)

На графиката се вижда, че:

1. Целият стойностен диапазон на глобата се е преместил от 2 лв. до 100 000 лв. през 1999 г. в граници от 2 лв. до 500 000 лв. през 2002 г.
2. Долната граница на глобата по чл.32 ал.1 от ЗАНН например е покачена от 10 лв. на 100 лв., а в ал.2 от 40 лв. на 400 лв.
3. Законите за данъчната система през 2002 г. са разписани с по-широк каузален диапазон.

Друг доказателствен аргумент може да бъде движението на относителния дял на приходите от глоби и административни наказания в общите бюджетни приходи през последните четири години. (Вж Приложение №2 – Статистически годишник на Република България.)

Данните от таблицата показват, че покачването на приходите от глоби през 1998 г. преди влизане в сила на Наредба №4² са едва 0,54% (2,32% – 1,78%), докато приходите през 1999 г., когато на 16.02 влиза в сила Наредба №4, възлизат на 2,49% (4,81% – 2,32%) ръст спрямо 1998 г. Но веднага през следващата данъчна година (2000 г.) се забелязва спад почти наполовина в приходите от глоби спрямо 1999 г., а именно – 1,32% (3,49% – 4,81%).

Следователно би могло да се твърди, че увеличеният стойностен диапазон на глобата и разширяването на каузалния ѝ обхват, както и покачването на приходите от глоби в наблюдаваните години е индикация, че на глобата започва да се гледа като на преимуществено фискален инструмент.

Сега ще се опитам да покажа как този факт рефлектира върху функционирането на данъчната администрация на микроравнище.

Законът за административните нарушения и наказания дава насо-

ка на юридическата мисъл да изгражда административно-наказателните разпоредби като двойно разрядни прогресии³.

Ако приемем, че глобата е двойно разрядна величина (X , Y), то:

- X е фиксирана базисна величина със стойностни граници, формулирани в нормативната уредба по следния начин: „Глоба до ...“ и „глоба не по-малко от ..., и не повече от ...“. В практиката на данъчната администрация по отношение на малкия и среден бизнес величината „ X “ се прилага на равнище минимален праг – „до 500 лв.“, или „не по-малко от 500 лв. и не повече от 1000 лв.“, съобразно имотното състояние на нарушителя;
- Y е променлива величина, отразяваща каузалния обхват на глобата, която доставя и емпирична информация за прецизиране и актуализиране на съответните нормативни актове. Колкото по-добре е разписан каузалният обхват, толкова по-големи са възможностите да се прилага целият стойностен диапазон на глобата – от 2 лв. до 500 000 лв.

Така същностната характеристика на глобата дава възможност перо „Глоби“ да се реализира по количествен или качествен път: X – брой глоби с минимален праг и/или Y – брой глоби с възможно максимален стойностен размер от диапазона.

Тази същностна характеристика предоставя на данъчната администрация три логически възможни стратегии за действие:

Стратегия №1: $Y < X$, където доминира приносът на количествената интерпретация на глобата – механично увеличаване броя на санкционирани стопански субекти;

Стратегия №2: $Y = X$, където количествената и качествената интерпретация са балансирани;

Стратегия №3: $Y > X$, където преобладава качествената интерпретация на глобата – по-малко санкционирани стопански субекти, но за по-крупни нарушения.

Освен това законът указва реда за установяване на нарушенията, издаването, обжалването и изпълнението на наказателните постановления. По този начин той разделя администрацията на две нива: „Актосъставители“ и „Санкциониращи“ (наказващи органи).

Актосъставителите констатира факти и определят нарушения, а йерархичното ниво ги санкционира, анализира и проявява законодателна

инициатива. Особеното в случая е, че първото йерархично ниво събира паричната маса от глоби, а второто йерархично ниво разпределя премиалните възнаграждения, което поражда конфликт на интереси.

Конфликтът на интереси е свързан основно с принципа на формиране на премиите за двете йерархични нива, но той рефлектира и върху избора на възможна стратегия на действие (Стратегии №1, №2, и №3) от страна на представителите на двете нива.

Така например, ако актосъставителят директно получава процент от глобата, той би бил склонен механично да увеличава броя на санкционирани стопански субекти. Но независимо че това не е така, той все пак се придържа към тази стратегия, за да минимизира натиска на околната среда и за да избегне остри конфликти.

Обратно, за санкциониращото ниво реалистична е стратегия №3, защото тя минимизира разходите на вложения от него труд, от една страна, а от друга – повишава размера на събраните глоби (вж Приложение №3).

Така че, ако приемем, че икономическата ефективност на данъчната администрация се отчита от постъпилата обща парична маса глоби и ако тази парична маса е обвързана с допълнителното трудово възнаграждение (премия) на данъчния служител, то страните в конфликта много лесно могат да се изкушат в процеса на овладяването му да прибегнат към корупционни практики (вж Приложение №3).

Тук възниква въпросът как реагират на всичко това стопанските субекти, които трябва да покрият разходите за наложените им санкции, вследствие възприетата философия на глобата като преимущество фискален инструмент.

Те също започват да определят състави за конкретни нарушения и наказания, Понякога тези състави са вписани и във вътрешнофирмените правила. За нарушаването на тези правила се предвиждат глоби, начети за кражби, възстановяване на нанесени щети и др., вследствие на което работещите в тези фирми, след надлежно сключен трудов договор, се подписват на ведомост „Работна заплата“ от 250 – 300 лв., а реално получават едва 60 – 75 лв.

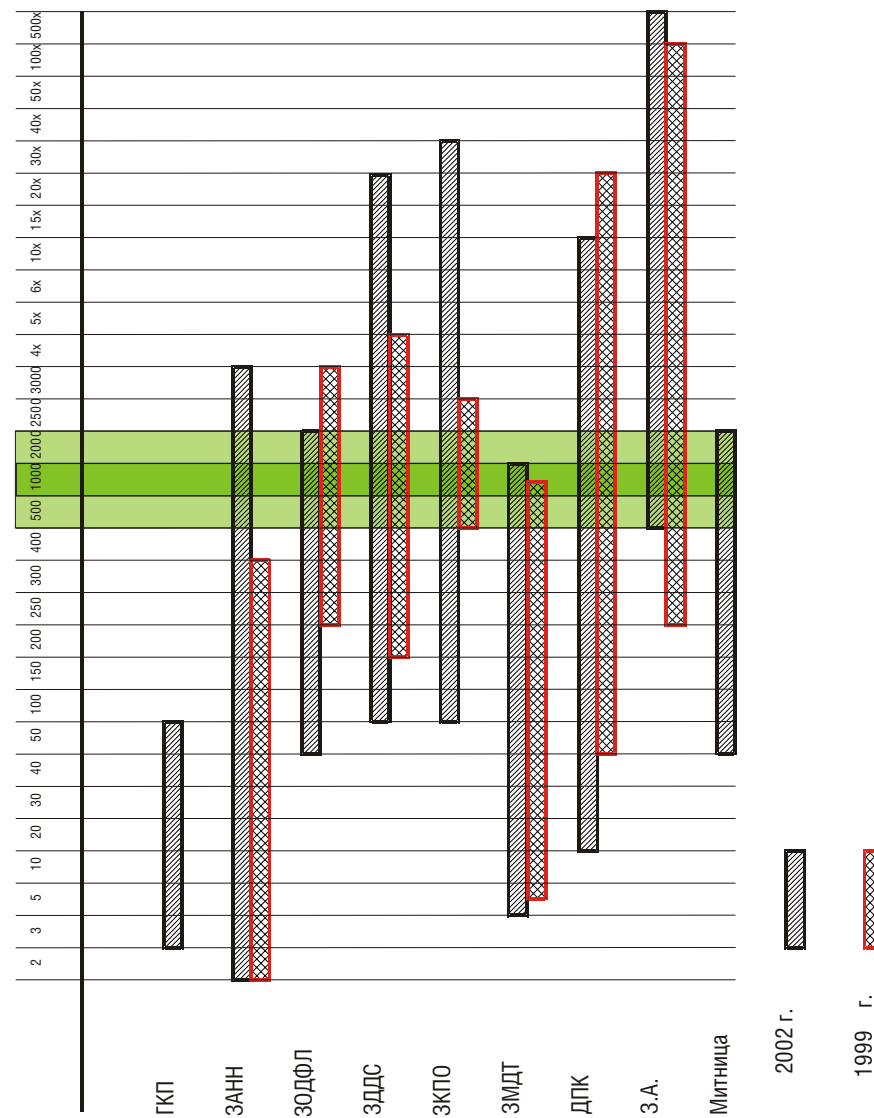
Така разликата от паричната маса се прикрива под формата на възстановени загуби и други материални щети, с които може да се посрещне кампанияното поведение на данъчната администрация по

отношение на глобата.

Ако обобщим: тенденцията, която се наблюдава в последните години, да се гледа на глобата повече като на фискален, отколкото като на превантивно-възпитаващ инструмент, не създава среда, благоприятстваща излизането на сивата икономика на светло. Точно обратното – възпроизвежда се порочен кръг, в който основното разплащателно средство са корупционните практики.

Приложения

Приложение №1

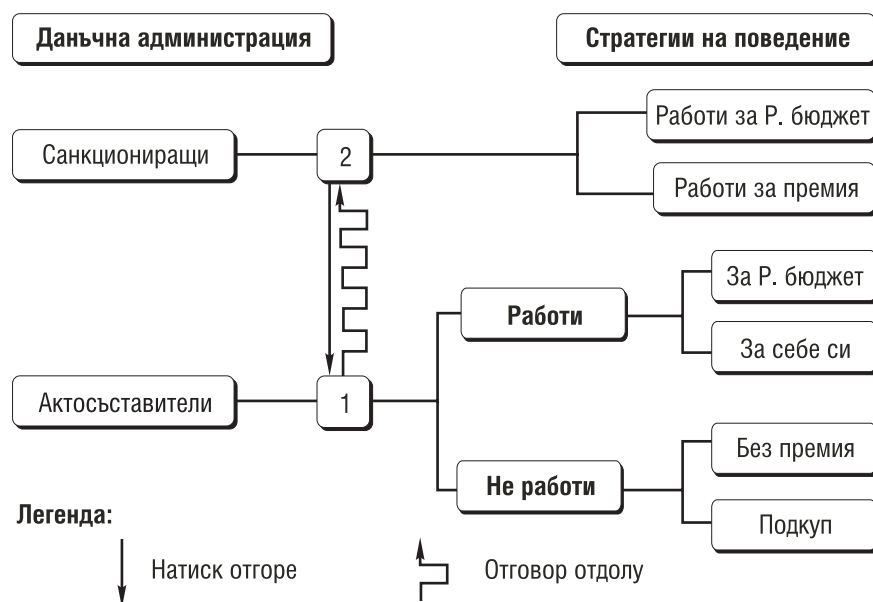

Приложение №2

Статистически годишник на Република България

ГОДИНИ	ПОКАЗАТЕЛИ		
	ОБЩИ БЮДЖЕТНИ ПРИХОДИ в млн. лева	ГЛОБИ И АДМИНИСТРАТИВНИ НАКАЗАНИЯ в млн. лева	ОТНОСИТЕЛЕН ДЯЛ в проценти 2/1*100
	1	2	3
1997 г.	6423653,3	114577,9	1,78 %
1998 г.	8772441,6	203869,1	2,32%
1999 г.	9475474,2	456215,9	4,81%
2000 г.	10861442,8	379655,5	3,49%

Приложение №3

Конфликт на интереси и стратегии
на поведение на гвете йерархични нива

Бележки

¹ Според експертите на Центъра за изследване на демокрацията (ЦИД) коректно би могло да се дефинира термин „Скрита икономика“ чрез два основни критерия. Първият от тях е занижени или скрити от отчет доходи с цел определяне на данък в по-малък размер или освобождаване от данък. На второ място е поставен критерият „Доход от незаконна дейност“.

² Наредба №4 – за регистриране и отчитане на продажби в търговските обекти – издадена от министъра на финансите.

³ Тези логически структури са с четири диапазона, всеки от които е с по два степенувани поддиапазона: за първи път и за втори път. Например „... се наказва с глоба ... 200 – 10 000 лв. и ... При повторно нарушение ... 500 – 20 000 лв.,(чл. 136 от ЗДДС).

Неотчетената икономическа активност В информационния сектор в България: *Проблеми, Въпроси и оценки*

Тодор Ялъмов,

*Координатор, Група по информационни технологии, Фондация
Приложни изследвания и комуникации и Старши асистент, Со-
фийски Университет „Св. Климент Охридски“¹*

Въведение

Информационният сектор в България възниква като стратегически опит да се увеличи конкурентноспособността на страната ни в рамките на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) и да се осигурят достатъчно валутни постъпления по първо направление, с които да се посрещнат нарасналите разходи за енергийни суровини. Симптоматичен за последващото развитие на сектора е фактът, че първият български компютър „Витоша“ използва контрабандно внесени части (от СССР). По-късно научно-техническото ни разузнаване (НТР) става основен доставчик на технологични образци и ноу-хау за електрониката ни чрез комбинация от легална търговия, шпионаж, кражби, покупки, контрабанда и нарушение на собствените права. Информационният сектор, още с раждането си, е в зоната на здрача. България става известна с компютърните вируси, а по-късно и с пиратските компакт-дискове с музика и софтуер, със злоупотреби и престъпления в Интернет пространството. Сивотата в бизнеса, нарушенията на националното и международното право, организираната престъпност и намесата на тайните служби са устойчиви характеристики на информационния сектор в България, но с противоречиви последствия за социалния капитал и конкурентноспособността на българската икономика. И преди (1989 г.), и сега (при всички правителства след това) информационният сектор е бил номинално приоритетен за развитие-

то на страната, създавал е много национални митове и легенди и продължава да е една от алтернативите на емиграцията на високо-квалифицираните специалисти по информационни технологии и техните семейства. Налице е обаче загуба на такива сравнителни предимства като монополни позиции на пазара в СИВ, драстично намаляване на дела на високо-технологичния износ, декапитализация на основните предприятия (ДЗУ – Стара Загора) и тотална промяна в предмета на дейност (например, шиене на трикотаж на ишлема в заводите в Ботевград), деквалификация, намаляване на качеството на образованието и ниска наситеност с компютърно оборудване.

Въпреки приоритетността на сектора, статистическата ни система няма капацитет да отчита актуалното му състояние по отношение на размер, добавена стойност, заетост, производителност и други показатели. Това, разбира се, е глобален проблем, дължащ се на силната динамика (нови услуги, нови бизнеси, нови професии и т.н.) в сектора и размитите му граници, довеждащи до трудности в отчитането, но така също и на големите дялове на неформална (законна и често pro-bono) или незаконна (пиратство, хакерство) икономическа активност. Неадекватното отчитане на икономическата дейност в информационния сектор има негативен ефект върху изработването на реални политики за развитие на информационното общество, върху чуждите инвестиции в България и бизнес-моделите на чуждите фирми от бранша.

Целта на тази статия е да предложи и дискутира един подход за оценка на неотчетената икономическа активност в информационния сектор в България и да анализира причините за и последствията от сивотата в бранша. Изследването се базира на хипотезата, че *част от икономическият преход в бившите страни от СИВ може да се обясни чрез анализиране на процесите на трансформация и легализация на неформалната или сивата икономика и приватизацията на контрабандните канали съществували по времето на социализма*. В допълнение, на базата на сравнително емпирично проучване, в статията се дефинират причините за наличието на сива икономика в информационния сектор, дават се количествени оценки за скритата активност на фирмите в бранша, анализират се последствията от различни стратегии за управление на сивата икономическа дейност на базата на експертни оценки и се формулират въпроси и препоръки за по-нататъшна работа.

Методологически бележки – Неотчетена икономическа активност

Неотчетената икономическа активност може да бъде такава по няколко различни начини, които често имат и свои собствени понятия като *скрита, ненаблюдавана, сива, черна, сенчеста, неформална, неофициална, незаконна, престъпна, паралелна, втора* и др. Академичната общност е свидетел на свирепи езиковедски и методологически спорове като този между Friedrich Schneider² и Edgar Feige³, на по-умерени дискусии за баланса между икономическите, юридическите и статистическите критерии за „другата“ икономика⁴, както и за социално-икономическите предпоставки и последици от нея. Тук ще възприемем подхода на *Коалиция 2000*⁵, който използва понятието *скрита икономика*, комбинира класификацията и дефинициите на СНС 93 и ЕЧНС 95⁶ за *ненаблюдаваната икономика*⁷ с най-честите модуси на „скриване“ на икономическа активност (доход, обороти, печалба, мита и акцизи, данъци и осигуровки) и „смазване“ на транзакционното триене (чрез корупция, връзкаство и политически чадъри)⁸.

Резюмирайки, неотчетената икономическа активност се разделя на следните типове: *нелегални дейности, икономически скрита производствена активност, неформална активност и статистически ненаблюдавани дейности*.

Нелегалните дейности обхващат производство и дистрибуция на продукти и услуги забранени от закона, както и разрешени от закона производствени дейности, които се упражняват от неоторизирани стопански субекти. В нашия случай това са продажбите на наркотици по Интернет, поръчки на проститутки и порно-сайтове, онлайн залаганята на футболни резултати и конни състезания, съхраняването на откраднати книги, филми, музика и софтуер с кракове на сървъри за безплатен публичен достъп.

„Новата икономика“ все още няма богата съдебна практика и в нея има редица неотчетени от статистиката икономически дейности, които все още не са атакувани в съда или все още не са обявени за нелегални (поради процесуални нарушения или мудност на съда).

Любопитен случай в това отношение е променената лицензионна политика на Майкрософт спрямо компютърните клубове и изисква-

нето за ползване на Windows XP и почти автоматичното му прилагане от НСБОП⁹ по искане на БУЛАКТ¹⁰, довело до затварянето на една от най-големите вериги от клубове (с над 700 компютъра) в началото на 2003 г. В този случай, обаче, цялата (или поне по-голямата част) дейност е отчетена в НСИ. В ИТ сектора напоследък все по-често се използва понятието „сив внос“, означаващ легален внос (по отношение на държавните органи), но в противоречие на системата от договори, наложена от официалните производители на компютри и представителите им за страната¹¹.

Скритото производство се дефинира като легално производство, което остава неизвестно за държавната администрация поради желание за избягване на данъчно облагане, мита и такси, плащане на социално осигурителните вноски или поради неспазване на определени административни разпоредби. Тук влизат занижените митнически стойности, „черните“ каси за плащания на програмисти над официалното им възнаграждение и продаване без фактура и ДДС. Някои от „независимите програмисти“ имат банкови сметки в чужбина и плащанията им (поне реализираните през българската банкова система) се отчитат единствено от Борика като „чужди тегления/покупки“.

Неформалните дейности се отличават с ниско организационно ниво, отношения основани на социални контакти и бартерно (или никакво) възнаграждение, и преплитане на трудови и капиталови доходи. Най-често става дума за компютърни консултации и обучение, ползване на компютър и Интернет, изработка и поддържане на Интернет страници.

Статистически ненаблюдаемите дейности са такива дейности, които се наблюдават с помощта на специални извадкови инструменти, не са задължителни и поради разнообразни причини (например неактуален бизнес регистър БУЛСТАТ), довеждат до изместване в резултатите. Изчерпателните изследвания на фирмено равнище, например, нямат специални позиции за продукти и услуги на информационния сектор.

Към вече изредените четири типа, трябва да добавим един особен пети тип, който е твърде характерен за информационния сектор – *неадекватното отчитане на икономически дейности*, довеждащи до сериозни изкривявания в статистическата информация – случайни и

без фискален резултат (Интернет клубове регистрирани като кафенета), а така и преднамерени – водещи до загуба за фиска („объркване“ на митнически позиции при внос на компютърни компоненти). Задълбочен анализ на случаите в този пет тип е даден в едно изследване на Nick Jagger¹².

На този етап „прането на пари“ и „черната икономика“ остават неизследвани (поне що се отнася до информационният сектор) и извън фокуса на настоящата статия, въпреки че има достатъчно много емпирия на „нови престъпления“ в тази област (незаконен трафик, хакерство в разнообразни видове, порнография), както и достатъчно „нови“ канали за пране на пари¹³.

Методологически бележки – Информационният сектор

Неадекватността в отчитането на информационният сектор (ИС) до голяма степен се дължи на размитите му граници и липсата на единно възприето понятие за него, не само в България, а и в международен план. Понякога ИС обхваща мобилните и фиксирани комуникации, продажбите на компютърна периферия и структурното окабеляване, касовите апарати и сигнално-охранителни системи, цифровите медии и електронните игри, производството на софтуер и графичен дизайн; друг път фокусът е върху Интернет, системната администрация, заетостта в новите професии и цялостното измерване на новата икономика. Дори когато е налице сравнителен консенсус какво точно мерим, поради различия в класификационните системи ISIC¹⁴ rev.3, NACE¹⁵ rev. 1, NAISC¹⁶ и особено българска НОК¹⁷, е практически невъзможно да се правят съпоставими статистически анализи преди края на 2002 година. Подобряването на отчитането на икономическите дейности попадащи в информационния сектор беше една от основните движещи сили при приемането на NACE rev 1.1 през 2002 г. За щастие НСИ успя да реагира бързо и прие НКИД¹⁸ (заменила НОК и в сила от 01.01.2003 г.), съобразена с NACE rev 1, което ще доведе до значително подобрене в отчетността. Например, появи се позицията 74.86 „дейности на центрове за услуги чрез телефонни обаждания“ (call centers), експлицира се точното място на „разработване на Интернет-страници“ – 72.22, „хостване“ – 72.30, „уеб-портали“ – 72.40 и прочее дейности от „новата икономика“. Освен директ-

ното подобряване на отчетността, ще наблюдаваме и индиректно – през до-оценката на БВП на базата на сивата икономика. За съжаление, използвани агрегирани данни ще има не по-рано от последното тримесечие на 2004 г.

За целите на това изследване, а и в рамките на „хармонизирането“ на изследователския език, предпочитаме да използваме понятието „информационен сектор“, вместо добилите популярност по-общо „информационни технологии“, „информационни и комуникационни технологии“ или по-тесните „производство и услуги свързани със софтуер“ или „компютърен пазар“. В рамките на процеса на „конверсия“ на ISIC и NACE, се очаква появата на информационен сектор – „I“ в планирания NACE 2007¹⁹. Тук се интересуваме от I1.2 *Възпроизвеждане на софтуер*, I4 *Публикуване и излъчване в Интернет*, I6 *Доставка на Интернет, портали и търсачки, обработване на данни, хостинг и свързани услуги*, а така също и част от инфраструктурата на този сектор – F2.1 *Компютри и периферия* и професионалните M5 *Компютърни услуги* (идентичен на НКИД 72 *Дейности в областта на компютърните технологии*) и N5 *Центрове за обаждания*, които сумарно дефинират понятието, с което ще работим.

Проблем в отчитането на икономическата активност в информационния сектор представлява традиционното „връзване“ на продукти и сектори между СРА²⁰ (български еквивалент НКПИД²¹) и NACE (НКИД), тъй като цифровите продукти лесно могат да се произвеждат от всеки сектор. Подобно, заетите специалисти в „e-работата“ във фирмите в традиционните отрасли, се отчитат от НСИ съответно като туризъм, финансови услуги, държавно управление и т.н. Липсват статистически редове и агрегирани официални данни за употребата на продуктите и услугите на информационното общество. За първи път през 2003 г. НСИ ще използва инструмент на Евростат, който ще оцени основни показатели, характеризиращи употребата на информационните технологии в домакинствата (изследване №143 от Националната програма за статистическите изследвания през 2003 г.), но данните ще станат известни отново през 2004 г.

Изследването на информационния сектор в България, в краткосрочен план, е възможно предимно на базата на частни източници на информация като консултантски, информационни или социологически

фирми като IDG/IDC, KPMG, Витоша Рисърч и Алфа Рисърч, бизнес асоциации (БМСА, БАИТ, БУЛАКТ), неправителствени организации (Фондация ПИК, Център за икономическо развитие), европейски проекти (ENLARGE, E-LIVING, ISIS), международно-сравнителни изследвания (EIU/Pyramid Research, Harvard University, PREST), а така също и чрез експертни оценки, казуси или преки наблюдения. Тъй като всяка организация използва различни дефиниции, методология и времеви периоди, сравненията могат да са само индикативни и качествени, което възпрепятства използването на статистически и иконометрически модели за проверка на хипотезите. Въпреки всичко, именно различията, подобно на огледалните статистики, могат да осветлят проблемни *сиви* икономически дейности.

Методологически бележки – използвани инструменти

За целите на тази статия бяха проведени 12 дълбочинни интервюта с експерти и информирани лица от сектора (10 от София, 1 от Варна и 1 от Бургас, 1 адвокат, 1 счетоводител, 1 самонает, 1 анализатор на сектора, 3 мениджъри и собственици, 3 наети в софтуерни производители, 1 в държавна структура и 1 в университет и на свободна практика, общо 5 човека преподават или работят в университет от тези 12, 3 жени и 9 мъже) за да се изяснят хипотезите и да се получат оценки за сивата икономика.

Беше проведено проучване на бизнеса (респонденти – управители, собственици или финансисти в предприятията) с две извадки – представителна по брой заети (отчетени в НСИ) като основа за сравнение и случайна извадка от 130 ИТ фирми в цяла България (базата са изданията на БАИТ и БАСКОМ и класацията на IDG за Top 100 фирмите). Получиха се 65 обработваеми отговори за ИТ фирмите и общо 530 от първата извадка. Персоналните стандартизирани интервюта²² бяха проведени през периода 25 ноември – 16 декември 2002.

Причини и фактори за наличието на скрита икономика в информационния сектор

Хипотеза 1. *Икономическият преход в бившите страни от СИВ може частично да се обясни чрез анализиране на процесите на трансформа-*

ция и легализация на неформалната или сивата икономика и приватизацията на контрабандните канали, съществували по времето на социализма.

Традиционният дебат за движещите сили за „скриването“ се фокусира върху избягването на данъци и излишеството от работна ръка породено от безработицата, а така също и своеобразна форма на „изход“ от формални бизнеси с високи административни разходи. Този дебат е много добре представен от Доминик Енсте в статията му в тази книга. Дянков, Либерман, Мукхердже и Ненова²³ типологизират сивата или неформалната икономика и анализират ползите и разходите от влизане и оставане в сивата зона. „Паралелната“ икономика по време на социализма, обаче има съвсем други причини – тя е реакция на хроничния недостиг на стоки и услуги и заетостта в нея е по-скоро „вход“ към пазарната икономика. Убедителни примери в това отношение са „чейнчаджиите“ пред Магура (или по-общо участниците в нелегалния пазар на обмяна на валута), частните учители (най-вече по математика, литература и езици), зболекари и майстори работещи „на черно“ преди, а сега с вече стабилни средни фирми. Всеки пътувал до СССР преди 1989 г. има впечатления от първа ръка за „куфарната“ търговия (алкохол и облекла), която след това продължи например с Македония (хранителни стоки) и Турция (всичко, но в обратна посока, разбира се). Съществуваше сравнително добре развита „втора икономика“ за електроуреди (сред тях – касетофони, компютри, игри) внесени от моряци или летци от западния свят или далечния изток.

В „сивата“ икономика участва не само населението, но и самата държава – в контрабандата на ембаргови стоки (70-те и 80-те години) в повечето случаи – информационни и комуникационни технологии, но се срещат също и трафик на хора (революционери) и наркотици. Създадени са неформални институции (канални) и е събран богат опит за „работа на сянка“, които след промените се „приватизират“. От една страна икономическият преход „шоково“ легализира част от досегашните „сиви“ дейности и предостави контрол на инсайдери върху „сивите“ канали и институции. От друга, преходът отслаби доверието в държавата и между фирмите, намали приложимостта на договорите, затвърди асиметрията в информацията и увеличи чувствителността на мениджърите към разходите и създаде огромен корупционен

натиск чрез приватизацията. Освен това, държавата доста бавно (около 10 години) бяха нужни за изграждане на интегрирана информационна система) изграждаше капацитет да събира данъци. В отговор, новосъздадените фирми не са склонни да плащат пълната цена да бъдат „официални“, било защото не вярват, че нещо ще се промени и ще получават качествени публични услуги, било защото им е много скъпо или рисковано. Отказът за плащане на данъци е добре концептуализиран и анализиран от Ханусек и Палда²⁴. В крайна сметка, често да си напълно легален означава да си неконкурентноспособен. Фирмите „смазват“ институционалното триене със „скриване“, подкупи, връзки и политически чадъри.

Косвено потвърждение на тезата за основната роля на „старата сива икономика“ и контрабандните практики за развитието на модерна пазарна икономика (и демокрация) можем да открием в развитието на Хърватия, Босна и Херцеговина и Косово през последното десетилетие на XX век, в която контрабандата е съществен фактор за оцеляването и държавното им строителство²⁵. В една институционална публикация за неформалния сектор в Унгария²⁶ се твърди, че растежът на неформалната икономика преди промените и институционалният капацитет на данъчната администрация, а не размера на данъците, натиска за по-големи възнаграждения и реструктурирането на икономиката са основните обяснителни схеми на развитието на неформалната икономика след 1989 г.

Динамиката на „скритата“ икономика се определя освен от „паметта“ на процеса от преди 1989 г., но така също и от класическата тенденция на „легализиране“ на престъпния или сенчест бизнес, инициран или от прозорливи бизнесмени (заради намаляване на разходите за охрана и заплахата от нелоялна конкуренция) или под комбиниран натиск от „вътре“ и от страна на правителството по политически причини (застрахователния бизнес). От друга страна се наблюдава натиск за запазване на някои „нерегламентирани“ канали за финансиране на политическите партии (например каналите за контрабанда на цигари).

Хипотеза 2. *В секторите и икономическите дейности, в които е имало по-високи дялове на „скрита и контрабандна икономика“ преди 1989 г. ще се наблюдават по-високи дялове на „скрита и контрабандна дейност“ след 1989 г.*

Въпреки че за да се провери тази хипотеза, са необходими по-задълбочени изследвания и анализиране на факторите за структурната динамика, тя логически следва *Хипотеза 1* и тук ще коментираме няколко довода в нейна защита. Поради недостига на стоки в социализма, търговията на дребно беше наситена с корупционни и връзкарски практики и можем да я определим като една от най-сивите (макар и напълно отчетена преди) по разпространеност и честота. Домашното строителство (вили, къщи на село) също в по-голямата си част беше неформално и свързано с кражби на материали и подкупи. Въпреки че цялата ни индустрия разчиташе на „доставки“ на ноу-хау от НТР по „скрити канали“, електрониката изглежда достоен „партньор“ на търговията на дребно: заобикаляне на КОКОМ²⁷ за вноса на първите VAX машини, конфиденциални проекти от типа „Монблан“ и „Нева“, използването и сега на поръчки за НСО²⁸ за необмитяване на компютърни компоненти, известните „връзки“ на днешни ИТ фирми с тайните служби от миналото, а и настоящето.

Използвайки задграничните сметки на НТР и връзките си със западни и далекоизточни партньори, редица офицери (не само от НТР, но и от други служби) започнаха да внасят (нелегално, по старите канали) компютри и компоненти за тях, електроника и друга продукция за която има голямо търсене и са сред големите играчи не само на ИТ пазара.

Хипотеза 3. *Размерът на фирмата влияе отрицателно на „скриването“ на икономически дейности*

Тази хипотеза традиционно се проверява и доколкото ни е известно не е отхвърлена до сега. Разбира се, случва се да не може да се потвърди по чисто статистически причини. Интервютата със запознати в брашна²⁹ показаха, че за големите фирми „продавачи“ на техника, които имат собствени магазини, предпочитат „продажби“ на светло, заради рисковете от злоупотреби и загуби „отвътре“, и натиск от вън заради гаранциите и сервизното обслужване. Корупцията е механизъм за оставане в сянка. За малките фирми корупцията е голям проблем³⁰, от една страна защото на тях по-често им се налага да „дават“ за да останат в бизнеса и защото им е скъпо. Българският информационен сектор е малък, както по общ размер на заети и продукция, така и по средна заетост във фирмите – факт, който е конкурентен

недостатък на сектора ни в сравнение със страните от Централна Европа като Унгария, Чехия и Полша.

Хипотеза 4. *Наличието на стратегически чуждестранен инвеститор влияе отрицателно на „скриването“ на икономически дейности*

Смаржинска и Вей³¹ доказват връзка между решението на чуждия инвеститор за влизане на пазара и нивото на корупция в приемащата икономика, а също така и формата на това влизане – дъщерно предприятие (когато корупцията не е много висока) или джойнт-венчър с местно лице, което да поеме. Веднъж влезли в собствеността и управлението, чуждите инвеститори – стратегически или институционални от типа на ЕБРВ³² и БАИФ³³ – налагат подобрене в корпоративното управление и ограничават възможностите за скрити доходи и сенчести дейности. Интервютата също потвърдиха тази хипотеза, поне що се отнася до липсата на „черни каси“ за заплати и отчитане на продажбите.

Хипотеза 5. *Високите данъчно-осигурителни тежести създават натиск за служителите с високи възнаграждения да предпочитат „скрити“ плащания*

Това е може би най-класическата хипотеза и вероятно всички наблюдатели на бранша ще се съгласят с нея. Любопитно е, че с цялостното подобряване на финансовия сектор след въвеждане на Валутния борд и отварянето на банките към физическите лица (от 2000 г. насам) се забелязва тенденция на промяна на нагласите на служителите не само в информационния сектор. Опцията „жилищен или друг кредит“ мотивира хората да „преминат на светло“, за да могат да докажат доходи и на практика да „спечелят“ от плащането на данъци. Смятаме, че ако част от разходите за строеж или ремонт на къща/жилище се приспадат като признат разход при облагането на доходите, както е в САЩ, ще се реализира изсветляване на част от доходите и строително-ремонтния сектор.

Оценки на обхвата на неотчетената икономика в информационния сектор

Тъй като понятията „сива“, „скрита“ и „сенчеста“ икономика имат различни значения, а и оценъчен елемент за икономиката, освен ди-

ректната точкова или интервална оценка за размера ѝ, се опитахме да изследваме различията във възприятията на респондентите. Работната хипотеза беше, че ще наблюдаваме различия както в представата, така и в реалните „скритости“ в информационния сектор и цялата икономика.

ИТ фирмите асоциират със скритата икономика следните дейности (четирите с най-много посочвания): *наемане на работник без договор, укриване/неплащане на мита и акцизи, неиздаване на фактури/касови бележки и осъществяване на нелегален внос и износ*. Разликата в първата четворка формираща представата на фирмите от цялата (нефинансова) икономика е появата на *отчитане на по-малка печалба от реалната*.

Оказа се, че статистически значими различия (при еднофакторния дисперсионен анализ) има само по отношение на *големите кешови плащания и бартерните сделки* (които често не се осчетоводяват нормално и се избягва плащането на ДДС) като и в двата случая те по-рядко се асоциират със скрита икономическа дейност (Таблица 1) в информационния сектор в сравнение с цялата икономика. По-интересни са данните по отношение на честотата на извършване на съответните дейности. В информационния сектор много по-често се *дават/получават подкупи, печелят поръчки без конкурси и търгове* (вероятно този въпрос се нуждае от прецизиране за в бъдеще) и се извършват *бартерни сделки*. Данните от изследването показват, че наемането на хора без договор в информационния сектор е *статистически значимо по-рядко* отколкото в цялата икономика, но за сметка на това в *по-голяма част* от случаите *договорите са със скрити клаузи* за избягване на данъчно-осигурителните тежести (потвърждение на *Хипотеза 5* за информационния сектор).

Табл. 1. Обхват и честота на скритата икономика в информационния сектор

С11. Кои от следните действия отнасят към явлението скрита икономика?	ИТ сектор/ база 65 фирми		Цялата икономика/ база 630 фирми		Еднофакторен дисперсионен анализ ³⁴ (равнища на значимост)		С12. Според Вас, колко често в предприемателската/фирмите от вашия бранш (ИТ) се срещат следните действия?		
	%	%	%	%	C11	C12	не знае	винаги	в повечето случаи
A. Наемане на работник без договор	76.9	76.4	.928	.006 (n)	15.4	0	13.8	52.3	18.5
V. Наемане на работник на трудов договор със Скрити клаузи и допълнителни устни уговорки (социално осигуряване на по-ниска от реалната заплата, изплащане на допълнителни възнаграждения без документ и др.)	66.2	65.5	.913		16.9	13.8	38.5	38.5	6.2
C. Отчитане на по-малка печалба от реалната	66.2	73.8	.192	.410	26.2	1.5	33.8	30.8	7.7
D. Укриване/неплащане на мита, данъци, акцизи и др.	73.8	77.2	.550	.509	27.7	0	12.3	44.6	15.4
E. Даване/получаване на подкупи	47.7	45.3	.713	.065 (p)	32.3	1.5	21.5	35.4	9.2
F. Немздаване на фактури, касови бележки	73.8	71.5	.693	.255	27.7	1.5	10.8	46.2	13.8
G. Отчитане на по-ниски обороти от реалните	61.5	66.2	.453	.478	29.2	0	16.9	44.6	9.2
H. Извършване на парични плащания по големи сделки в брой	18.5	28.3	.093 (f)	.560	30.8	0	9.2	38.5	21.5
I. Възлагане на поръчки без конкурс или търг	41.5	36	.386	.016 (p)	18.5	3.1	20	49.2	9.2
J. Осъществяване на бартерни сделки	3.1	11.3	.011 (f)	.015 (p)	30.8	3.1	6.2	44.6	15.4
K. Осъществяване на нелегален внос или износ	67.7	61.9	.362	.723	35.4	1.5	4.6	35.4	23.1
L. „Източване“ на ДДС	53.8	57.2	.610	.521	44.6	0	7.7	16.9	30.8
M. Друго	1.5	1.3	.886	.655	98.5	0	0	0	1.5
Незнае, не отговорил	3.1	2.5	.762						

Източник: Витоша Рисърч, Ноември 2002 и собствени изчисления

На базата на двата въпроса от таблица 1, конструирахме индекс I , който дава оценка за скритата икономика в бранша и представлява средна честотна оценка за типовете „скриващи“ действия в бранша (въпрос С12) претеглена по асоциираните дейности със скритата икономика (въпрос С11).

$$I = \frac{C11A * C12A + \dots + C11M * C12M}{C11A * \text{MIN}(C12A, 1) + \dots + C11M * \text{MIN}(C12M, 1)}$$

Въпросите С11 приемат стойност 1 ако респондентът е отговорил, че отнася съответното действие към скритата икономика и 0 в противен случай. Индексът I не е дефиниран или когато респондента не е асоциирал нито едно от показаните действия със скрита икономика, или когато за всички дейности, асоциирани със скритата икономика се е затруднил да отговори с каква честота се срещат в неговия бранш. С12 приема следните стойности: 1 – „Винаги“, 2 – „В повечето случаи“, 3 – „Понакога“, 4 – „Никога“; липсващите стойности кодираме с 0. Числителят дава сумата от оценките на честотата на съответния брой дейности, за които респондентът е заявил, че формира скрита икономика и е дал оценка за честотата на срещанията на това явление в неговия бранш. Всяко от събиращите в знаменателя е нула ако съответната оценка на честота липсва (С12 = 0) или не е посочена съответната дейност в предишния въпрос (С11 = 0). Стойностите на индекса са от 1 до 4 като 1 означава тотално скрита и сива икономика, а 4 означава 100% отчетена и законна.

Познавателната стойност на индекса ще може да се определи, едва след многократни тестове и „рафиниране“. Все пак, ето няколко негови „идейни“ предимства (пред използването само на интервални или ординални оценки за скритата икономика): той има сравнително по-малко липсващи стойности от ординалните и още повече от интервалните оценки; има способност да отчита по-фини промени (по отделни съставни характеристики на скритата икономика) и при определени условия може да се използва като независима променлива в регресионни модели. Често оценките за бранша се взимат като приближение за фирмата-респондент и в това отношение комбинацията на С11 и С12 изглежда по-адекватна отколкото ординалната

оценка. В допълнение, индексът на фирмено равнище е добра основа за сравнение с макро-индексите на *Коалиция 2000* за оценка на скритата икономика.

Първият тест за индекса е да проверим дали мери по сходен начин „скритата икономика“ на базата на извадката за цялата икономика. Сравняваме индекса с отговорите на въпрос „С13 Според вас, като цяло, какъв е делът на „скритата икономика“ във Вашия бранш/отрасъл?“. Респондентите могат да отговорят с точен дял в проценти (интервална оценка) и чрез ординална 6 степенна скала (0 – „няма „скрита икономика в нашия бранш“, 1 – „до 10%“, 2 – „между 11 и 25%“, 3 – „между 26 и 50%“, 4 – „между 51 и 75%“ и 5 – „над 75%“. И в двата случая са налице сравнително силни оценки ($r = -0.564$ с равнище на значимост 0.000 за интервалната оценка на базата на 213 случая и $r = -0.489$ с равнище на значимост 0.000 за ординалната оценка на базата на 418 случая). Когато вземем ИТ фирмите, корелационните зависимости леко се влошават, но остават $r = -0.444$ и $r = -0.450$, съответно с равнища на значимост 0.044 и 0.002.

Средната стойност на „скритата икономика“ в информационния бранш получена от интервалната оценка е 25.24%, но е формирана на база само 1/3 от респондентите. Мнозинството (45.5%) от попълнените ординалната оценка смятат, че скритата икономика в техния бранш е между 26 и 50%. По 20% смятат, че правилната оценка е под 10% (но все пак не 0) и е в интервала между 11 и 25%. Ординални отговори са дали 2/3 от респондентите. Ако допуснем равномерно разпределение (за което има индикации) и разпределим по равно тези 45.5% в два интервала между 26 и 38% и между 39 и 50%, тогава ще потвърдим интервалната оценка за около 25% скрита икономика, която е в съответствие с изследванията на Шнайдер³⁵. Забелязва се една любопитна закономерност, която потвърждава хипотезата за равномерност: средната стойност на индекса *I* се намалява с по 0.2 пункта (отивайки към по-скрита икономика) при изкачването на всяко стъпало от въпроса С13.

Табл. 2. Обща оценка на скритата икономика в информационния сектор

С13 Дял на скритата икономика във вашия бранш	Процентно разпределение	Средна стойност на индекса / за отговорилите в съответната група
Няма скрита икономика	6.2	3.35
До 10%	13.8	3.12
Между 11 и 25%	13.8	2.93
Между 26 и 50%	30.8	2.73
Между 51 и 75%	3.1	2.61
Над 75%	0	–
Неотговорили	32.3	3.02
Общо		2.93

Източник: Витоша Рисърч, Ноември 2002 и собствени изчисления

Хипотеза 2 се потвърди само частично от изследването, и то не за информационния сектор. „Най-скрита“ според индекса се оказа търговията на дребно със стойност 2.67, следвана от строителството с 2.83 и търговията на едро 2.85. Информационният сектор се оказа „в златната среда“ с 2.93 пункта при среден индекс за страната 2.89. Възможни са две обяснения, ако все пак искаме да вярваме на тази хипотеза – в разсъжденията по-горе не включихме институционалната промяна като фактор в динамиката на скритата икономика. Например – след въвеждането на валутния борд и влизането на стратегически чужди инвеститори финансовият сектор стана някак „по-светъл“ и пазарно-ориентиран, а не приятелско-корупционен като периода 1990-1996 или „подземен“ преди 1989 г. Възможно е, самите участници в сектора да искат да са „видими“, за да имат достъп до финансиране, а и до поръчки. Друго обяснение може да бъде механизма на съставяне на извадките, при който в ИТ фирмите влязоха или големи, които се предполага, че са по-светли, или организирани в браншови структури, което пак е индикация за определена тенденция за „официална“ работа.

Хипотеза 3 се потвърждава относително. Малките фирми (със заетост между 2 и 50 човека) са по-сиви от големите (заетост между 51 и 250), а така също и когато разглеждаме трите групи заети – от 2 до 10,

от 11 до 50 и от 51 до 100 човека, индексът се увеличава от 2.80 на 2.91 и 3.09 пункта. В извадката е попаднал един самостоятелно работещ човек, който е оценил бранша изключително положително (3.57). Значими корелационни зависимости не бяха наблюдавани – много ниска стойност $r = 0.095$ при това с равнище на значимост 0.478. Когато обаче разгледаме извадката за цялата икономика, корелационната зависимост е значима $r = 0.173$ (равнище – 0.000). Отново микро-фирмите от 2 до 10 човека са най-скрити с показател 2.77 пункта.

Трябва да се отбележи, че някои големи собственици растат не чрез една фирма, а чрез множество малки привидно независими фирми, често със свързани или подставени лица. Съществуването на мрежи от юридически лица, които обслужват дейността на едно (по същество) предприятие е особеност на българската икономическа действителност определена от желанието да се работи без регистрация по ДДС, без да се шуми много около дейността и размера на бизнеса. Постоянни клиенти на един и същ голям компютърен доставчик споделят, че получават фактури от различни дружества³⁶.

Положителното влияние на чуждестранните инвеститори (*Хипотеза 4*) се потвърждава от изследването в рамките на извадката за цялата икономика ($r = 0.121$ с равнище на значимост 0.006) и не се потвърждава (чрез наличието на пряка корелационна зависимост) от по-малката извадка на ИТ фирмите. Ако обаче прекодираме променливата на собствеността по следния начин: 0 – „няма чуждестранна собственост“, 1 – „чуждите собственици държат по-малко от 33% от капитала“ и 2 – „чуждите собственици държат повече от 34% от капитала“ (можем да ги наречем стратегически собственици), тогава получаваме, че чисто българските фирми са „по-скрити“ отколкото тези с чуждо участие (за информационния сектор). Този извод е валиден и в случая на извадката за цялата икономика, като фирмите със стратегически инвеститори са още по-„бели“.

По отношение на причините за наличието на скрита икономика, ще отбележим статистически значимите различия в информационния сектор – тук фирмите не се оплакват толкова от „високото данъчно бреме“ (характерно за цялата икономика), колкото от „неефективният данъчен контрол“. Също така, корупцията се оказва основна пречка за информационния сектор – около 30 до 40% от фирмите опре-

делят „скритата икономика на подкупите“ като „добре“ функционираща. Тя има „ясни“ цени и утвърдена практика на заплащане на „допълнителни услуги“; има сравнително доверие в изпълнението на ангажиментите, но с риск от натиск за още плащания. Добрата новина е, че този „пазар“ остава относително спокоен и общия размер на плащания за оставане в бизнеса и „скриването му“ не се е увеличил.

Прояви на „скритата“ икономическа дейност в информационния сектор

Следвайки откритите вече „проблемни“ икономически прояви, които се асоциират най-вече със скритата икономика в бранша, ще се опитаме дадем някакви оценки, подходи за оценки и схематични описания на някои от прилаганите практики, обобщени в четири области. Аналогично на въпрос С13, чрез въпроси С23 оценяваме дела на работещите без договор, С24 – делът на работещите с договори със скрити клаузи и С22 – делът на скрития оборот.

Скритата заетост

Данните показват отново затруднение или нежелание на респондентите да отговорят на тези въпроси. Средната интервална оценка на заетите без договор е 12.15%, което е изключително ниска стойност, която се очаква да падне още повече до края на 2003 г. поради изискванията за регистрацията на трудовите договори. Едва около една трета от респондентите смятат, че работещите изцяло на черно са над 11%, при това техните максимални оценки са за 50% от хората. Сред работещите с трудови договори 31.46% са със скрити клаузи – получават реална заплата повече от записаната в договора. Най-много – 30.8% от отговорилите чрез ординалната оценка смятат, че скрити договори ползват между 26 и 50%. Около една четвърт обаче смятат, че реално по-голямата част от заетите в бранша получават доходи над договореното. Тъй като част от тези доходи се легализират (например във вид на командировки) реално „скритите стойности“ са пониски. Често използвана практика е фирмите да „натискат“ някои служители да си регистрират фирма като едноличен търговец и да им плащат трудовото възнаграждение като плащане по търговски договор, спестявайки социалните и здравните осигуровки.

Табл. 3. Скрита заетост в информационния бранш

Според Вас, каква част от заетите във вашия бранш работят ...	... без договор? (С23)	... на договори със скрити клаузи? (С24)
Точкова оценка (средна стойност)	12.15%	31.46%
Неотговорили (точкова оценка) %	69.2 %	80%
Няма такива служители	12.3%	6.2%
До 10%	33.8%	13.8%
Между 11 и 25%	15.4%	6.2%
Между 26 и 50%	9.2%	18.5%
Между 51 и 75%	0%	9.2%
Над 75%	0%	6.2%
Неотговорили (интервална оценка) %	29.2%	40%

Източник: Витоша Рисърч, Ноември 2002 и собствени изчисления

Интервютата с експерти от бранша показаха, че реалните разлики между декларираните в официални договорни взаимоотношения (които фирмата отчита в НСИ и данъчната администрация) са между три и четири пъти. ИТ специалистите в банковия сектор, най-големите чуждестранни инвеститори и водещите неправителствени организации са с 100% отчетени доходи и плащат данъци. Малките, независими консултанти и работещите през Интернет за външни поръчки по правило не се отчитат изобщо. Трябва да се отбележи фактът, че работещите в бранша като цяло се „учат“ да работят на светло – обикновено големите европейски проекти (ФАР, Пета Рамкова Програма) налагат стандарт с официално отчитане на доходите; също положително влияние има вече коментирания кредитен фактор.

Индикация за „скритостта“ в бранша може да даде и сравнението на производителността на един зает в софтуерния бранш, средната година заплата и средния приход заработен от един служител за страните в преход³⁷. При сравнително близки показатели за 2000 година за приходи на софтуерен зает разликите в заплатите са 3-4 пъти по-ниски за България и Румъния в сравнение с останалите страни. Обясненията могат да са три – скрита икономика (недекларирано възнаграждение, за което след това се намира разходен документ),

свърх печалба или неефективност (транзакционните разходи за правене на бизнес са твърде големи). Въпреки че за да може да се направи извод, че се касае именно за скрито възнаграждение, са необходими допълнителни изследвания.

Скрити обороти и ДДС

Скритите обороти са най-често дискутираната тема когато става дума за скрита икономика, от съществен интерес са за медиите, конкурентите и данъчните власти. Частните (търговски) производители на анализи на сектора никога (с изключение когато става дума за софтуер) не коментират отделно „сивотата“, а дават данни за „общата икономическа активност“. Поради факта, вече коментиран, че няма официална информация за пазара (например компютри и периферия) е доста трудно да се направи такава оценка. Експертните мнения са обикновено качествени и показват главно тенденция, отколкото точна оценка. Количествените оценки дадени от експертите за общия размер се разминаваха драстично – от 20 до 80%, като се коментираха отделни сегменти или услуги и никой не се нае да даде цялостна оценка. Преобладаващото мнение беше, че по-голямата част от фирмите са в някаква степен сиви.

Табл. 4. „Скриващи“ фирми

С24 Според Вас, приблизително каква част от фирмите от вашия бранш не се отчитат официално?	
Точкова оценка (средна стойност)	23.24%
Неотговорили (точкова оценка) %	73.8 %
Няма такива служители	7.7%
До 10%	3.1%
Между 11 и 25%	20%
Между 26 и 50%	26.2%
Между 51 и 75%	1.5%
Над 75%	0%
Неотговорили (интервална оценка) %	41.5%

Източник: Витоша Рисърч, Ноември 2002 и собствени изчисления

Подобно на експертите и респондентите в проучването на информационния сектор (мениджъри и финансиста) се затрудниха да определят каква част от фирмите „скриват“ обороти. Средната оценка на базата на интервалната оценка е (макар и с твърде много липсващи отговори), че около една четвърт от фирмите не отчитат истинските си обороти. При ординалната оценка обаче близо половината от респондентите смятат че реалният дял е по-голям – между 26 и 50%. Основната причина за скриване на обороти са не толкова преките данъци (печалба), колкото косвените (ДДС) и още повече – тромавостта на данъчната администрация.

Най-лесно се скриват продажби към SOHO³⁸ сегмента – малките офиси и домакинствата, които искат да избегнат ДДС и не се нуждаят от фактура, защото и без това са сиви (малките офиси), защото счетоводно може да не им е изгодно (амортизационният срок за компютрите до сега беше твърде дълъг) или разчитат на приятели за поддръжка на техниката (и се отказват от гаранциите). В някои случаи избягването на ДДС не е възможно изцяло, като средната „цена“ за неплащането му е 8 % от стойността без ДДС. Трябва да се отбележи, че пазарът за скриване на ДДС е много добре развит, подобно на пазара на скриване на печалба.

Витоша Рисърч регулярно следи издаването на документи при закупуване на стоки за бита (чрез национални представителни проучвания на населението) като метод да се оцени „сивотата“ в бизнеса и корупционния натиск. За последната една година (май 2002 – февруари 2003) се забелязва растеж на купуването на компютри. През май 2002 г. 1.9% от респондентите са казали, че са си купили компютри през последните две години, докато през февруари те са 2.5 %, а през ноември 2002 г. – 2%. Неиздаването на бележки рязко спада от 18.2% на 5.3 % (ноември) и 7.6% (февруари). Въпреки очевидно големите статистически грешки при тези малки числа (общата база е 1000-1200 човека), може да се допусне, че в сравнение с 2000-2001 пазара бележи бавни темпове на излизане на светло.

За съжаление, навлизането на компютърни технологии в домакинствата в България е твърде бавен процес, в който изоставаме дори от някои наши съседи в региона, вкл. и по отношение на неотчитането на продажбите (Таблица 5). Една мярка, която все още се

обсъжда от БАИТ, Фондация ПИК и представители на държавата е инициативата „Компютър вкъщи“, която цели едновременно да увеличи употребата на ИТ у дома, и заедно с това да създаде условия за излизане на светло на SOHO бранша, чрез признаване на платеното ДДС на компютъра за разход при формиране на данък общ доход. Подобни инициативи вече са прилагани в развитите страни като Швеция например.

Табл. 5. Скрити обороти (компютри) в Югоизточна Европа

Страна	Компютри	Без документ
Албания	2	33.2
Бона	6.5	12.3
България	1.9	18.2
Македония	6.4	3.2
Румъния	3.7	5.1
Сърбия	7.7	24.1
Хърватия	14	8.6
Черна Гора	6.7	14.4

Източник: Витоша Рисърч, Май 2002

Другият основен продукт в бранша – доставката на Интернет също има елементи на скритост. Някои продажби за SOHO си остават неотчетени (когато става дума за dial-up достъп предоставен от малки ISP), а така също и производство на повече Интернет карти, които или не се отчитат, или се отчитат като брак, а след това се реализират на пазара³⁹.

Контрабанга

Експертните оценки в рамките на Работната група по контрабанда и корупция на Коалиция 2000 и Центъра за изследване на демокрацията⁴⁰ за контрабандата на електроника (платки, чипове и други компоненти за асемблирането на компютри в България) имат реален обем 3-5 милиона USD на месец. Основните канали минават през летище София, като схемата е чрез занижаване на облагаемата стойност, цената се договаря в рамките на 30 % от спестеното ДДС при реални

стойности. В „скриването“ участват и спедиторски фирми, които имат складове на летище София.

Митническата статистика показва устойчив растеж на общата сума на обмитената електроника с 12-15% годишно, като данните за вътрешния пазар показват по-скоро устойчивост и бавно утвърждаване на представителите на световните марки, които почти винаги продават официално. Това означава, че се наблюдава тенденция на „затваряне“ на каналите и „легализиране“ на вноса на компоненти.

Софтуерно пиратство

Майкъл Кунин⁴¹ доказва с модел от теория на игрите, че големите софтуерни производители могат да са мотивирани да толерират пиратството на техните продукти в началните периоди, с цел да завземат максимален пазарен дял (дори и да е сив и да не получават нищо за това) и да изчакат момент, в който собственическите права ще се защитават ефективно и тогава да се намесят и да легализират софтуера си. В противен случай, биха могли не само да забавят развитието си на съответния пазар, но и индиректно да стимулират конкуренцията.

В България наблюдаваме изключително потвърждение на този модел с практиката на Майкрософт. Business Software Alliance оценява нелегалната употреба на софтуер през 2001 г. в България на 78%. Оценки на IDC за 2002 за десет Централно-Европейски страни показват, че 67% от цялата информационно-технологична продукция е пиратска. Спад с 10 процентни пункта в пиратството би довел до растеж от 83% до 2006 г.⁴²

По данни на Министерството на културата⁴³ пиратските дискове (софтуер и музика) в България представляват около 50% и почти всички са внос от Русия, Черна Гора и Украйна. Сивата икономическа дейност в областта на нелегалните дискове се трансформира от производство в склад и дистрибуция след сериозен натиск от страна на САЩ и Европейския Съюз и криминално преразпределение на пазарите.

Доста трудно е да се оцени какъв е размера в момента на нелегалния софтуер, дори само по отношение на Майкрософт. Дори в държавната администрация (включително МВР) и системата на образованието, където има официални лицензи, доста от хората ползват старите си нелегални системи (защото новите или не съответстват на

капацитета на машините или не са удобни за ползване – версията на български език). Голяма част от фирмите (средни и големи) са легални или полу-легални (използват повече компютри в сравнение със закупените лицензи), поради опасения от нелоялна конкуренция (честа практика за разправа с неудобен конкурент е „поръчкова проверка“ чрез някой свързан с НСБОП или полицията.

По експертни оценки около 50% от пазара (бизнес) се е легализирал (Майкрософт или системи с отворен код). SOHO пазарът е все още изцяло сив. Необходими са специални изследвания за определяне на легалната употреба на останалия софтуер. Като цяло обаче, може да се каже, че местния софтуер (правно-информационно системи, счетоводни програми и др.), е почти изцяло легален, поради необходимостта от постоянна комуникация с производителя и добрите защити. Малки производители (например на английско-български речник за Macintosh) или големи, но пак производители на „масови“ продукти (например Датекс), имат големи загуби от нелегално използване и разпространяване на техните продукти.

Заклучение

Тази статия представя предварителни резултати от два по-големи процеса на а) оценка на сивата икономика в информационния сектор, с цел предлагане на мерки, чрез които сектора да стане по-конкурентноспособен и по-легален и б) оценка на готовността на България да развива икономика, базирана на знанието, с цел да се подобри статистическото отчитане и правещите политика да могат да взимат информирани решения в тази стратегическа за страната ни област.

Извън анализа останаха редица дейности на новата икономика, които не се отчитат от официалните държавни органи и представляват интерес за по-нататъшни изследвания: създаването на Интернет страници, които предлагат безплатни информация и услуги, някои от които съществено могат (и влияят) на поведението на фирмите, предоставящи ги като търговска дейност, домашна икономика (неформалните услуги на обучение, техническа поддръжка и дизайн), хакерството и други.

Бележки

- ¹ За контакти: todor.yalamov@online.bg. Авторът изказва благодарности на Мартин Димов, Любомир Сирков и Тихомир Безлов за ценните забележки и критики към една по-ранна версия на доклада.
- ² <http://www.economics.uni-linz.ac.at/Schneider>
- ³ <http://ideas.repec.org/e/pfe11.html>
- ⁴ Петкан Илиев, Аналитична рамка за изследване на сивата икономика, ръкопис за нуждите на *Коалиция 2000*
- ⁵ www.online.bg/coalition2000
- ⁶ СНС – Система на националните сметки (българската); ЕЧНС – Европейска система на националните сметки
- ⁷ Тодор Тодоров, Неформална и скрита икономическа активност в методологическата рамка на системата от национални сметки, 2002, ръкопис за нуждите на *Коалиция 2000*
- ⁸ Витоша Рисьрч, Методология за оценка на скритата икономика, 2002.
- ⁹ Национална служба за борба с организираната престъпност.
- ¹⁰ Българската асоциация за борба с незаконното използване на защитени аудиовизуални произведения.
- ¹¹ www.hp-bg.com/greyimport.
- ¹² *Will the Convergence of NACE and NAICS in 2007 Solve eWork Measurement Problems?*, Working paper, STILE Project, IST 2000-31099, September 2002.
- ¹³ Интервю за настоящето изследване с висш ръководител от бизнес асоциация.
- ¹⁴ International Standard Industrial Classification System.
- ¹⁵ Classification of Economic Activities in the European Community.
- ¹⁶ North American Industry Classification System.
- ¹⁷ Национална отраслева класификация.
- ¹⁸ Национална класификация на икономическите дейности.
- ¹⁹ http://europa.eu.int/comm/eurostat/ramon/op_2007/changes_to_nace.pdf
- ²⁰ Classification of Products by Activity (European Union).
- ²¹ Национална класификация на продуктите по икономически дейности.
- ²² Витоша Рисьрч, Януари 2003, „Скритата“ Икономика в България (Бизнес), *Доклад от изследването*.
- ²³ Simeon Djankov, Ira Lieberman, Joyita Mukherjee, and Tatiana Nenova, *Going Informal: Benefits and Costs*, Paper for the Round Table Conference: „On The Informal Economy“, Sofia, Bulgaria, April 18-20, 2002.
- ²⁴ Jan Hanousek and Philip Palda, *Why People Evade Taxes in the Czech and Slovak Republics: A Tale of Twins*, Discussion Paper No 2002 – 85, Charles University, CERGE-EI
- ²⁵ Марко Хайдиняк, 2002, *Контрабандните канали в Югоизточна Европа: Конфликтите в Югославия и възникването на регионални престъпни мрежи*.
- ²⁶ *The Informal Sector of the Hungarian Economy*, 1993, RRT Hungary Document 25, The Institute for World Economics, Hungarian Academy of Sciences.
- ²⁷ Координационен комитет за контрол над експорта.
- ²⁸ Национална служба за охрана (интервю за изследването с работещ за бизнес асо-

циация).

²⁹ Финансов мениджър/главен счетоводител.

³⁰ Schiffer M., Weder B. 2001, *Firm Size and the Business Environment: Worldwide Survey Results*, IFC.

³¹ Smarzynska B, Wei S.-J. 2000, *Corruption and Composition of Foreign Direct Investment: Firm Level Evidence*, World Bank Working Paper No 2360, June 2000.

³² Европейска Банка за Реконструкция и развитие.

³³ Българо-американски инвестиционен фонд.

³⁴ В случаите когато равнището на значимост е под **0.10** стойностите са почернени, а в скоба са дадени различията: (i) означава че информационният сектор по-рядко от средното за икономиката асоциира съответните позиции със скрита икономика, (n) означава, че в информационният сектор честотата на срещане на съответните действия в ИТ сектора е по-малка от средната за икономиката, (p) означава, че честотата е по-висока, в сравнение със средната за икономиката.

³⁵ *The Size and Development of the Shadow Economies and Shadow Economy Labor Force of 22 Transition and 21 OECD Countries: What Do We Really Know?*, Invited paper prepared for the Round Table Conference: „On The Informal Economy“. Sofia, Bulgaria, April 18-20, 2002.

³⁶ Интервю за изследването.

³⁷ Gourova, E. *ICT Skills in the Candidate Countries*, 2003, Working paper, IPTS.

³⁸ *Small Office and Home Office*.

³⁹ Интервю с ръководител на фирма, издаваща е-карти.

⁴⁰ Корупция, контрабанда и институционална реформа: Трансгранична престъпност в България и дейността на митниците и МВР за нейното пресичане (2001-2002г.), Център за изследване на демокрацията, 2002.

⁴¹ Kunin, M. *A Theoretical Model of Software Manufacturers' Tolerance to Piracy*, Working Paper, CERGE, 2001.

⁴² Цитирано по в-к *Дневник* от 7 Април 2003 г.

⁴³ В-к *Монитор*, 4 Март 2003 г.

Сенчестата икономика В България и Турция. Сравнителен анализ

Д-р Ахмет Салих Икиз,

Университет „Ейдж“, Катедра Икономикс, Измир, Турция

I. Сенчестата икономика В Турция

1. Икономическа структура на Турция

и структурни промени след 80-те години на XX век

До началото на 80-те години на миналия век турската икономика бе доминирана предимно от внос на чужди стоки. След ерата „Йозал“ икономиката на страната се ориентира към либерализация, като се наблегна на увеличаване на износа. Особено много бе направено в сферата на външния обмен и търговия, за да може страната да се отвори към външните пазари и да се подпомогне индустриализацията на стопанството, като то бъде ориентирано предимно към експорт. Бяха предприети и редица мерки относно създаването на пазарни механизми за регулиране конвертируемия курс на турската лира, така че той да отразява нейната реална стойност. Индустиалците в страната започнаха да се ориентират предимно към външните пазари като резултат от предприетите нови икономически мерки за стимулиране на износа. Производството на продукция, предназначена за чужди пазари, доведе както до увеличение на производителността, така и до модернизация на оборудването в сферата на индустрията, като това бе съпроводено и с много нови инвестиции в тази област. По този начин себестойността на продукцията бе намалена значително и турските стоки увеличиха своята конкурентноспособност на международните пазари. Според данни на Световната банка Турция е била на 16 място сред 127 страни с 2,9% средногодишен ръст на БВП на глава от населението за периода 1980 – 1991г., а според доклада „Све-

товни показатели за развитие“, публикуван през 1997 г., Турция е посочена сред първите 10 пазара в световен мащаб с най-голям потенциал за развитие, наред с Китай, Русия, Индия, Мексико, Аржентина, Индонезия, Тайланд и Пакистан, считани за бъдещи световни коло-си. В последните години турската икономика следва непрекъснат тренд на растеж (с изключение на 1980, 1994 и 2001г). БВП достига средногодишен ръст от 5.3% за периода 1980 – 1990, 3,2% за 1990 – 1995 г. и 7,8% за 1995 – 1997 г., което е над средното ниво за този показател в световен мащаб. Последвалата през 2001г икономическа криза доведе страната почти до ръба на катастрофа. Фалита на много частни банки предизвика отслабване на финансовия сектор и го направи неустойчив на евентуални нови шокове. Като цяло икономиката отбеляза спад с цели 6%, най-големият от основаването на Турската република насам. Противоречивото поведение на ЕС относно дългогодишната кандидатура на страната за членство допълнително затруднява опитите за прогнозиране бъдещето на държавата.

2. Причини, обуславящи наличието на сенчеста икономика В Турция

- **Нарастване на населението в градовете вследствие имиграцията от селските райони**

Докато населението на Турция се увеличи с 300% за периода между 1935 – 1980, то населението в големите градове като Истанбул и Анкара нарасна с повече от 700%. Това се дължи на вътрешната миграция в страната и доведе до съсредоточаване на огромни маси от население. Предградията на тези градове са местата, където се установяват емигрантите, пристигащи от селските райони, а сивият сектор е единственото решение на проблема с безработицата сред това нискоквалифицирано население.

- **Множество нерегистрирани малки производители**

Недостатъчният акумулиран капитал и липсата на възможности за кредитиране принуждават повечето предприемачи да се ориентират към дребни производства и дейности, като повечето от тях не се регистрират и попадат в сенчестия сектор на икономиката. Значителна част от тези производства излизат с името и марката на реномирани световни компании, възползващи се от евтината работна ръка, т.е. от

ниската себестойност на стоките, произведени в Турция. Последните проучвания сочат, че над 50% от предприемачите в сивия сектор са подизпълнители на мултинационални компании. Така става ясно, че и двете страни в тези бизнес взаимоотношения се възползват от предимствата на нерегистрираната икономическа дейност, която на практика остава неотчетена.

- **Високо ниво на инфлация**

Вече повече от две десетилетия Турция има двуцифрена годишна инфлация. Така хората с фиксирани доходи непрекъснато намаляват покупателната си способност. Това подтиква много от тях да работят допълнително, насочвайки се най-често към сенчестия сектор на стопанството, за да могат поне частично да компенсират спада в стандарта си на живот.

- **Голям дял държавни предприятия в стопанството на страната и тяхната тежест върху бюджета**

Делът на държавните предприятия в реалния БВП е около 30%. Политическата намеса в тези корпорации намалява ефективността на тяхното управление. Така те претърпяват загуби, стават непечеливши и натоварват допълнително бюджета на страната. Прекалено големият дял на непроизводствените разходи в тези предприятия и лошото управление създават едно много негативно обществено отношение към тях. Морално хората започват да нямат стимул и се опитват да избягват по всякакъв начин плащането на данъци, укривайки ги от данъчните власти. Всичко това рефлектира негативно върху бюджета, като намалява приходната му част.

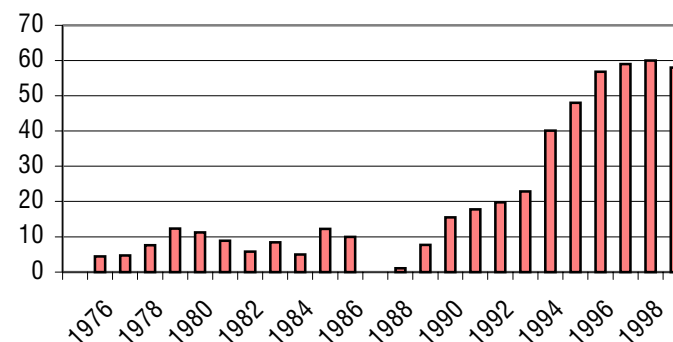
- **Високи данъци, неефективност на данъчната система и сложни регулации в сферата на данъчното облагане**

Честите промени в данъчните закони и нормативни регулации водят до наличието на твърде сложна данъчна система в страната, която от своя страна създава информационна асиметрия за данъкоплатците. Така непреднамерено някои дейности могат да останат неотчетени. Ефективността на данъчните власти също оказват негативно влияние върху данъчната сфера.

- **Голям брой специални фондове**

Особено след 80-те години на миналия век, повечето държавни институции създадоха специални фондове с цел да се подпомогне

финансирането на най-належащите разходи на предприятията, които бюджетът не е в състояние да поеме за момента. Първоначално идеята бе чрез тези фондове да се избегнат бюджетните ограничения, касаещи ежедневните рутинни дейности. Основно тези фондове се акумулираха от малки допълнителни такси, събирани за предоставяне на определени публични услуги. В следващите години обаче размерите на натрупаните фондове станаха твърде големи и се генерираха много неотчетени публични разходи, които бе невъзможно да бъдат обхванати и проследени.

Както може да видим на графиката през последното десетилетие, делът на сенчестата икономика в БВП рязко нараства, особено след икономическата криза през 1994 г. Методът, използван за оценка на сенчестата икономика, тук е подходът на проф. Файге чрез проследяване на транзакциите в страната.

3. Последствия от наличието на сенчест сектор в икономиката

Сенчестата икономика в Турция оказва както негативно, така и положително влияние върху стопанството на страната като цяло. Някои от нейните характеристики са уникални именно за Турция.

- **Висок вътрешен дълг**

Големият фискален дефицит, дължащ се на ниската събираемост на данъците и големите държавни разходи, води до нарастване на вътрешния дълг на правителството.

Вътрешен дълг %

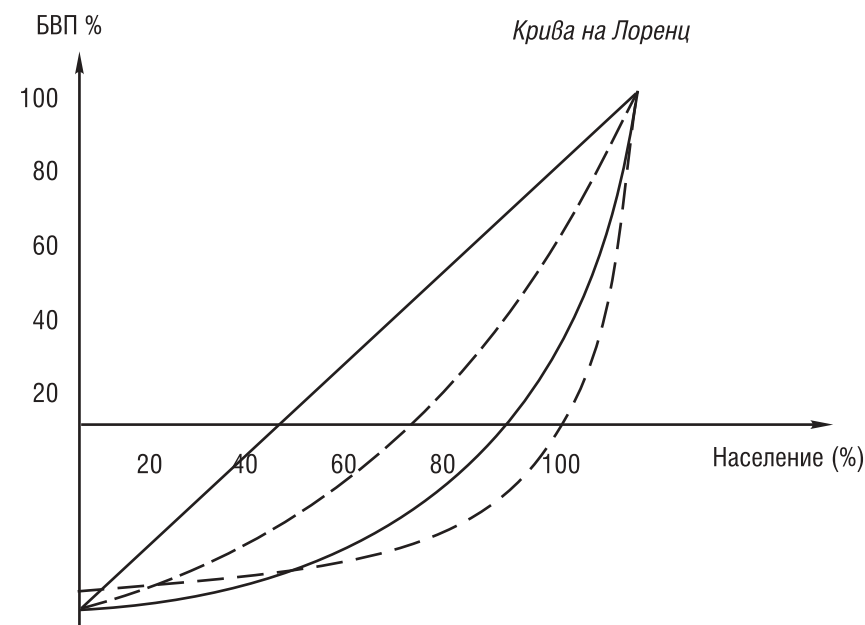
Година	НВПС (Норма на вземанията от публичния сектор)	НВПС без лихвените плащания по вътрешния дълг
1987	6,1	3,1
1988	4,8	1,0
1989	5,3	1,7
1990	7,4	3,9
1991	10,2	6,4
1992	10,6	6,9
1993	12	6,2
1994	7,9	0,2
1995	5,2	-2,1
1996	9,0	-1,0
1997	9,5	1,7
1998	8,6	-3,4

- **Негативни последици върху системата за социално осигуряване**

Турската система за социално осигуряване действа чрез три различни институции, строго регулирани от държавата при осъществяване на своите функции. Голямата данъчна тежест и високите удържки за социално осигуряване водят до високо равнище на нелегалната заетост. Така се стига до отслабване на финансовата стабилност на системата за социално осигуряване като цяло и лошо управление на тези три институции. Вследствие на този порочен кръг, от една страна, се стига до увеличаване на вноските за социално осигуряване, а от друга, нараства нелегалната заетост.

- **Генериране на икономически растеж и позитивно влияние върху БВП**

Увеличаването на БВП на глава от населението е един от основните индикатори, показващ как отделният индивид чувства върху себе си ефекта от наличието на икономически растеж. Този показател обаче не може да покаже доколко този ефект е еднакъв за всички. Освен това той не е достатъчно надежден индикатор за социално-икономическата структура на страната. Например Кувейт и Швеция имат приблизително еднакъв БВП на глава от населението, което обаче не означава, че тези страни имат еднаква социално-икономическа структура. „Кривата на Лоренц“ е най-простият и добър инструмент за илюстрация на справедливостта в разпределение на богатството (доходите).

На графиката пунктирните криви показват влиянието на сенчестата икономика върху разпределението на доходите. В някои случаи то е дори положително и кривата на Лоренц се измества към центъра. Следователно можем да заключим, че ако домакинствата с ниски доходи успеят да увеличат своите приходи чрез упражняване на дейности от сенчестия сектор на стопанството, то сивата икономика води до по-справедливо разпределение на богатството. Така в периоди на икономическа криза сенчестата икономика би могла да се разглежда и като добре функционираща система на защита от социално недоволство.

В това емпирично изследване са използвани данни за наблюдаваните променливи за периода между 1975 – 1998г. Чрез тези данни може да се проследи влиянието на нивото на безработица, данъчното бремене и сенчестата икономика върху БВП на глава от населението.

Списък на променливите

Години	Лихва	БВП на глава от нас.	Темп на растеж	Данъчна тежест	PSBR ¹	Икономика в сянка	Норма на безработица	Инфлация
1975	9,00	1.320,0	6,1	14,2	4,7	4,37	7,6	10
1976	9,00	1.338,0	9	15	6,7	4,73	9	16
1977	9,00	1.488,0	3	15,5	8,2	7,6	10	24
1978	12,00	1.604,0	1,2	15,4	3,2	12,32	10	53
1979	20,00	1.760,0	-0,5	14,4	7,2	11,27	8,9	64
1980	33,00	1.570,0	-2,8	14,3	8,8	8,87	8,3	107
1981	35,00	1.598,0	4,8	14,8	4	5,74	7,3	37
1982	50,00	1.412,0	3,1	12,3	3,5	8,44	7,2	25
1983	45,00	1.299,0	4,2	13,6	4,9	5	7,9	31
1984	45,00	1.238,0	7,1	11,2	5,4	12,25	7,8	52
1985	55,00	1.356,0	4,3	12	3,6	9,95	7,3	40
1986	48,00	1.487,0	6,8	14,1	3,7	-0,03	8,1	27
1987	58,00	1.668,0	9,8	14,5	6,1	1,02	8,5	39
1988	83,90	1.693,0	1,5	14,2	4,8	7,74	8,7	73,7
1989	58,80	1.979,0	1,6	14,6	5,3	15,53	8,7	63,3
1990	59,40	2.715,0	9,4	15,4	7,4	17,8	8,2	60,3
1991	72,70	2.666,0	0,3	16,3	10,2	19,75	7,8	66
1992	74,20	2.766,0	6,4	17,3	10,6	22,84	8	70,1
1993	74,80	3.091,0	8,1	17,6	12	40,06	7,7	66,1
1994	95,56	2.192,0	-6,1	18,5	7,9	47,98	8,1	106,3
1995	92,32	2.835,0	8	17	5,2	56,78	6,9	88
1996	93,77	3.000,0	7,1	17,8	9	59,60	6	80,4
1997	96,22	3.105,0	6	18,8	9,5	60,10	6,4	85,8
1998	89	3.224,0	3	21,3	8,6	58,70	6,2	84,6

Променлива	Станд. коеф.	Ст. откл.	T Test	Вероятност
C	597,6029	939,2320	0,636268	0,5326
S	35,21570	8,028758	4,386195	0,0004
T	141,8230	62,17263	2,281117	0,0349
U	-190,5666	99,31218	-1,918864	0,0710

U: Норма на безработица (%)

T: Данъчна тежест

E: Инфлация

C: Стандартен коефициент

Крайният резултат от тази проста регресия ни показва, че увеличението на сивия сектор в стопанството на страната води до нарастване на БВП на глава от населението. Тази връзка е ограничена до известна степен и след един определен праг сенчестата икономика започва да влияе негативно върху стопанството на Турция като цяло. Ето защо и една от основните причини за спада в показателя БВП на глава от населението за периода 1997 – 2000 г. е твърде големият дял на сенчестата икономика в стопанството на страната.

II. Сенчеста икономика В България

По пътя си към присъединяване към ЕС България трябва да покаже устойчив растеж на БВП, за да отговори на минималните икономически изисквания на съюза като цяло. Ако изследванията сочат един относително висок дял на сенчестата икономика в официалния БВП на страната, то това може да се счита за сериозен източник за растеж в стопанството и периода, необходим за достигане на изискванията на ЕС, би бил много по-кратък. В този смисъл, от една страна, правителствените мерки могат да бъдат насочени към подобряване на бизнес климата и премахване на административните пречки пред малкия и среден бизнес, а, от друга – намаляването на данъчното бреме, което обикновено се сочи като основен мотив за упражняване на дейност в сенчестата икономика, биха довели до намаляване на разходите за фирмите от сивия сектор. Това ще доведе до увеличаване на данъчната база и подобряване на събираемостта. Въпреки че това касае приходи и разходи от неформални дейности на микроиво, крайният ефект от функционирането на сенчестата икономика в Бъл-

гария би бил негативен. Това е така, защото компаниите не биха могли да се възползват от множество публични и частни услуги. Най-очевидния пример за това е тенденцията да се избягват банковите услуги. Това рефлектира върху продажбите и износа. Докато сенчестия сектор би могъл да бъде доста гъвкав на национално ниво, то в международен мащаб неговата конкурентноспособност значително намалява. Негативното влияние на сенчестата икономика върху конкурентноспособността на национално ниво е основна пречка пред малките икономики, към които спада и българската, която би трябвало да е експортно ориентирана. Наблюдавайки основни икономически показатели, можем да посочим следните индикатори, сочещи висок дял на сенчеста икономика в страната:

1. Основни фактори за сенчестата икономика в България

- **Преход от планово към пазарно стопанство**

След колапса на плановата икономика в края на 80-те години новосъздаденият частен сектор е концентриран в сферата на услугите под формата на малки и средни предприятия. Характерно за тях е честата смяна на дейността, небанкови източници за финансиране и липсата на открито бизнес минало. Това прави работата на НСИ крайно трудна, тъй като на практика е почти невъзможно да се проследява развитието на динамичния частен сектор дори ако той действа напълно официално и законно. Освен това НСИ въвежда нова система от национални сметки и оперира в среда коренно различна от досегашната.

- **Домашно производство**

То е от особено значение в селските райони, но се наблюдава и в големите градове, в сферата на услугите. То традиционно присъства в България и е характерно за плановете икономики, където количеството и разнообразието на стоките е недостатъчно. Приблизителната стойност на неговия относителен дял е представен в годишния доклад на „Агенцията за икономически анализи и прогнози“ за 1997 г. и възлиза на около 10-20% от доходите на домакинствата (20-40% в селските райони и 5-10% за градовете). Тези стойности е трудно да бъдат включени в БВП на страната и е много вероятно да останат пренебрегнати.

- **Застаряващо население и високо социално-осигурително бреме**

Броят на пенсионерите спрямо броя на работещите хора в България е относително най-висок сред всички страни – кандидатки за ЕС. Комбинацията с „pay as you go“ пенсионна система подтиква към опити за избягване на бремето на социалното осигуряване. Типична практика за МСП е да се плащат официално данъци върху минимална заплата, а останалото възнаграждение се заплаща неофициално. Така делът на частния сектор във внесения ДДС е 65,3% за 1999 г. и 63,3% от броя на работещите хора, а постъпленията в НОИ са много под 50% (официални данни не са публикувани).

- **Замяна на националната валута**

По време на финансовата криза в началото на 90-те години и през 1996 – 1997 г. голяма част от спестяванията бяха трансформирани в чужда валута. Някои от транзакциите също се извършваха в чужда валута, което до известна степен се наблюдава и досега. С въвеждането на валутен борд бавно започна дедоларизация. В българската икономика около 50% от банковите депозити в момента са валутни (главно в щатски долари). Цените на недвижимите имоти все още се котират в чужда валута. Щатският долар все още се предлага в обменните бюра на нива под официалните котировки на БНБ.

- **Географско положение и трансгранична търговия**

България се намира на кръстопътя на много международни пътища, по които се осъществява легален и нелегален трафик на стоки и хора. Много нерегистрирани транзакции и приходи са съответно неадекватно отразени в официалната статистика и са един от основните фактори, обясняващи наличието на големи количества чужда валута в страната.

- **Доминиране на плащанията в брой**

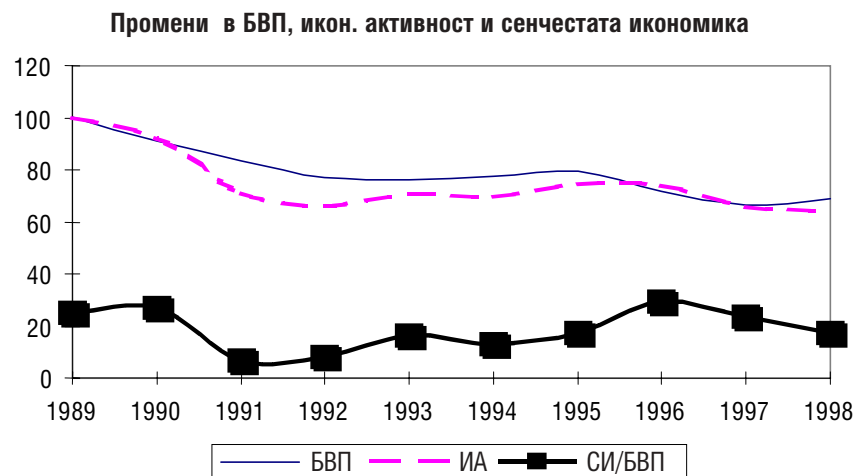
След колапса на финансовата система в края на 90-те години използването на кредитни карти и други методи за заплащане като чекове и ценни книжа почти не са застъпени. Огромната част от ежедневните транзакции се извършват в брой, което благоприятства появата на сенчеста икономика в много области на стопанството.

- **Данъчна тежест и законодателни ограничения**

Данъчната тежест се сочи като най-важната пречка пред всички компании. Неефективността на данъчната система и непредсказуе-

мостта на законодателството в тази сфера са фактори, които допълнително воят до намаляване събираемостта на данъците и осигурителните вноски. Но размерът на данъците, а не административните бариери е основна причина за извеждането на данъчната тежест като основен проблем пред бизнеса въпреки важността и на втория фактор. По-голямата данъчна тежест би довела до по-силен стремеж за избягване и укриване на данъци и би била основна причина за преминаване на много стопански дейности от официалната към сенчестата икономика.

В следващата графика, съставена от „Института за пазарна икономика в България“, са представени емпирични данни, формирани на база на методиката „консумация на енергия“ в българската икономика. Прилагането на този метод дава груба представа за дела на сивата икономика в България. Това е по-скоро макроикономически подход и би могъл да ни даде информация за настоящите тенденции в сферата на сивата икономика в периода на преход.

Заклучение

Като съседни държави България и Турция имат сходни проблеми въпреки различната си икономическа структура. Сенчестата икономика представлява голям дял от стопанството и на двете страни, като

за България този проблем се появи в периода на преход, който създаде благоприятни условия за развитие на сивия сектор. Намаляващата инфлация и валутния борд в средата на 90-те години на миналия век, подобриха финансовата стабилност и доведоха до известно свиване на сенчестата икономика. Въпреки че има още много какво да се направи, във връзка с този проблем настоящите тенденции на спад в сивия сектор са окуражаващи.

Турция със своята собствена динамика на развитие се очертава като една от икономическите сили на региона. След две икономически кризи стопанството на страната постепенно се възстановява. От дълго време насам неформалната икономика е една от основните движещи сили за растежа в стопанския сектор, като до известна степен се явява буфер за предпазване от развитие на криминалната икономика. След 1997 г. стана ясно обаче, че тя има и доста деструктивни последици за икономическия живот. Стремещт на Турция да се присъедини към ЕС подтиква политиките в страната да вземат все по-сериозни мерки срещу разпространението на сенчестия сектор. Но още е твърде рано да се видят резултатите от предприетата държавна политика в тази сфера, тъй като социално – икономическите различия в отделните региони на страната все още са твърде големи.

Бележки

¹ Public Sector Borrowing Requirement (Тежест на условията при вземане на заем).

Сива икономика, статистика и институционални структури

Майкал Кейтън,

Консултант, ОИСР; Министерство на икономиката, София

I. Сивата икономика и надежност на икономическите данни

Заслужаващ внимание е въпросът, свързан с обхвата и измерването на сивата, скритата или „ненаблюдаваната“ икономика от гледна точка на отражението ѝ върху акуратността на националните икономически статистики. Всички знаем, че сивата икономика е много важен компонент в икономиките на България и много други страни. Но ние също така знаем, че е много трудно да се направят надеждни изчисления за нейния обхват. Оценката за България, цитирана в доклада на д-р Енсте („Икономиката в сянка и институционалната промяна в страните кандидат-членки за ЕС„) е около 36%. Други оценки са за 20-22%, а трети – дори по-ниски. Имало е много различни оценки и за другите страни. Очевидният извод е, че с огромната несигурност около размера на сивата икономика, човек не може да бъде сигурен точно колко е фактическият БВП на България. Същото се отнася и до много или повечето от другите страни по света.

По мое мнение, проблемът за акуратността или неакуратността на икономическите наблюдения не получава вниманието, което заслужава. Икономисти и политици често, изглежда, просто го пренебрегват. Много икономисти искат да го пренебрегнат, защото тази несигурност може да предизвика съмнение относно валидността и полезността на техните икономически изследвания. Сложните статистически техники, използващи ненадеждни данни, очевидно няма да дадат надеждни изводи, което означава, че икономистите често ще са склонни да пренебрегват стойностните задачи. Те са, както един колега веднъж отбеляза, в позицията на клиенти в ресторант, които биха

предпочели да не знаят много за условията в клиниците, произвеждащи месото за тяхната консумация.

Политиците също често искат да пренебрегнат проблемите с икономическите данни. В техния случай това е нормално, защото те предпочитат прости или опростени отговори и не желаят да чуват за сложни проблеми. Все пак в много случаи проблемите с данни могат да бъдат много важни за икономическата политика. Очевиден пример е програмата на МВФ за България. Много политически дискусии и спорове се съсредоточават около поддържането на строга фискална политика поради излизания на преден план дефицит в текущата сметка на платежния баланс. Все пак не можем да имаме особено доверие в прецизността на данните нито за текущата сметка относно дефицита, нито за стойностите на БВП. Текущата сметка на баланса е разлика между кредитните и дебитните пера за стоки, услуги и трансфери. Относително малък процент на „грешка“ в тези кредити и дебити ще се отрази значително върху текущата сметка на баланса. Като се имат в предвид познатите ни проблеми при митническите данни, да не говорим за трудностите при измерването на разходите на туристите, реалните данни за текущата сметка могат лесно да бъдат намалени с неколкостотин милиона долара. Както знаем от дискусиите за сивата икономика, „истинската“ стойност на БВП също може да бъде значително по-различна от официално отчетената¹.

Всъщност политиците, подобно на икономистите в МВФ, както и навсякъде другаде, са почти в същата позиция като на търговец, опитващ се да ръководи своята компания без дори да има представа за банковата си сметка, да не говорим за общите активи и пасиви. Не е чудно, че има много политически изненади, тъй като огромната несигурност в данните от националната икономика означава и огромна несигурност в прилагането на подходящи икономически политики. Вярвам, че подобряването на събирането на данните и техниките на компилация трябва да бъдат с по-голям приоритет, отколкото са в момента.

II. Сивата икономика и институционалната структура

Имах възможността да прочета доклада на д-р Енсте предварително и го смятам за полезно изследване на съществуващата литература в областта на причините и размера на сивата или подземната (нелегална-

та) икономика. Аз също споделям основните изводи от неговия доклад. За да се намали обхватът на нелегалната икономика и да се запази на ниско равнище, важно е правителството да се възприема като „управляващо със затегнат колан“, т.е. пестеливо и без да се поддава на разхищаващи програми и разходи, данъчната система да се възприема като справедлива и опростена, регулативните мерки да се сведат до минимум и да не бъдат произволни и, разбира се, корупцията сред бюрокрацията да се изкорени колкото се може в по-голяма степен.

Мисля, че си заслужава да подчертаем колко е заразен проблемът или болестта на нелегалната икономика. Ако хората мислят, че „всички останали“ успяват да избегнат плащането на данъци и заобикалят законите, тогава очевидно и те ще бъдат изкушени да го направят. В противен случай те няма да се възприемат като нормални, спазващи закона граждани, а като глупаци или наивници, които следват правилата и дават парите си на правителството, за разлика от останалите. Проблемът е самоподдържащ се и самозасилващ се.

В случая за България, банковата криза и хиперинфлацията през 1996 – 1997 г., заедно с процеса на приватизация, се оказаха от значение за разширяването и поддържането на нелегална икономика. Много хора виждаха драстично намалени своите спестявания и жизнения си стандарт, докато други – „кредитните милионери“ – направили милиони и сега живеят охолно в чужбина или пък в скъпи вили в покрайнините. Огромният провал на правителствената политика очевидно не поощри обикновения гражданин да плаща данъците си и да действа в съответствие с правителствените постановления. Този косвен ефект от паричната криза се чувства и днес, дълго след като реформите от 1997 г. излекуваха непосредствената криза.

Прибързаният и хаотичен процес на приватизация също задълбочава проблема. За много българи думата „приватизация“ се превърна буквално в синоним на корупцията. Свързаните с нея скандали продължават и до днес. В последния доклад на Агенцията за следприватизационен контрол са посочени големи финансови загуби и нарушения на закона, причинени от ненавременните, лошо замислени и изпълнени приватизационни сделки. Мога да добавя, че според мен Световната банка и МВФ също си поделят вината в това отношение. Силният им натиск за бърза приватизация по време, когато институ-

ционалните структури не са били още готови за задачата да направят раздържавяването по един относително прозрачен и „чист“ начин, не улесниха приватизационните процедури. При всички случаи обикновените българи, след като са се убедили, че богатите често се облагодетелстват в голяма степен от корумпираната приватизация, стават склонни да участват или да желаят да участват в незаконната икономика. В този смисъл косвените ефекти от негативното възприемане на приватизационния процес са дълготрайни и трудни за преодоляване.

Бележки

¹ Така например при преговорите през септември 2001 г., мисията на МВФ доказва, че бюджетният дефицит за 2002 г. трябва да бъде задържан на 0,5% от официално планираният БВП, докато новото правителство първоначално твърдеше, че е приемлив дефицит от 1,5%. Разликата възлезе на 140 млн. долара. Докато ние може да приемем, че официалните цифри за бюджетния дефицит са повече или по-малко верните, цифрите относно БВП са в голяма степен под въпрос. Ако например „реалният“ БВП е 20% по-голям от официалните данни, разликата между двете позиции ще възлезе само на 0,7% от БВП.

Освен това основната причина за притеснение от страна на МВФ относно бюджетния дефицит беше предвиденият дефицит в текущата сметка на платежния баланс, възлизащ на 6,5–7,0% от планирания БВП, което представлява около 1200 млн. долара. Ако го сравним с отчетените около 840 млн. долара през 2001 г., получава се една разлика от около 350 млн. долара. Това сравнено с общите кредитни и дебитни салда по текущата сметка всяко от около 8000 млн. долара. Показва се 10%-на „грешка“ в кредитите или дебитите ще бъде повече от удвоената стойност на предвиденото разминаване през 2002 г.

Данните до октомври 2002 г. показват, че дефицитът по официалната текуща сметка реално ще намалее с около 300 млн. долара, вместо да се увеличи с подобна сума, както предвиждаше МВФ.

Корупцията в България: между нелегалността и социо – културната легитимност

доц. Таня Чавгарова,

Факултет „Социология“, Софийски университет „Св. Кл. Охридски“, София

Дефиниране¹

Корупцията е универсален феномен. Дори и повърхностният поглед разкрива нейните многообразни форми в зависимост от участниците, залозите, техниките, културната легитимност. Това отчасти обяснява защо корупцията е била дефинирана по толкова различни начини². На аналитично ниво понятието трябва да се прилага за лесно определима редица от действия или то бързо ще се размие и загуби смисъла си. От друга страна, хората формират собствено виждане за това какво е и какво не е корумпирано поведение. Ако голяма част от тях смятат дадено действие за корумпирано, то се превръща в значим политически факт, независимо дали това поведение се вписва или не в аналитичните определения. Аналитичният смисъл на термина изисква формална концепция, за да се оцени корумпираното поведение, докато въвличането на социално-културните норми и оценки служи да се анализират представите на хората за корупцията.

Най-често корупцията се асоциира с измамата и нарушението на действащата нормативна регулация. *Легалисткото* виждане за нея е може би най-разпространеното, макар че е силно уязвимо. Както отбелязва С. Роуз-Акерман:

Нормативните твърдения за корупцията изискват гледна точка, стандарт за доброто и модел за това как действа корупцията в различните случаи ... Никой не би осъдил евреин за това, че се е измъкнал чрез подкуп от концлагера.

(Роуз-Акерман, 1978: 9)

„Легалисткото“ възприемане предполага, че държавата е винаги справедлива и не може да приведе в сила лоши закони; че няма и не може да съществува разлика между формално-легалистката и социо-културната дефиниция на корупцията. Подобно предположение всекидневно се оборва, например от нашата реалност, която формира у бизнесмена следната представа за етичен бизнес: „Когато и двете страни печелят, значи сделката е етична“. От негово гледище корупцията е *легитимна* икономическа операция, нищо че не е легална.

Перспективата на *публичния интерес* интерпретира корупцията като предателство спрямо обществените интереси заради лични облаги. Като оставим настрана невъзможността публичният интерес да бъде дефиниран винаги еднозначно, от такава интерпретация следва, че там, където няма предателство, няма и корупция. На този „морализаторски“ поглед се противопоставя т. нар. *реалистична* перспектива, кореняща се в политологията. Тя определя корупцията като „партизанщина, която предизвиква държавността“ (Werlin 1994: 547). Под „партизанщина“ се разбира действие в полза на безогледен егоистичен интерес, въздигнат над всеки друг колективен или групов интерес, а под „държавност“ – ефективно политическо ръководство. Това виждане разглежда корупцията като изключително политически феномен. То се концентрира върху „властимащия“, върху вземащия подкуп, а предлагащият остава в сянка.

Икономическите теории за корупцията най-често се основават върху подхода за търсене на рента (*rent-seeking approach*) (вж Aslund, 1996), препоръчван от теоретиците на публичния избор. Според него корупцията се заражда от взаимодействието между клиенти, независимо дали са бизнесмени или обикновени хора, политици или държавни администратори, за които се предполага, че в поведението си са тясно ориентирани към търсене на собствена изгода чрез монополизиране на дейността (позицията) си. Неокласическият възглед за корупцията я определя като „максимизиращ механизъм“. Според него тя е транзакция между две партии, намиращи се в ситуация на оскъдица (на ресурси от един или друг вид) и действащи според принципа на търсенето и предлагането. Тук корупцията изпъква като *икономическо*, но не и като социално отношение. По привлекателно рационален начин този подход разкрива ползността на корупцията за осъществяващите този

акт, но дори и не намеква за нейните негативни последици.

Икономическият и политологическият подход често страдат от свръх – увереност в мощта или на собствения интерес, или на демократичните политически и институционални реформи, които да въздействат върху поведението на публичните лица (Robinson, 1998). Икономическият подход, по-специално, пренебрегва същностния аспект на *принудата към нарушаване на правната регулация*, която характеризира корупцията като социално отношение, както и възможността за несвързана корупция. Политологическият подход, от друга страна, пропуска да отбележи, че корупцията може да се възприема като *взаимноизгодна сделка*.

Корупцията определено включва *злоупотреба* с публичните роли или ресурси за лична полза. Според класическото определение на Най:

[Корупцията е] ... *поведение, което се отклонява от официалните задължения на публичната роля (заета чрез избор или по назначение) заради частно (лично, в полза на семейството, на частни клики) облагодетелстване с богатство или статус: или [което] нарушава правилата за упражняване на дадени видове, отнасящи се до личностни влияния.*

(Nye, 1967: 416, in: Johnston 1989: 15)

В зависимост от социалния контекст главно действащо лице може да бъде политикът или бюрократът чиновник, или бизнесменът, или ключови актьори в неправителствени организации, въввлечени в клиентелистки отношения. Корупцията обаче е невъзможна като едностранен акт и затова би трябвало да се дефинира като *отношение*. Тя изисква и друг участник, който е принуден от властимащия или от обстоятелствата да встъпи в отношение на корупция. Ако е резултат на *диктат* от страна на властимащия, то приема *формата на изнудване*. В този случай икономическата представа за корупцията като максимизиращ механизъм не работи, защото отпада принципът на търсенето и предлагането. Ако това отношение обаче е подтикнато от външни обстоятелства, корупцията приема *формата на доброволно, взаимноизгодно отношение на кооперация и се интерпретира от участващите страни по този начин*. Въпреки другата форма и съответно начин на интерпретиране, съдържанието на това отношение се дик-

тува отново от *принудата към действие против правната норма*, свързана този път с необходимостта да се преодоляват пречки от институционално естество. От такова гледище, в най-дълбоката си социална същност корупцията може да се определи като *отношение на личностна и/или институционална принуда, при което се злоупотребява с публичните роли или ресурси за лична полза*.

Корупцията може да се категоризира в три главни форми: инцидентна (индивидуална), институционална и системна (социетална, вградена) (вж Robinson 1998: 3). Тя е *инцидентна*, когато се отнася до случаи на индивидуални злоупотреби с епизодичен характер (т. нар. „изключение от правилото“ или „гнилата ябълка“). При *институционална* форма от корупция са „заразени“ цели институции, като например полиция, съдебна система и др. В *социеталната* си форма корупцията е здраво окопана във всички ключови обществени институции. Тя е превърната в рутина и всекидневно средство за осъществяване на икономически операции. Това решително променя индивидуалното икономическо поведение и го утвърждава като търсещо рента чрез постигане на монопол, а не печалба в условията на конкуренция.

Здраво вкоренената се корупция е характерна за общества с ниска политическа конкуренция, нисък и неравномерен икономически растеж, слабо гражданско общество и липса на институционални механизми. Формата, която корупцията придобива в различните случаи, зависи от това кои са водещите актьори – политиците или бюрократите, и дали ключовите групи по интереси в гражданското общество са активно въввлечени в патронажно-клиентелистки отношения.

Корупцията варира и в непосредственото си въздействие върху живота на обикновените граждани: корупцията в елита може да има разрушителен икономически и социален ефект, но не засяга директно много отделни личности, докато всекидневната корупция, включваща длъжностни лица и обикновени граждани в редовни сделки, може да има по-директен ефект на обедняване. Стратифициращата мощ на посочените три главни форми е съществено различна. При инцидентната корупция, и особено тази сред елита, е засегнат малък кръг от индивиди, въпреки че „преразпределените“ суми могат да бъдат огромни. При социеталната корупция е обратното: тя въвлича огромен брой индивиди в сравнително дребни корупционни сделки.

Що се отнася до постсоциалистическите страни, там се наблюдават очакванията, че икономическата либерализация има потенциала да намали корупцията. Заменянето на наложения контрол върху цените и производството и разпределението на стоките и услугите с пазарните механизми би трябвало да ограничи размера на търсещото рента поведение сред държавните служители. Опитът на развиващите се страни, претърпели икономическа либерализация не дава доводи в подкрепа на вярването, че пазарът може да намали разпространението на корупцията.

Разпространение на корупцията след 1989 г. Исторически източници

Корупцията има дълбока социокултурна традиция у нас още от времето на Османската империя с нейните скрити форми на частна собственост и скрито преразпределение поради отсъствието на наследствени права. Съществуват няколко исторически тенденции, които определят особената природа на корупцията като процес в днешна България. Първо, българската държава традиционно е концентрирала в себе си огромни ресурси и власт, без налична силна система за контрол в лицето на обществото или на свободния пазар. Прекият резултат от това е системата на безогледен политически контрол над администрацията, чиято автономност се оказва чисто формална. При такава система на зависимост се освобождава достатъчно пространство за корупция.

Второ, социализмът с дълбоко вкоренената си двойственост (второ общество, втори език, втора икономика и т.н.³) моделира по специфичен начин корупционното отношение. *Корупцията приема формата на трайни, а не еднократни отношения на реципрочна обмяна на стоки и услуги в рамките на лични (вертикални и хоризонтални) неформални мрежи*. Тя се подхранва от дефицитната икономика, традиционния непотизъм и привилегиите, произтичащи по силата на партийното членство или позицията в апарата на държавната администрация. Формално институционализираното преразпределение като принцип на интеграция на командната икономика се допълва от реципрочната (неформално институционализираната) размяна. При социализма реципрочността се развива не като естествена форма на социална размяна, а като *компенсираща, инструментална форма на раз-*

мяна на дефицитни стоки и услуги. Неформалните мрежи от социални отношения се комерсиализират и инструментализират в далеч по-голяма степен, отколкото в предишните периоди. Разликата обаче не е само в степента, но и в качеството: *личните връзки се разменят и акумулират като капитал*, който носи печалба; развива се *пазар на личните връзки*. Държавната доминация в публичната сфера генерира пазар в частната сфера. *Корупцията при социализма е злоупотребата със самия принцип на реципрочността.*

От такова гледище, корупцията при социализма е много повече отношение на принуда от институционалните обстоятелства, отколкото незаконен диктат от позицията на силата (властта). Тя е вграден в обществото организационен принцип, който води до това, че хората възприемат институционалната принуда като норма, спрямо която трябва да ориентират поведението си. Корупцията далеч не се изчерпва с незаконното даване и получаване на пари срещу услуга. Нейната същност е в „нарушаването на правилата за упражняване на дадени видове отнасящи се до личността влияния“ (вж дефиницията от първа част). Това е резултат от и същевременно продължение на „спазарената“ реципрочност в рамките на една или друга неформална мрежа. Ето защо, в типичния случай, корупцията при социализма е *немонетарна и транзитивна*: тя се осъществява не като еднократно, монетарно опосредено действие, а приема формата на дълготрайно отношение на спазарена реципрочност.

Трето, вместо да бъде унищожена, по време на „прехода“ тази зависимост се засили. По това време тоталитарната държава не толкова се разпадна, колкото се приватизира от нейните официално свалени от трона партийни лидери. Липсата на ясно законово разграничаване и баланс между политическата сила, административното управление и процесите на пазара се основава върху слабата обществена регулация и контрол върху политическите и бюрократичните сили, и пазарните интереси. Тези проблеми ще бъдат по-подробно разглеждани в последната част на статията.

Основни форми на корупция

Тринадесет години след началото на радикалната социална промяна в България проникването на корупцията в икономическия живот се

свързва главно с финансовия и данъчния сектор и с приватизацията. Чрез подкупи беше възможно да се купи евтино държавна собственост, да се получат кредити без гаранция, да се манипулират търгове, да се монополизират доставки и информация и да се отклони контролът. Корупцията бе и продължава да бъде един от решаващите инструменти на скритото преразпределение на националното богатство.

Според журналистическо разследване на *Guardian* за разпространението на корупцията в световен мащаб България е поставена на 11-то място. Най-сериозните случаи на подкупване са регистрирани сред представители на данъчните и полицейските власти, но то навлезе и в коридорите на висшата държавна власт (Панев, 1997). Митничарите, лекарите, представителите на съдебната система и полицаите водят листата на най-корумпираните професии, а най-слабо засегнатите са учителите, журналистите и работещите в неправителствени организации, според представително изследване на общественото мнение, проведено от „Витоша Рисьрч“ (в. *Bulgarisches Wirtschaftsblatt*, 1999).

Наред с личните връзки и патронажа, корупцията е главният инструмент, смазочното масло, което привежда в действие бизнесмашината понастоящем. Разходите за подкупи, наричани за благозвучие „комисиони на ръка“, са поставени от 78,8% от собствениците на фирми в големите градове на първо място като най-значимото перо от разходите, възникващи при оформяне на договорите (Станчев и сътр., 1996). Според изследването от 1996 г. близо 20% от собствениците на фирми, които доставят суровини и стоки от чужбина, признават открито, че избягват или намаляват митническите такси чрез посредник или служител (пак там). Това говори само по себе си за нелоялната конкуренция при установяването на бизнесвръзки.

Корупцията е разпространен начин за намаляване на данъчното бреме. Изчислено е, че при съществуващите тарифи за ДДС и други подобни данъци, често по-изгодно е да се наруши режима до степен, достатъчно голяма, за да е финансово ефективно, но и достатъчно малка, за да могат инспекторите да си затворят очите. При съществуващата практика, при евентуална проверка се плаща 50–70% от данъка, наред с подкуп, представляващ около 10% от дължимия данък. Като имаме предвид заплатите на чиновниците, на-

миращи се на дъното в скалата на заплатите на заетите в държавната администрация, всеки със сигурност може да предложи подкуп, който ще е удовлетворителен за чиновника и чийто размер ще бъде по-малък, отколкото „спасените“ от данъци пари (Прозрачност без граници – Български клон, 2001).

Докато горепосочените форми на икономическа корупция произлизат от новата икономическа реалност, то формите на **политическа корупция**, и преди всичко непотизмът, са исторически здраво установени в българското общество. Много силно разпространена е и *политическата протекция*, която е свързана с установяването на закриян политически параметър, действащ в частен интерес. Друга форма на политическа корупция е *покровителството (патронажът)*. Тя засяга потенциалната възможност дадена партия да упражни контрол върху механизмите на държавната администрация, като назначи в администрацията персонал, близък на партийния елит. За разлика от процедурите по лобиране, установени в развитите страни, които са прозрачни и обществено приети, в случая при *незаконното лобиране* влиянието се постига чрез използването на нелегитимен натиск за налагане на частни интереси за сметка на обществените. *Противозаконното финансиране на политическите партии* също е вид политическа корупция, свързана с установяването на незаконни процедури за набавяне на средствата за политически силни формации (вж. *Прозрачност без граници – Български клон, 2001*). Съществуването на система от политически привилегии и облаги в България е създадо нагласа за неконтролируема експлоатация на публичните ресурси и политическата власт за лична облага.

Общественото възприемане на корупцията

Социална устойчивост

С разрастването на корупцията намалява разкриваемостта ѝ. Ако само през 1987 г., при значително по-ниска корупция, са били разкрити 420 случая на подкупване, в периода 1991–1995 г. са били регистрирани общо 370 такива акта (Генов, 1997: 24). Само 24 души са били осъдени за корупция в периода 1989–1996 г. (Панев, 1997). Наказанията са малки и често под официално установения минимум.

През 1994 г. са регистрирани 69 случая на подкупи, а според експерти това е по-малко от броя на подкупите, давани за един ден в един средно голям град (Mantarova, 1996: 9–10).

Следвайки това „узаконяване“ на корупцията, само 24 души са били осъдени за корупция в годините след колапса на тоталитарния режим (Панев, 1997). Само през 1987 г., когато обемът на реалната корупция беше значително по-малък от този в момента, бяха регистрирани 420 подкупа, но през периода 1991–1995 г. само 370 акта на извършване на подкуп са били документирани (Генов, 1997: 24). Наказанията са малки и често под законоустановената долна граница.

Тенденциите към нарастващо разпространение и нарастваща ненаказуемост на корупцията отчетливо рефлектират в общественото съзнание, което води до критична промяна в него през 1996 г. Изследванията на общественото мнение през периода 1992–1995 г. показват, че престъпността, етническите напрежения и пропастта между бедни и богати се смятат за най-сериозните проблеми на българското общество (Генов, 1996: 18). През 1996 г. корупцията сред държавните служители излиза на първо място като най-сериозният проблем на България в очите на общественото мнение (41% от питаните), като втори по сериозност проблем са посочени нарушенията срещу частната собственост (24%), а данъчните измами делят трето място с нарушенията срещу държавната собственост (10%) (Генов, 1997: 24).

С разрастването на корупцията намалява социалната съпротива спрямо нея. Това е един от изводите от серия национални криминологически проучвания, провеждани от 1981 г. насам. Докато в периода 1981–1984 г. делът на отхвърлящите практиката на подкупване е в границите на 66–69% от питаните, през 1996 г. вече само 22% категорично я отхвърлят (пак там). През 1999 г., при друго национално изследване, едва половината от питаните са категорични, че не биха вземали подкуп, ако бяха политици (Райчев и сътр., 1999). Данните посочват, че имащите са тези, които сравнително най-често убедено отговарят, че биха вземали подкупи: 9,8% от намиращите се в най-горната група, спрямо 3,3% от тези в най-долната група при деление на населението на шест групи според потреблението им (пак там: 39).

Все повече хората са скептично настроени спрямо възможността дори само да се ограничи корупцията, да не говорим – да се пребо-

ри. Представителното проучване на *Центъра за изследване на демокрацията* показват най-общо, че в огромното си мнозинство българите приемат корупцията като социално зло; в огромното си мнозинство те биха участвали в корупционни действия, за да решат проблемите си; и в огромното си мнозинство българите нямат желание да участват в каквато и да е форма на борба срещу корупцията, ако може някой друг вместо тях да свърши тази работа (в. „Пари“, 1999).

Корупцията като икономическо действие може да бъде осъществена единствено в рамките на личните контакти и връзки. Един от важните индикатори в този аспект е степента, до която формалните процедури се възприемат като регулатор на социалните връзки. Данните от национално проучване, проведено през 1998 г.⁴ показват, че около половината питани следват установените нормативни правила, когато имат проблем, чието решаване зависи от държавните или местните власти. Другите 50% разкриват, че не приемат безусловно подобни нормативни действия. Личните връзки са предпочитаният начин за действие за относително малък процент (8%) от анкетираните. Други 4,7% открито признават, че предлагат подкупи на служители на администрацията. Има етнически различия в разпространението на корупцията: 4,5% от българите, 7,8% от турците и 10,1% от ромите признават, че решават проблемите си чрез подкупи. Има значителна разлика между съображенията за нечии действия и представата за типичните начини, по които се решават административните проблеми в българското общество. Почти два пъти повече хора имат положително мнение за използването на връзки. Според повечето питани (63,1%), използването на връзки е в такава степен разпространено, че половината от тях го считат за принцип на поведение в обществото. Около един на всеки пет питани счита корупцията за основният инструмент за решаване на административни проблеми (вж. Чавдарова и Кабакчиева, 1998).

Тези данни се подкрепят и от резултатите от изследване на софийските дребни предприемачи, осъществено през 2002 г.⁵. Всеки трети (33,1%) предприемач признава, че е давал подкупи на държани или общински служители, а всеки десети (9,3%) посочва, че е участвал в корупционна сделка (вж таблица 1).

Таблица 1. Честота на подкупване на избрани актьори от страна на дребни софийски предприемачи

Получатели на подкупи	Процентен дял
Държавни/общински служители	33,1
Полицейски служители	12,2
Други (ХЕИ, данъчни служители, партийни дейци)	5,6
Клиенти	5,0
Доставчици	2,8
Банкови служители	2,2
Частни охранителни структури	2,2
<i>Множествен показател</i>	<i>9,3</i>

Тези данни са още по-значими, като се има предвид нежеланието на участвалите в корупционни практики да говорят за корупция. Това е свързано не само с незаконността на действието, но и със силните негативни преживявания и емоции (вж Прозрачност без граници – Български клон, 2001). Корупционните практики имат разрушителните последици върху психологията на индивидите. Индивидуалните усилия на човек да поддържа умерено поведение в една корумпирана среда с двоен морален стандарт се приема за губеща стратегия. България се счита за страна, в която, за да оцелееш, трябва да приемеш правилата на играта, дори те да не ти харесват (пак там).

При наличието на крехка и нестабилна морална култура на демокрацията в България разпространението на корупцията като практика и модел на обществено отношение заплашва не само пазарните реформи и растежа на българската икономика, но може също така да се превърне във фактор, който сериозно застрашава възможността за успешно установяване на демократичен правов ред. Ако нагласите в полза на корупцията като начин за лично облагодетелстване и икономически просперитет или като механизъм за скрито преразпределение на богатството надделят в българското общество, България може да се изправи пред социална стратификация от латиноамерикански тип, вместо от вида на европейските страни.

Какво ни казва Индексът за възприемане на корупцията (Corruption Perception Index)?

Индексът за възприемане на корупцията (ИВК), който Transparency International (TI) стартира за първи път през 1995 г., класира страните по степента, в която се приема, че корупцията съществува сред държавните служители и политиците. ИВК е комбиниран индекс, съставен чрез изследвания⁶ от независими институции. Проучванията се опират на разбиранията⁷ на бизнесмените, обществените и държавните аналитици. TI насочва вниманието си върху корупцията в обществения сектор и я определя като *злоупотреба с публичната власт за частно облагодетелстване* – въпреки че винаги се е изтъквало, че корупцията има и даваща подкупа страна. Поради важността на този вид информация, TI също публикува и Индекс на предлагашите подкуп (ИПП) – *Bribe Payers Index*.⁸

ИВК ясно показва, че корупцията е най-разпространена в най-бедните страни. Би било грешно да наречем тези страни най-корумпираните в света, защото индексът покрива не повече от 100 страни. Където корупцията е най-силна обаче, разочарованието от демокрацията също е най-силно. Това е характерно най-вече за Централна и Източна Европа. Изследването на Gallup International, в което са били интервюирани 57000 души от 60 страни, показва, че извоюваното от демокрацията през миналото десетилетие сега е буквално поставено под въпрос (TI, 2000). ИВК регистрира високи нива на корупция, особено в страните от бившия Съветски съюз, с нива, по-ниски от 3,0, измерени в Украйна, Азербайджан, Узбекистан, Казахстан, Русия, Армения и Молдова.

България е включена в ИВК от 1998 г. Както може да се види от таблица 2, страната подобрява позицията си през последните четири години, особено след 1999 г. България, Унгария и Хърватска са единствените държави сред избраните страни от Централна и Източна Европа, които са показали стабилно и безспорно подобрение в техния ИВК. За разлика от тях, Словения, Полша, Чешката Република, Словашката Република, Румъния и Югославия постепенно влошават позицията си. Единствено Русия запазва мястото си през този четиригодишен период.

Изглежда, че в случая с България ИВК отразява не толкова намаляването в корупционните практики, колкото процеса на макроикономическа стабилизация, който се наблюдава след 1998 г. Той даде

стабилност на обществото, направи социално-икономическата ситуация по-обяснима и по-специално увеличи доверието на чуждестранните инвеститори.

Таблица 2. Индекс за възприемане на корупцията за избрани страни от Централна и Източна Европа: 1998 – 2001 г.

Страна	Ранг 1998	Ранг 1999	Ранг 2000	Ранг 2001
Унгария	33	5,0	31	5,2
Словения	–	–	25	6,0
Полша	39	4,6	44	4,2
Чешка Република	37	4,8	39	4,6
България	66	2,9	63	3,3
Хърватска	–	–	74	2,7
Словашка Република	47	3,9	53	3,7
Румъния	61	3,0	63	3,3
Русия	76	2,4	82	2,4
Югославия	61	3,0	90	2,0

Източник: <http://www.transparency.org>

Бележка: ИВК се движи между 10 (напълно чиста) и 0 (високо корумпирана страна). Сравненията между годините отразяват не само промяната във възприемането на това как се работи в страната, но и също променящите се изследователски модел и методология. Затова промяната в ранга на страната не може да се преписва единствено на реалната промяна в изпълнението. ИВК през 2001 г. ранжира 91 страни (за сравнение: те са 90 през 2000 г., 98 през 1999 г. и 85 през 1998 г.). Той се базира на 14 различни анкети и изследвания (за сравнение: те са 16 през 2000 г. и 17 през 1999 г.), направени от 7 независими институции (8 през 2000 г. и 10 през 1999 г.).

Индексът на предлагашите подкуп (ИПП) показва, че компаниите от много водещи нации, които предимно изнасят, широко се приемат като такива, които използват подкупи, за да печелят в бизнеса. Въпросите в това изследване засягат склонността на корпорациите да предлагат подкупи на висши държавни служители. Данните представят една тревожна картина на степента, в която водещи компании-износителки се възприемат като използващи корупционни практики⁹. Разкриват се и значителни различия в склонността на компаниите да

плащат подкупи, което поставя под съмнение личните твърдения на много от бизнесмените, че им се налага да плащат подкупи, тъй като техните конкуренти също го правят. Изследванията на TI ясно показват, че икономическата глобализация всъщност повече разпространява корупцията, вместо да помага за нейното намаляване.

Причини и социални функции

Природата на корупцията е подложена на съществена промяна и във високоразвятия индустриален свят, и в трансформиращите се постсоциалистически общества (вж Neuwold 1997). Не става дума просто и единствено за ръст (количествено изменение) на корупцията, а за качествена промяна в нея, и по-точно – на факторите, които я предизвикват.

Разграничението между *първична* и *вторична корупция*, предложено от Х. Върлин, въпреки неговата ограничена в политологическото русло интерпретация, е полезно методологически, за да се осветлят качествените аспекти на промяната във високоразвитите западни общества. Според него при *първичната* корупция е запазено уважението към държавността. Тя е съпроводена със страх и съжаление, поради което в някаква степен е управляема, т. е. не заплашва политическата сфера като цяло. *Вторичната* корупция се осъществява при отсъствието на всякакво уважение към законовите и нормативните изисквания. Почти липсва загриженост за евентуално наказание или чувство за вина, тъй като самата политическа система спомага за или подтиква към корупция (Werlin 1994: 550T554).

Нека оставим настрана въпроса, доколко е уместно да се преекспонират ценностите и нагласите за сметка на структурните променливи. В случая интересното е чрез това методологическо разграничение може да се оспори свеждането на проблема за корупцията на Запад до констатацията за нейния *ръст*. Например британският социолог П. Ходжкинсън го използва, за да покаже, че съвременна Великобритания преживява не толкова ръст на корупцията, колкото движение от първична към вторична корупция. Според него съществува процес на обезценяване на демократичните институции и като част от политическата система, и като инструмент за представителство. Тези демократични дефицити подхранват една „култура на приемане на корупцията“ и преход от първичната към вторичната £ форма (Hodgkinson, 1997: 23–24). Все по-неадекватна става интерпретация-

та на корупцията като първична, т. е. като отклоняващо се поведение на индивида. Неприложим става и принципът за борба с корупцията, произтичащ от такова разбиране. Той изисква да се затягат съществуващите правила и процедури, така че на индивида принципно да се отнеме възможността за отклоняващо се поведение.

Социологическото обяснение за движението към вторична корупция, поне във случая с Великобритания, според П. Хъдкинсън трябва да се търси в реформата на организациите за обществени услуги в тази страна. Тя, проведена в духа на маркетинга, включва трансфер на публични блага в частния сектор и привнасяне на управленски техники, типични за частния сектор, в организациите за обществени услуги (Пак там: 25). С това се предприема опит да се премине от бюрократична към функционална рационалност в условия на „маркетинга – аномия“. Драматичното замъгляване на разграничението между публичния и частния сектор във Великобритания рязко снижава доверието в държавните институции и превръща вторичната корупция в норма на британския обществен живот (Пак там: 33).

Факт е, че и в страни – бастиони на демокрацията, като Франция и Германия, излязоха наяве корупционни афери на най-висше държавно и политическо равнище, които шокираха обществеността. Тя се сбoguва с представата за корупцията като част от категориалния апарат на антропологи – изследователи на далечни и непонятни общества. Тези афери подсказаха, че обяснителните модели за „изключението от правилото“ повече няма да могат да работят. В търсенето на системните причини за корупцията в развитите капиталистически общества К. Офе също акцентира върху нестабилността и противоречивостта на движението от бюрократична към функционална рационалност, чиито най-дълбоки корени са в децентрализацията, взаимопреливанията между публичния и частния сектор, нарастващата несигурност на трудовите договори, наред с увеличаването на временните договори (Offe, 1985). Всичко това увеличава скептицизма спрямо традиционните демократични институции и създава хранителна среда за вторичната корупция.

Ако изобщо има някаква прилика в системните фактори за корупция във високоиндустриализираните и постсоциалистическите общества, тя се отнася до *мъглата граница между частен и публичен сектор* и

до нарастващата несигурност на пазара на труда. Пътищата обаче, по които се стига до това състояние на нещата, са много различни. Преди всичко, превъплъщаването на първичната корупция във вторична се е развило и приключило най-късно във времето на държавния социализъм. Едва ли обаче този категориален апарат, извлечен от западноевропейската реалност, е особено адекватен за постсоциалистическите общества. У нас в частност първичната или инцидентната корупция никога не е била преобладаваща форма и съответно не е била отправна точка за развитието на корупцията. С варираща сила и насоченост е доминирала институционалната форма. Тя предшества и подготвя действително неимоверното вграждане на корупцията след 1989 г. в нововъзникващите пазарни механизми. Това от своя страна предизвиква *нова* качествена промяна, вкопаваща социеталната (системната) корупция в обществения организъм. Корупцията се потопи в специфичния социокултурен контекст на трансформиращо се общество и се утвърди като „монополист“ в социално-икономическите отношения.

Разрастването на корупцията е тенденция, обща за всички постсоциалистически общества. Различни са обаче ръстът и формите ѝ, а оттам и последиците за социалната система като цяло. Все пак наличието на обща тенденция поставя въпросът за общите причини на явлението. Наследството на държавния социализъм, който формира еднотипни корупционни практики, полага основата. Оттам нататък процесът на институционалното реструктуриране се оказва решаващ за разгръщането на корупцията. Тази теза аргументира А. Камински, като изследва полската корупция (Kaminski, 1997). В Полша, както и в почти всички останали бивши социалистически страни (може би само Чехия е изключение), не се намериха сили, които да родят *визия* как – с какви приоритети, последователност и скорост – да се установят институциите на едно ново общество. Вместо това, доминиращият подход беше действието *парче по парче*: институциите се нагаждат, за да решават текущ проблем, след това се пренагаждат към следващия проблем и т. н. Фактът, че политическата класа в тези страни пренебрегна нуждата от фундаментална реформа на държавата, обяснява високата корупция (пак там: 93–97).

А. Камински с право мисли *слабостта на политическите и икономическите институции* за най-сериозната заплаха за бъдещето на Цен-

трална и Източна Европа (пак там: 97). *Ситуативната адаптация на институциите доведе в последна сметка до размиване на границата между публичната и частната сфера и до неуправляемост*: властта се отнема от официалните институции на държавата и се установява в ръцете на частни индивиди или кланове. В каква степен това става в отделните трансформиращи се общества, вече зависи от пътищата и хода на икономическата и политическата трансформация.

Заклучение

Многобройните видове корупция в съвременното българско общество намират начин за съществуването си в „ничията земя“ между официално признатите принципи и правила за общественото поведение и установените – по традиция или негласно общественото споразумение – социални норми и практики на неофициален контрол (икономически, политически, административен) върху ресурсите на българското общество и правата на гражданите.

За около десет години корупцията у нас успя да се наложи като ключов принцип на действие на държавната администрация и като поведенческа линия за икономическите актьори. *От икономическо средство, което придвижва сделките, корупцията се превърна в организационен принцип на обществото*. Тази нова роля тя придобива чрез прикрепването си към мафиотските групировки в период, в който държавата се оказва неспособна и нежелаеща да осигури регулация и да гарантира социалния ред. У нас не става дума за отслабнало доверие или демократичен дефицит както на Запад, а за процес на разпадане на държавността; процес, при който, по великолепия израз на Ж.-К. Ваке, френски историк на Флоренция от XVII и XVIII в., „държавата бе конфискувана от корумпираните чиновници“ (вж Waquet, 1991: 78, cit. in Kaminski 1997: 92), а държавната собственост бе приватизирана в полза на „разпределителните коалиции“ (Olson) на политици и бизнесмени. Разграждането на държавността бе, от една страна, провокирано от корупцията, а, от друга – самото то я укрепи на трона. *Корупцията създава ред, когато няма кой друг да го създаде и поддържа*.

По парадоксален начин *корупцията днес в България едновременно интегрира обществото икономически и го дезинтегрира морално*. Като интегрират актьорите, скритите транзакции предефинират предста-

вите за морала в икономиката и правят така, щото една неморална икономика да процъфтява повече от всякога. Интеграционната сила на корупцията е в краткосрочна перспектива. Тя е рационална за обикновения човек, на когото помага да преодолява бюрократическите препятствия. Тя е функционална за стабилността на режима и за икономическата система, на която спомага *сега* да оцелее и да се адаптира. Трудно обаче е дори да си помислим, че корупцията би могла да спомогне за икономическия ръст в дългосрочна перспектива, колкото и аргументи от всички краища на света да се привеждат в полза на такава теза¹⁰. Поначало, в такава перспектива, измерването или обсъждането на загубите и печалбите от корупцията е илюзорно, тъй като едва ли може да се прецени как една корумпирана система би функционирала без корупция, или пък обратното. Това, което обаче се вижда от българския случай, е, че *социеталната корупция се разрасна като продукт на институционална слабост и впоследствие се утвърди като фактор, който усилено я възпроизвежда*.

Бележки

¹ Тази статия е разширен и преработен вариант на частта за корупцията в „Неформалната икономика“, 2001, София: Лик (вж. 248-256).

² За по-обширна дискусия около дефинирането на корупцията вж.: Rose-Ackerman, 1978; Schorfflin, 1985; Werlin, 1994; Kaminski, 1989, 1997; Graf, 2000.

³ Вж. напр. Gabor 1979, Kornai 1980, Jowitt 1983, Hankiss 1990.

⁴ Това проучване беше проведено от Т. Чавдарова и П. Кабакчиева като част от проект на RSS (Схема за научноизследователска подкрепа, Прага): *Национални и западни култури в новопоявящите се ключови политически и икономически институции в България: сравнение с Германия*, което беше финансирано от Централноевропейския университет – Прага, RSS: Договор No: 718/1996 (Чавдарова и Кабакчиева, 1998). Изследването е проведено сред пълнолетното българско население в границите между 18 и 70 години и включва 1,240 души респонденти.

⁵ В рамките на изследването на тема: „Дребното предприемачество: модели на основаване и утвърждаване“ бяха проучени чрез стандартизирано интервю 181 предприемачи от шест отрасли от гр. София. Изследването е непредставително; то представлява първа фаза от международно сравнително изследване: „*Einzelprivatunternehmertum: Entstehungs- und Etablierungsmuster im Vergleich (Bulgarien, Tschechien, Russische Foderation)*“, подкрепено финансово от фондация „Фолксваген“. Ръководител на международния екип е Е. Дитрих, а координатор за България е авторът на статията.

⁶ Всяка година TI съставя своя ИВК на базата на многобройни анкети, проведени в тригодишен период. ИВК се основава на разбирането, че нивото на корупция не се променя рязко от краткосрочни действия, докато възприемането на корупцията мо-

же да варира значително в зависимост от очевидни събития. Изпълнителният директор на TI Джереми Поуп обяснява, че: „ИВК е изследване на изследвания, провеждани в период от три години. Новият ИВК се основава на изследванията през периода 1998 – 2000 г. Този „многогодишен подход“ е по-точен и по-реалистичен. (TI, 2000: Press Release). Източниците на изследванията варират в известна степен от година на година, затова няма да е адекватно да се твърди, че има точна сравнимост например между ИВК от 1999 г. и 2000 г.

⁷ Не е възможно сравненията за нивото на корупция в различните страни да се основават на конкретни емпирични данни, т.е. като се сравнява броят на заведените дела. Такива сравнения между страните не отразяват реалните нива на корупция, а показват качествата на прокурорите, съдилищата и/или медиата при изобличаването на корупцията. Единственият метод за събирането на сравними данни в такъв случай остава да се обърнем към опита и разбиранията на тези, които са най-пряко свързани с корупционната реалност.

⁸ За Индекс на предлагащите подкуп на TI вж: <http://www.transparency.org/documents/cpi/bps.html>.

⁹ „Правителствата на тези страни трябва да предприемат решителни действия, за да спрат фирмите в техните страни, които предлагат подкупи на чуждестранни представители – Ние се намираме в нова ера, където 34 страни, включително всички водещи експортни страни, са приели *Конвенцията на ОИСР за борба срещу подкупите на чуждестранни държавни служители в международния бизнес*, която цели да направи този вид подкупи престъпно деяние – Това ново международно споразумение влезе в сила през февруари и досега 18 страни са го ратифицирали. Данните показват колко належащо е основните експортните нации да ратифицират конвенцията на ОИСР“ (Peter Eigen, TI).

¹⁰ Това е въпрос, силно застъпен в литературата върху корупцията. Според преобладаващото виждане няма данни, че тя влияе отрицателно върху икономическия растеж (вж Myrdal 1970). Нещо повече, твърди се, че тя подобрява социалното благосъстояние и служи на икономическата ефективност, като преодолява бюрократичните спънки (Rose-Ackerman 1978). Корупцията улеснява инвестициите според едни данни, а според други ги отблъсква (вж напр. Kaminski, 1997., Robinson, 1998).

Библиография

- Панев, Б. 1997. Изказване на семинар „Перспективи за справяне с корупцията в България“, *Бюлетин на БТА*, 7 февруари.
- Станчев, К., П. Петрова и Д. Михайлов. 1996. „Разходите за водене на бизнеса у нас“. Вж – в. *Капитал*, 26 август/1 септември.
- Чавдарова, Т. (2001). *Неформалната икономика*. София: Лик.
- Чавдарова, Т. и П. Кабакчиева. 1998. *Институционалната култура в България*. Ръкопис. София.
- Aslund, B. (1996): „Reform vs. ‘Rent-Seeking’ in Russia’s Economic Transformation“, *Transition*, 2 (2): 12-16.

Chavdarova, T. (2001a): „Fostering the Criminal Economy: the Bulgarian Case“, In: Dittrich, E. (Hrsg.): *Wandel, Wende, Wiederkehr. Transformation as Epochal Change in Central and Eastern Europe: Theoretical Concepts and Their Empirical Applicability*, Würzburg: Ergon, 139-156.

Chavdarova, T. (2001b). „Market Developments in Bulgaria: The Problem of Trust.“ In: Lang, R. (Hg.) *Wirtschaftsethik in Mittel- und Osteuropa*. München und Merig: Reiner Hampp Verlag, pp. 177–196.

Chavdarova, T. (2002). „The Informal Economy in Bulgaria: Historical Background and Present Situation.“ In: Neef, R. and M. Stănculescu (Eds.) *The Social Impact of Informal Economies in Eastern Europe*. Aldershot: Ashgate, pp. 56-76.

Gabor, I. 1979. The Second (Secondary) Economy. *Acta Oeconomica*, Vol. 22, 3d4: 291–311.

Genov, N. (ed.) (1996) and (1997): *Bulgaria. Human Development Report*, Sofia: UNDP.

Graf, H.-W. (2000): *Korruption. Die Entschlüsselung Eines Universellen Phnomens*, Egelsbach: Fouque Literaturverlag.

Hankiss, E. 1990. *Eastern European Alternatives: Are There Any?* Oxford: Oxford University Press.

Heywood, P. 1997. (Ed.). *Political Corruption*. Oxford: Blackwell.

Hodgkinson, P. The Sociology of Corruption – Some Themes and Issues. *Sociology*, Vol. 31, 1: 17–35.

Johnston, M. (1989): „Corruption, Inequality and Change“, in: Ward, P. (ed.): *Corruption, Development and Inequality: Soft Touch or Hard Graft?*, London: Routledge.

Jowitt, K. 1983. Soviet–Neo–Traditionalism: the Political Corruption of a Leninist Regime. *Soviet Studies*, 35: 275–97.

Kaminski, A. (1989): „Coercion, Corruption and Reform: State and Society in the Soviet-type Socialist Regime“, *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 1, 1.

Kaminski, A. (1997): „Corruption Under Post-Communist Transformation: The Case of Poland“, *Polish Sociological Review*, Vol. 118, 2: 91-117.

Kornai, J. 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland.

Mantarova, A. 1996. „Spontaneous Change Effects: Crime Wave in Bulgaria“. In: Genov, N. (Ed.). *Society and Politics in South-East Europe*. Sofia: National and Global Development: 189–200.

Offe, C. 1985. *Disorganized Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Robinson, M. (1998): „Corruption and Development: Introduction“, *The European Journal of Development Research*, June, Vol. 10, 1: 1-14.

Rose, R. (1992): *Toward a Civil Economy?*, Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde Press.

Rose-Ackerman, S. (1978): *Corruption: A Study in Political Economy*, New York: Academic Press.

Schöpflin, G. (1985): „Corruption, Informalism and Irregularity in Eastern Europe: A Political Analysis“, *Südosteuropa*, 34.

Transparency International (2000): *The Year 2000 Corruption Perceptions Index*, Press Release, Transparency International:

<http://www.transparency.org>

<http://www.transparency.org/documents/cpi/bps.html>.

Transparency International Bulgarian Branch (2001): Non-published paper on corruption in Bulgaria.

Werlin, H. (1994): „Revisiting Corruption: With a New Definition“, *International Review of Administrative Sciences*, 60: 647–58.

**ИКОНОМИКА НА ПРЕСТЪПНОСТТА:
СИВ СЕКТОР, КОНТРАБАНДА,
КОРУПЦИЯ**

Новата икономика на престъпността

Бойко Тодоров,

Програмен директор, Център за изследване на демокрацията

Нови предизвикателства, стари похвати

Взривът на икономическа престъпност в годините на прехода се дължи на редица обстоятелства, вследствие на паралелно протичащите реформи в политическата, икономическата и съдебната сфера, което прави изключително трудно осигуряването на законови условия за извършването на прехода. Може да се изтъкнат следните по-конкретни **рискови фактори в икономиката на прехода:**

- създаването на благоприятни предпоставки за системна корупция при трансформацията на държавната собственост в частна;
- правно-нормативният вакуум в редица области от взаимоотношенията между държавата и пазарните субекти, както и бизнес отношенията в частния сектор;
- липсата на свободни парични средства и на легитимни бизнес структури, които да се превърнат в основни актьори на касовата приватизация;
- толерирането на голям дял „сенчеста“ икономика и използването на либерализацията на вносно-износните механизми за широкомащабни контрабандни операции;
- бюрократичните и законови пречки пред местните предприемачи и чуждестранните инвеститори в редица страни от Източна Европа.

През годините на прехода в България възникнаха следните **корупционни схеми**, които носят своеобразието на преходните общества и преди всичко отразяват неразчленеността между публичния и частния сектор. Такива са:

- **Източване на държавни и търговски банки**

Може да се твърди, че става дума за специфична форма на коруп-

ционна приватизация в съучастието на държавни служители. Почти едновременно, през първата половина и средата на 90-те години, в резултат на скандалите около източването на банки, разкриването на финансови пирамиди и други форми на разграбване спестяванията на стотици хиляди граждани се стигна до вътрешнополитически кризи. По такъв начин корупцията оказва пряко дестабилизиращо въздействие върху демократичните институции на страната.

- **„Входно-изходна“ икономика**

Корупционна схема, при която печелившите дейности на държавните предприятия (доставка на суровини и машини, реализация на готовия продукт и др.) се обсебват от частни фирми, докато пасивите остават за сметка на държавния бюджет. На практика това означава източване на бюджета в частни ръце в нарушение на съществуващите закони. Обикновено „входно-изходната“ икономика води до пълното обезкървяване на държавното предприятие, изкуствени фалити и впоследствие до приватизиране на съответните предприятия на минимална цена.

- **Непрозрачни приватизационни сделки**

Липса на публичност на сключваните приватизационни договори. Доминиране на неясно регламентирани непрозрачни методи на раздържавяване. Типичен пример са сделките с РМД, както и преговорите с потенциален купувач, които доскоро преобладаваха в приватизационната практика. Те позволяват задкулисно корупционно договаряне и разпределяне на подкупи на различните бюрократични равнища, ангажирани със сделката.

- **Участие на държавни служители в контрабандни канали (трафик на наркотици, оръжие, хора, както и стокова контрабанда)**

Това е може би най-голямото корупционно „перо“ по обема на генерирани подкупи. Същевременно контрабандата и трафикът генерират и най-много приходи в рамките на сивата икономика, като по такъв начин съставят главният източник за финансиране на организираната престъпност в страната.

- **Корупционно финансиране на политически партии и на предизборни кампании (анонимни дарения срещу неприкосновеност)**

Дългото отсъствие на съвременен законодателство, което да регламентира партийните финанси, както и запазилата се в новия закон за политическите партии възможност за анонимни дарения при фи-

нансирането на партиите и техните предизборни кампании, създаваха и продължават да създават предпоставки за навлизането на мръсни пари в политиката, а оттук и за неприкосновеност на организираната престъпност и сивата икономика. Подобна симбиоза руши доверието в демократичните институции и създава порочен модел на симбиоза между политика и бизнес, който се възпроизвежда на различните равнища на социалната пирамида.

- **Злоупотреба с лицензионните и разрешителните режими**

Липсата на достатъчна прозрачност, опростен регламент и изисквания, излишната бюрократичност и прекалено голямата дискреция на чиновниците при лицензионните и разрешителните режими са предпоставки за корупционни практики.

- **Непрозрачност при реализиране на обществените поръчки**

Честа практика е обществени поръчки да се възлагат без търгове, а в други случаи съзнателно да се нарушават правилата за равнопоставеност на участниците в търговете. Освен това законът предвижда прекалено висок таван за сделките, при които не се изисква провеждането на публични търгове.

- **Злоупотреби с управлението и използването на държавно имущество за частни цели**

Става дума за недвижимо имущество, което не се обявява за приватизиране и остава под управлението на съответните държавни и общински ведомства. Цялата тази сфера е оставена без граждански контрол, като корупционните практики в нея са често явление и може в някои случаи да се говори и за „приватизация под масата“.

Въпреки че взривът на икономическата престъпност, извършвана от групировки и структури от мафиотски тип и свързаните с тях корумпирани политици и държавни служители, вече повече от десетилетие е в ползрението на гражданското общество и на институциите, **все още изостава осмислянето както на това явление, така и на нужните мерки за неговото ограничаване.** В това отношение Националната стратегия за противодействие на престъпността¹, както и идеите на Президента Георги Първанов, довели до опита за създаване на Съвет за координация на противодействието срещу престъпността, са по-скоро изключения на фона на традиционните идеи и подходи.

Тези нови заплахи обаче не се осмислят в контекста на политиката

на реформи и не получават нужния институционален отговор. Причината е, че все още преобладават традиционните стереотипи на мислене в сферата на престъпността, респективно сигурността в страната.

Следните нагласи дават представа за **остарялото мислене** по проблемите на икономическата престъпност:

- ✓ Разглеждане на престъпността като самостоятелен проблем, несвързан с другите аспекти на прехода.
- ✓ Липсата на адекватен контекст (доктрина) за включването на икономиката на престъпността в приоритетните предизвикателства и проблеми пред националната сигурност в нейното ново дефиниране.
- ✓ Отсъствието на институционална координация в пресичането на една от най-важните дейности в рамките на икономиката на престъпността – трансграничната престъпност.
- ✓ Акцентиране върху формата на дадено престъпление, а не толкова върху неговото значение и място в системата от незаконни и престъпни сделки, които характеризират квазистопанските взаимоотношения в сенчестия бизнес.
- ✓ Липсата на оценка за икономическата цена на престъпността (както и на често неефективните усилия на правоохранителни и правораздавателни органи срещу нея).
- ✓ Третирането на корупцията като отделно явление, несвързано с организираната престъпност и икономическите престъпления.
- ✓ Липсата на степенуване на заплахите чрез изработването на профили на риска и набеязване на приоритетни сфери за пресичане на престъпността и др.
- ✓ Отделен проблем представлява и по дефиниция изоставашото правно регламентиране на мерките срещу новата престъпност, което затруднява правоохранителните и правораздавателните органи в борбата срещу нея.

Наред с горепосочените стереотипи, социалната практика и в частност **недостатъчната активност и/или ефективност на действията на правоохранителните, правораздаващите и контролните органи правят възможно банализирането на новите прояви на икономическата и финансовата престъпност** – от „кредитните милионери“ до „входно-изходната икономика“. Оформя се обширна сива зона

на квазистопанска дейност, която обществото и държавата в една или друга степен продължават да толерират като различна от сферата на традиционната престъпност. Държавни институции и контролни органи, които по закон са призвани да пресичат икономическата престъпност, проявяваха и продължават да следват инерцията на „толерирани“ на големите играчи в сенчестия и криминалния бизнес. Редица закони и подзаконовни актове си остават на хартия и се налага да се въвеждат в социалната практика нови нормативни документи, чиято ефективност също остава под въпрос.

Достатъчно е да припомним, че едва през 2002 г. официално бе лансирана идеята за закон за конфискуване на имущества, придобити по престъпен начин. Неговото приемане от парламента и особено евентуалното му прилагане би позволило да се нанесе ефективен удар върху организираната престъпност. Още по-ефикасно средство за частичен реванш на закона над престъпността е анонсираната неотдавна инициатива на данъчните власти за проверка на законния произход на имуществовата на притежателите на недвижима собственост, оценявана над 50 000 долара.

* * *

На концептуално равнище един по-адекватен подход би следвало да допринесе за преодоляване наследените стереотипи и ограничения в осмислянето на престъпността. Отделните икономически престъпления трябва да се възприемат и осмислят в контекста на **икономиката на престъпността**, т.е. **такава възпроизвеждаща престъпност и корупция система, която до голяма степен притежава имунитет спрямо дейността на правоохранителните, правозащитните и контролните органи и съществува като паралелна държавност.**

Новата икономика на престъпността в България включва в себе си понятия като „сив сектор“, стокова контрабанда, трафик на наркотици, хора и оръжие, както и свързаната с тези престъпления корупция. В нея се възпроизвежда целия цикъл от незаконни и престъпни финансово-икономически трансакции – от сивия и черния внос (контрабанда), през корупционните механизми на преразпределение на мръсни пари, сивата търговия и икономическа дейност, до изпирането на мръсните пари и реинтегрирането на капитали в „бялата икономика“.

Очевидно е, че приходите от незаконните и престъпните вносно-износни операции съставят най-важният източник за приходи за орга-

низиранията престъпност и корумпираните държавни служители, които формират нейната „пета колона“ във властта. От друга страна, тази сфера на икономиката на престъпността, наред с трафика на наркотици, хора и оръжие, представлява и най-важният мост между българските мафиотски групи и техните задгранични партньори.

Подобна престъпна интеграция има не само крайно опасни социално-икономически последици, но и представлява проблем за **националната сигурност**. Това е така, защото контрабандните канали и каналите за трафик всъщност представляват корупционни вериги, чрез които се осигурява пренос на незаконни стоки. Следователно те могат да се използват и за най-опасни форми на трафик, както и за „износ на тероризъм“. Досегашната практика ясно показва, че твърде често терористични и екстремистки групировки използват търговията с наркотици за финансиране на своята дейност.

Феноменът „икономика на престъпността“ не е някаква българска екзотика. Световната банка вече въведе понятието „**узурпиране на държавността**“ (state capture), за да опише овладяването от страна на престъпната олигархия на лостовете на държавната власт в редица страни от бившия Съветски съюз. Същевременно, през различни периоди на прехода се наблюдава и друг процес на заличаване границата между публичната и частната сфера – рецидивизирането на държавната/политическата намеса в сферата на бизнеса.

С течение на годините икономиката на престъпността премина през няколко етапа, като постоянно усъвършенства мимикрията си, а след втората половина на 90-те години се самоопределя като интегрирана и интегрална част от българския бизнес и политика. За тази система днес са характерни следните **най-обща черти**:

- ✓ Позициониране чрез механизмите на приватизация, контрол върху вноса/износа, системен рекет, монопол върху редица стопански дейности в най-доходоносните икономически сектори.
- ✓ Овладяване на системата на преразпределение на печалбата от стопанската дейност (внос и износ на суровини и стоки, изкупуване на селскостопанска и промишлена продукция, частни финансови институции, туристически услуги и др.).
- ✓ Траен контрол върху „черната икономика“ (доходи от битова престъпност и преди всичко от кражба на коли, наркотрафик и

разпространение на дрога, проституция, трафик на хора, фалшифициране на парични знаци и ценни книжа и др.).

- ✓ Навлизане на нетрадиционни форми на финансова престъпност (кибер-престъпления, използване на чужди кредитни карти и др.).
- ✓ Превръщане на корупцията в „производствени разходи“ на престъпността.
- ✓ Създаване на враждебна среда (чрез конкурентното предимство, което дава корупцията, достъп до вътрешна информация в държавните структури, рекет и др.) за чуждестранните инвеститори, които се възприемат като най-голямата заплаха за икономиката на престъпността.
- ✓ Създаване на свои лобита във властта (парламент, изпълнителна власт, съдебна система).
- ✓ Използването на корупционни и икономически механизми за влияние върху средствата за масово осведомяване и за манипулиране на общественото мнение.

Последиците от липсата на адекватно противодействие на икономиката на престъпността води до следните последици:

- ✓ Създаване на негативен имидж на страната сред чуждестранните ни партньори – както в бизнеса, така и в политиката, – което засилва изолацията на България от развитите западни демокрации и затруднява интегрирането на страната в ЕС и НАТО.
- ✓ Подриване принципите на конкуренцията и свободната частна инициатива и по такъв начин изтласкване на честните играчи от бизнеса.
- ✓ Задълбочаване на социално-икономическите проблеми на прехода чрез източване на средства от публичния сектор.
- ✓ Участие в международни корупционни и престъпни мрежи, чрез които страната ни се „интегрира“ в регионалната криминална инфраструктура, възникнала под въздействието на събитията в Западните Балкани.
- ✓ Овладяване или незаконно въздействие върху системата на властта и по такъв начин застрашаване стабилността на демократичните институции. При това все още не са ликвидирани предпоставките за налагане на олигархичен модел на управление по подобие на някои от страните от бившия Съветски съюз.

- ✓ Възпроизвеждане на финансовите средства за по-нататъшното разширяване на престъпната дейност; осигуряване свеж приток от мръсни пари за поддържане на корупционни лобита на всички нива на държавните институции. Използва се обстоятелството, че необходимостта от поддържането на демократичните стандарти при усложняващата се технология на държавно управление рязко увеличават обществените разходи.
- ✓ Особено негативен ефект има вливането на мръсни пари в политиката чрез пряко финансиране на политически партии и на техните предизборни кампании. По такъв начин се формират задкулисни мрежи на финансова зависимост, които ограничават автономността на политическата сфера, от една страна, и създават предпоставки за засилване влиянието на олигархията.

Насоки на институционалния отговор

През последните години бе отбелязан известен напредък към концептуализиране на новите заплахи за сигурността и благосъстоянието на България. Благодарение на акцента на редица международни и европейски организации, както и на гражданското общество върху опасността от корупцията, започна да се отделя нужното внимание на механизмите на проникване на организираната престъпност в структурите на властта. Приетата от правителството Национална стратегия за противодействие на корупцията е стъпка в тази посока.

От друга страна, след 11 септември 2001 г. обществото ни започна да узрява за идеята, че тайните алианси между корумпирани лица от администрацията и политическата класа, от една страна, и организираната престъпност, от друга, са сериозна заплаха за националната сигурност и създават предпоставки за внос и на тероризъм. Очевидно е, че трансграничната престъпност и дейността на терористични групировки се превръщат в първостепенна заплаха за международната сигурност.

По нов начин проблемът с организираната престъпност и корупцията се поставя и в контекста на интеграцията ни в евроатлантическите структури. В рамките на единното европейско пространство българската престъпност ще бъде заплаха не само за нашата страна, но и за цялата европейска общност. Всички тези фактори допринасят за разглеждането на тази проблематика не само в национални рамки,

което на свой ред създава много по-силен ангажимент на страната към международната сигурност.

Предизвикателствата на икономиката на престъпността и на тероризма, които не признават държавни граници или секторна обособеност, свидетелстват за неадекватността на традиционното деление между външна и вътрешна, международна и национална сигурност. В условията на демокрацията вече не може да се толерира и очевидният факт, че в държава като България „националната сигурност“ не е заплашена от никакъв външен враг (ако не смятаме потенциалната опасност от терористични групировки), докато сигурността на гражданите е заплашвана всекидневно от дейността на организирани и неорганизиран престъпници, а икономическите права и интереси на отделната личност стават жертва на задкулисни операции по преразпределяне на общественото богатство. В тези условия не може да се говори, че е защитена „националната сигурност“ на страната, тъй като в подобно словосъчетание акцентът трябва да е върху нацията, а понятието „сигурност“ всъщност е сумата от „несигурности“, пред които са изправени българските граждани.

С други думи, преосмислянето на новите заплахи и на нужните отговори от страна на държавните органи, гражданското общество и международните инструменти и механизми на сътрудничество трябва да започне още от необходимостта от търсене на нови дефиниции при обозначаването на тези феномени. Примерът с термина „национална сигурност“ е показателен, тъй като до голяма степен отразява схващанията от периода на тотална етатизация на обществения живот и на междудържавна и междублокова конфронтация. Същевременно е необходимо да се въведат нови понятия, отразяващи новата конфигурация на сигурността, като „сектор за сигурност“, „сили за сигурност“ и др. Тук не става дума за някакви терминологични нюанси, а за начина на мислене на предизвикателствата и отговорите в сферата на сигурността.

Предефинирането на националната сигурност следва да отчита не само гледната точка на специализираните държавни институции, но и интересите на гражданското общество, както и приоритетите на международната общност и евроинституциите в противодействието на транснационалната престъпност и тероризма. Това е един от аргу-

ментите в полза на по-тясно и равнопоставено сътрудничество между институции и общество и към интегрирането на експертната общност в сферата на противодействието на престъпността и корупцията.

Необходимо е в бъдещата дейност на държавата и гражданското общество борбата срещу икономиката на престъпността да се превърне в основен приоритет. Този абстрактен лозунг трябва да се изпълни с реално съдържание чрез конкретни и ефективни мерки за ограничаване участието на организираната престъпност в стопанската сфера и нейното изтласкване към зоната на „черната икономика“. Нужно е да се намерят държавнически решения и механизми например за изолиране на рекеторските групировки от сферата на селското стопанство, държавните поръчки, вносно-износните операции, туризма и др.

Същевременно акцентът върху борбата срещу корупцията трябва да доведе до набелязването на система от мерки, насочени към превенцията и санкционирането на корупционните практики, в съчетание със стимули за честните държавни служители. По-нататъшното толериране на корумпирани служители, особено в правоохранителните и контролните органи, ще обрича на неуспех усилията на администрацията в тази насока. В този смисъл антикорупцията винаги започва от прочистването на „собствения двор“. Предприетите неотдавна мерки по засилване на санкциите срещу подкупничеството са необходими, но недостатъчни стъпки към повишаване на риска за подобни практики. Приемането и ефективното прилагане на предложението от МВР проектозакон за конфискация на незаконно придобитото имущество би демонстрирало решимостта на властите в борбата срещу икономиката на престъпността.

При набелязване на комплексните мерки срещу новите предизвикателства пред сигурността и реформите в страната е необходимо преди всичко да излезем от релсите на институционалното мислене (т.е. нагаждането на проблемите и предлаганите решения към наследеното „разделение на труда“ между държавните институции). Обратното – анализът и осмислянето на тенденциите в новата икономика на престъпността, както и на терористичната заплаха в глобален план – трябва да ни ориентират към адаптирането на правоохранителните и контролните органи, а също така и към такова развитие на правната среда, което да съответства на променените реалности. Ну-

жен е и нов тип публично-частно партньорство за осигуряване на обществена подкрепа за мерките срещу организираната престъпност и корумпираната й „пета колона“ във властта.

Въпросният анализ вече се прави в редица развити демокрации, а под въздействието на терористичните провокации държави като САЩ и Русия бяха принудени фундаментално да преосмислят и да преустроят своите национални системи за сигурност.

У нас по-конкретно процесите на професионализация и демократична реформа във въоръжените сили, от една страна, и стъпките към реформиране на сферата на вътрешната сигурност, от друга, би следвало да създадат предпоставки за широка дискусия относно бъдещото сътрудничество и координация между тези две сфери. В частност трябва да се преодолее инерцията мерките срещу икономиката на престъпността да имат по-нисък институционален и политически статус от „висшата политика“. Нещо повече – поради наследеното институционално делене митниците, които заедно с другите гранични служби в САЩ се считат за „първа линия на отбраната“ и които у нас имат сериозен принос за пресичането на контрабандата и трафика – се изключват от сферата на националната сигурност. Подобни аномалии не допринасят за междуведомствената координация и забавят създаването на нужната синергия на противодействието срещу престъпността. (В това отношение трябва да отбележим положителното значение на инициативата за създаване на смесени мобилни групи за митнически контрол във вътрешността на страната от представители на митниците и МВР)

Друг институционален проблем е сегашната раздробеност на специалните служби. Политическият дебат за техния бъдещ статус и функции би следвало да съдейства преструктурирането им в съответствие с една обновена концепция за националната сигурност, в която акцентът ще е противодействието на организираните престъпни групировки, трансграничната престъпност и тероризмът, наред с реагирането на по-традиционните потенциални заплахи.

Казано обобщено, институционалният отговор срещу икономиката на престъпността в националните рамки, както и срещу транснационалната престъпност и тероризма в международен план, предполага следните насоки на действие:

- ✓ Реформа на сектора на сигурността и преодоляване на ведомствената изолация и некоординираност чрез рязко подобряване на информационния обмен и междуведомственото сътрудничество.
- ✓ Цялостен акцент върху превенцията като обществена система за ограничаване предпоставките за икономическа престъпност.
- ✓ Преструктуриране на сектора на сигурността с оглед на новите предизвикателства пред обществото и новите глобални заплахи.
- ✓ Насърчаване на сътрудничеството между държавните и неправителствените институции в противодействието на корупцията, в частност в правоохранителните и контролните органи.
- ✓ Установяване на граждански мониторинг върху борбата срещу престъпността и преди всичко срещу новата икономическа престъпност. Особено важно значение придобива независимият контрол за ограничаване злоупотребите със средствата по линия на фондовете на ЕС.
- ✓ По-ефективно и фокусирано международно сътрудничество в противоборството срещу новата икономическа престъпност.
- ✓ Български принос в създаването на ефективна регионална система за противодействие на трансграничната престъпност.
- ✓ Пресичане на износа на престъпност в обединена Европа и превръщане на България в надежден партньор на развитите демокрации в укрепването на европейската сигурност.

Бележки

¹ **Икономическата престъпност** е основен акцент в Националната стратегия за противодействие на престъпността: „Мащабите на икономическата престъпност в условията на рязко разширяващата се „сенчеста“ икономика достигнаха опасни за националното стопанство размери. Значителни щети на държавния бюджет бяха нанесени от данъчните измами, умишлените фалити, незаконния внос и фиктивния износ на стоки. Корупцията проникна във всички нива на държавната власт и местното самоуправление. Засилва се активността на организирани престъпни групи за фалшифициране на парични знаци, ценни книжа и официални документи и разпространяването им по международните мрежи. Организирани контрабандни канали на стоки за широко потребление се характеризират с устойчивост“.

Организирана престъпност В икономиката

Д-р Стефан Николов,

Академия МВР, ръководител катедра, г-р по икономика

Престъпността с вечен спътник на човечеството. Във времето и географията взривоопасно избухват различни нейни форми. Подобни „епидемии“ влияят силно върху човешките общества, а понякога и върху хода на историята. Това особено се изразява при критични икономически и политически ситуации.

Типични примери са възникването на мафията през XVIII век на о. Сицилия, учредяването на синдиката на престъпниците в Атлантисити – САЩ, през 1929 г. и вълната на организирана престъпност, заляла страните от бившия Съветски блок в края на XX и началото на XI век.

Мафията е рожба на първоначалното натрупване на капитал. Историческата памет е запазила както добрият, така и лошият спомен от този процес. Известно е, че част от бързо натрупаните богатства са от пиратство и разбойничество. Други са следствие на гангстерски войни, принуждения, грабежи, насилие, дори убийства.

Синдикатът на престъпниците е творение на *стоковия дефицит*, предизвикан от „сухия закон“, забраняващ в продължение на 14 години производството, транспорта и продажбата на спиртни напитки на цялата територия на САЩ. Върхът на това безчовечно, чудовищно и ужасяващо обединение е *„корпорацията за убийство на хора“*.

И какво парадоксално съвпадение на обстоятелствата за организираната престъпност в Източна Европа. Тук основни криминогенни фактори са *„специфичното първоначално натрупване на капитали“* и *„тоталният стоков дефицит“*. Съществуващи в неадекватна юридическа и политическа среда, те ежедневно и ежечасно пораждат мащабна организирана престъпност и най-вече корупция.

Оттук нататък аналозиите продължават. И едните, и вторите, и третите се намесват в почти всички сфери на икономиката и обществения живот. Завладяват занимателния бизнес и незаконното строителство.

Установяват монопол в наркобизнеса и незаконната търговия с оръжия, исторически и културни ценности. Изграждат трайни канали за контрабанда на хора, превозни средства и стоки. Играят важна роля в политиката и изборите. Проникват в правозащитните и другите държавни органи. Осъществяват феноменално сътрудничество с тайни официални структури, с политически партии и държавни учреждения.

Парадоксалната симбиоза между престъпност и официална власт дълго време е била тема табу даже за най-развитите демокрации в Западна Европа и Северна Америка. Най-много се е стигало до разкриването на „случайно“ съучастие на една или няколко важни персони в крупни криминални деяния.

Организацията се представя много мистериозно. Най-вече тя е дяволски тъмна и опасна сила с много и нарочно объркани пътища. Почти винаги на светло излизат дребните пионки. Няма ги организаторите, подстрекателите, едрите акули.

Независимо от фантастичната изобретателност на организираниите престъпници вече се знае немало за техните правила, кодове, стилове, стратегии, тактики и маниери. В Западна Европа. Северна Америка, Япония, Австралия, а вече и в Източна Европа чрез много оперативни, научни, експертни, журналистически и художествени продукти години наред системно се разшифрова най-високата корупция и свързаните с нея деяния и персони.

Сериозно се развива системата от гаранции за сигурността на работещите срещу организираната престъпност. Въпреки това работата срещу нея е твърде рискована. Нерядко усърдието на полицаи, служители от спецслужбите, съдии, прокурори, митничари, журналисти и други бива наказвано жестоко – убийства, отравяния, побои, физически и психически тормоз.

1. Понятия и дефиниции за организирана престъпност

Много са синонимите, с които се назовават добре организираниите, чудовищно осъществени и почти неуловими мащабни (предимно икономически) престъпления на няколко лица:

1. Гангстерство;
2. Групова престъпност;
3. Професионална престъпност;

4. Мафиозна дейност;
5. Организирана престъпност;
6. Корупция;
7. Корсарство;
8. Длъжностна престъпност;
9. Злоупотреба с власт;
10. Служебно облагодетелстване;
11. Якуда – Япония;
12. Тирада – Китай;
13. Камора – Италия;
14. Коза ностра – Италия;
15. Подкуп – България;
16. Рушвет – България, и т.н.

Въпросът не е само до езиковата близост на думите, а най-вече за тяхната разлика, защото те са наистина много различни!

Гангстерството например е предимно групова форма на бандитизъм и разбойничество, типична за Англия в условията на първоначалното натрупване на капитали.

Корсарството е морско пиратство, но във връзка с пристанищни и други държавни власти. Тази симбиоза носи бързи и лесни богатства и на едните, и на другите.

Професионалната престъпност означава преди всичко, че престъпленията са система на живот на дадено лице. Закононарушенията са постоянен и методичен източник на доходи, не е задължително да са единствени. И най-важното е съответното лице или група лица да имат солидна специализация със задълбочени умения и сръчност, а понякога и завиден талант в някоя област – ключарство, фалшификации, хакерство и др.

Групова престъпност е тази, която се осъществява с участието на повече от две лица. Тя има юридическа дефиниция в нашето законодателство (вж Наказателен кодекс, чл.чл. 20, 21 и 22 – Раздел III – Съучастие). Там са дефинирани ролите на извършителите, подбудителите и помагачите на умишлените престъпления.

Организираната престъпност притежава почти всички характеристики на гангстерството, корсарството, професионалната престъпност и груповата престъпност. Същевременно за нея е задължителна симбиозата с официалната власт.

Следователно организираната престъпност е групова престъпност в симбиоза с официалните власти. Тя е с признаци на висока организираност, професионализъм и конспиративност.

Групите най-често се формират на браншови, землячески, роднински и приятелски признак. Обикновено са със стройна йерархия и ярко изразено главатарство. Работят по всички правила на конспирацията. Боравят с много пари, скъпи вещи, красиви жени, съвършена техника, опасни оръжия, разточителни движими и недвижими богатства. Някои са въоръжени и проявяват изключителна дързост и наглост. Не се колебаят да използват оръжие при опит за задържане или при овладяване на обект на похищение. Нерядко прибягват до шантаж, подкуп, насилие и убийства.

2. Съдържание на организираната престъпност

Организираната престъпност е преди всичко икономическо явление. Тя има две много същностни стратегии, субстанции, съдържания, мотивации.

Първата (и основна) е бърза и лесна печалба или бързо и лесно забогатяване. В името на тази цел нямат значение средствата. Те могат да бъдат законни или незаконни, или и двете заедно. Всичко зависи от икономическата сфера на дейност, от конкретния предмет или обект на интереси и от стихийния ход на събитията. Тази стратегия в икономически смисъл може да се изрази със следната математическа формула:

$$\frac{\max P}{\min t} = P'$$

където:

P е печалба;

t – време;

P' – средна норма на печалбата в „отрасъл сива икономика“.

Втората, също много важна стратегия на организираната престъпност, е монополизирането на властта. Това се прави не с цел управлението на съответния стопански, финансов или друг отрасъл, сфера или държавата, а преди всичко за:

1. Увеличаване възможностите за по-висока печалба;

2. Предотвратяване или смекчаване на полицейски, съдебни, прокурорски, финансови и други санкции;
3. Влияние върху предпочитаната сфера, отрасъл и обект;
4. Манипулиране и шантажиране на съответните държавни служители.

Според д-р Ханрих Боге – президент на криминалната полиция в Германия, преди обединението най-типично за организираната престъпност е: „Прецизно планиране на операциите, прецизно изучаване на пазара и „пролуките“ в законодателството, както и на различните правни условия. Често за престъпни цели се използват национални и наднационални връзки, създадени в резултат от законни делови контакти. Организатори на престъпната дейност обикновено са скромни, порядъчни и уважавани от обществото хора .... „

3. Основни форми на организираната престъпност

3.1. Несилови

Първата и изглежда най-безобидна несилова форма на организираната престъпност е манипулирането на общественото мнение най-вече чрез поръчкови публикации и проучвания. Преиначават се очевидни истини и се митологизират явни и доказани престъпни деяния и техните извършители. Създава се чувство за незаконност и ненаказуемост, слабост и корумпираност на всички етажи на държавната власт. Със същата цел се осъществяват уж непреднамерени огромни спонсорства най-вече в политиката, спорта, религията и благотеянията. Според специалисти в тази област се преследват най-малко още три неща: популярност, демонстриране на човечност и успокоение на гузна съвест.

Друга много разпространена несилова форма на организираната престъпност е заобикалянето на закона. Обикновено това става чрез педантично изучаване на съответното законодателство от перфектни юристи. Те откриват т. нар. „бели петна“ в законодателната уредба на дадена сфера и дават съвети за предприемане на конкретни действия. В аналогичен стил добри икономисти, финансисти, търговци и други усърдно изучават стопанската страна на проблема. Нерядко при сключване на договори, провеждане на търгове и даване на концесии участват подставени лица. Почти винаги те са висококвалифицирани специалисти в съответната област и с порядъчна репутация.

Получават най-модерни инфраструктурни и комуникационни средства. Имат солидни професионални, управленчески, колегиални и други връзки в браншов, национален, а даже и в международен мащаб.

Според западноевропейски експерти за заобикалянето на закона се използват още три начина:

1. Умишлено забавяне приемането на съответни закони;
2. Прибързано приемане на закони с т. нар. „бели петна“;
3. Целенасочени изменения и допълнения на законите за узаконяване на извършени деяния или премахване на забрани.

Третата несилова форма на организираната престъпност е *корупцията*. Дословно корупция означава подкупничество и разложение на държавния чиновник (служител). В съответните отрасли, сфери и дейности всяка „услуга“ си има цена. Подкупът може да бъде осъществен с пари или други ценности. Това е най-разпространената форма на организираната престъпност, затова често корупцията и организираната престъпност се считат за абсолютно еднозначни синоними, понятия, термини, а всъщност, както се разбира, това не е вярно.

Четвъртата несилова форма на организираната престъпност са *фалшификациите на пари, ценни и полуценни книжа, документи, исторически и културни ценности, фабрични марки, интелектуална собственост и др.*

И петата несилова форма е сексуалното и перверзното заробване на „пионки“ и „бели якички“.

3.2. Силови

Първата много разпространена форма от този род е *рекетът*, което най-общо означава насилствено незаконно събиране на парични средства или други ценности. Обект на рекеторство могат да бъдат почтени, добросъвестни и законни бизнесмени или престъпници, в т.ч. организирани, но от по-нисък ранг, с по-слаби финансови и силови възможности.

Заканите, принудата, зложничеството и изнудването са други силови форми. Те юридически са дефинирани съответно в чл.чл. 144, 143, 143(а), 213 (а) и 214 от Наказателния кодекс на Р България.

Крайно опасни екстремни форми на организираната престъпност са палежите, взривяванията, отравянията и убийствата. Всички те много наподобяват на класическия тероризъм. Но тук има ред особености:

1. Мотивът е икономически, а не политически, расов, верски или етнически;
2. С инцидента не се преследва информационен бум и публично поставяне на условия;
3. Обикновено отговорност за събитието не се поема от никого, а се пазят пълна тайна и конспиративност.

Често в трансграничните и национални престъпни групировки се стига до диверсия (чл.106 от НК); вредителство (чл.107 от НК); предаване и шпионаж (чл. 98 и 105 от НК).

4. Предпочитани сфери на организираната престъпност

4.1. Хитът на организираната престъпност В Източна Европа е незаконната приватизация, спекула и контрабанда!

Много теоретици и практики от Западна Европа не признават и не разбират съществуването на такава разлика и тенденция. И най-вече трудно се схваща фактът, че много по-лесно и по-изгодно е да станеш богат, и то много бързо чрез незаконна приватизация, спекула и контрабанда, вместо да си мърсиш ръцете и душата с наркотици, оръжия, общоопасни средства, незаконен занимателен бизнес и проституция.

Вече години наред съчастието в незаконна приватизация е най-доходоносният, трудно доказуем и санкциониран занаят на „бизнеса организирана престъпност“. Според официални данни стойността на приватизираните икономически обекти е около \$ 30 милиарда, а в държавната хазна са влезли малко повече от \$ 3 милиарда. В природата и икономиката нищо не се губи, само сменя състоянието си на съществуване, т.е. \$ 27 милиарда са преразпределени, а част от тях изнесени в чужбина.

Схемите са много и най-разнообразни, но най-често се използват:

1. Създаване на паралелни структури и постепенно преливане на веществени и парични средства от държавните в частните структури.
2. Съзнателно довеждане на съответния икономически обект до производствена, търговска и финансова несъстоятелност с цел да бъде продаден на безценица.

3. Прибързано незаконно ликвидиране на стопански субекти, които са държавна, общинска или кооперативна собственост, без еквивалентното възмездяване.
4. Преднамереност при избирането на техника за осъществяването на приватизацията и избора на клиента.
5. Стопанисване на държавни стопански обекти като частни и др. Аналогични тенденции са налице по линия на незаконната спекула и контрабандата. Например в България до 1982 г. има три банки – БНБ, ВТБ и ДЗИ; до 1989 г. стават 11, а до 1991 г. – 85 банки. През 1991 г. спекулативно е предизвикано шесткратно обезценяване на българския лев, през 1994 г. – тройно обезценяване на българския лев, и през 1997 г. – шесткратно обезценяване на българския лев. Само през 1996 г. от 9 държавни банки през ГКПП-Аерогара София са изнесени 2811 кг ценни пратки. Като се знае, че 8 кг копия по \$100 = \$ 1 000 000, може да се изчисли колко долара евентуално могат да бъдат изнесени.

4.2. Друга много предпочитана сфера на организирани престъпници е незаконната търговия с оръжия, общо опасни средства и стратегически стоки

До 1989 г. България беше на 9-то място по износ на стоки от военнопromишления комплекс – най-вече оръжия. Вследствие на ярко изразената тенденция за дискредитиране на този бизнес нашето производство и законната търговия бяха свити значително. За сметка на това почти лавинообразно се разрасна незаконната търговия с оръжия (основно в страната).

В резултат на силно занижения в продължение на години контрол над взривните вещества, огнестрелните оръжия и боеприпасите имаше невиджана контрабанда на такива в двете посоки на държавната граница. Неколкократно беше осъществено нецелесъобразно и корумпирано раздаване на оръжия и разрешителни за покупка и носене на огнестрелни такива. Бяха осъществени невиджани по мащабите си кражби и разграбвания на стратегически стоки, оръжия, общоопасни средства и боеприпаси.

След приемането на Закона за контрол над взривните вещества, огнестрелните оръжия и боеприпасите (ДВ, бр. 133/11.09.1998 г.) по-

ложението започва да се стабилизира, защото той отговаря на обществените потребности на Р България и е в унисон с международното законодателство и най-вече със западноевропейското.

Въпреки това продължават да се въртят в търговския оборот немалки количества най-вече огнестрелни оръжия и боеприпаси. Често изтича информация за съучастие на български граждани в частни структури и международни конспирации за търговия с оръжия. Особено неприятен е и последният случай с военната фирма в Търговище.

4.3. Трета, най-предпочитана сфера на организирани престъпници е незаконната търговия с наркотици

Най-типичен за нашата страна по линия на наркобизнеса е т. нар. „балкански път“. При употребата на това понятие мнозинството не знае, че става дума за три неща:

1. За първокласен „военен“ път, известен още от древността – Виена-Белград-Ниш-София-Пловдив-Одрин-Истанбул, дълъг 670 римски мили.
2. За второкласен „военен“ път, също известен още в древността – Виена-Белград-Охрид, Битоля-Солун-Истанбул, дълъг 681 римски мили.
3. Последните десет години двата пътя, наричани „балкански път“, не функционират пълноценно като наркотрасе. Още в Турция и преди нея трафиците се насочват:
  - 3.1. През Средиземно море – Гърция – Италия;
  - 3.2. През бившите южни и западни съветски републики за Северна и Средна Европа.

Според американски и европейски експерти по наркотиците в най-близко бъдеще балканският наркотичен път – 1 ще бъде възстановен. Големите български градове като София, Пловдив, Варна, Бургас и др. ще играят ролята на депа 01, т.е. дотук от Далечния и Близкия изток (Златния триъгълник и Златния полумесец), от Средна и Северна Африка наркотиците ще се доставят в пратки на едро, а отпук ще се осъществява разпределението по предназначение за Южна, Средна и Северна Европа.

Световната практика показва, че обикновено на подобни наркодепа се получават вътрешни разклонения, които пораждат наркоман-

ските бумове най-вече сред младежката част на нацията. Впрочем през последните 10 години броят на наркоманите и употребилите повече от 3 пъти естествено или синтетично наркотично вещество застрашително нараства. От 120 – 200 наркомани в София през 1988 г. сега техният брой е няколко десетки хиляди. Аналогично е положението и в останалите градове на България.

Законът за контрол върху наркотичните вещества и прекурсорите (ДВ, бр.30/12.04.1999г.) е с много модерна западноевропейска конструкция, политика и перфектна законодателна база за борба с незаконната търговия с наркотици и наркоманията.

4.4. Много предпочитана сфера на организираната престъпност са незаконният занимателен бизнес и проституцията

Обикновено те са изгоден бизнес в курортни обекти и административни центрове. А законните хазартни игри са идеално място за пране на мръсни пари и аморфна среда на т. нар. „подземен или нощен свят“.

4.5. Все по-актуални стават каналджийството през зелената граница, контрабандата на стоки през ГКПП, незаконното извеждане и въвеждане на хора през пропускателните пунктове, вкарването и изкарването на крадени коли и др.

Следователно организираната престъпност в икономиката не е дребен провинциален проблем. Нейните пипала проникват надълбоко и навсякъде в производствената сфера, във финансовата система, в здравеопазването и фармацевтиката, в спорта и туризма, във вътрешната и външната търговия. Затова противодействието трябва да бъде добре координирано в национален, регионален и международен план.

„Сенчестата“ икономика – икономическа база на организираната престъпност, корупция и тероризъм

доц. д-р Олга Тенева,

зав. отдел „Икономически науки“ в Академия – МВР

Във все по-взаимозависимото и взаимообвързано световно стопанство явлението сива, „сенчеста“ икономика засяга всички държави. Безспорно, както редица анализатори констатираат, сенчестата икономика е раковото образувание за всяко национално стопанство. Тя „подяжда“ икономическия растеж и реализира високи печалби за сметка на държавата и обществото, прегазвайки закона, като укрива данъци, заобикаля мита и такси, засилва мащабите на корупцията и финансовите престъпления в стремежа да „препира“ незаконните приходи.

Първо, трябва да се разкрият кои са причините и условията за съществуването на незаконната икономическа дейност и, второ – кои са движещите сили или в чий интерес тя се извършва. Става дума за сблъсък на мощни икономически интереси. Обсегът на застрашаващата устоите на стопанството сенчеста икономика обхваща (освен скриващия данъци по-„невинен“ бизнес) главно наркотрафик, контрабанда, трафик на забранени стоки, трафик на хора, проституция и други, неизменно съпътствани с „пране на мръсни пари“ и корупция.

Специално в Централна и Източна Европа „сенчестата“ икономика е продукт на трудностите в изграждане на пазарното стопанство. Уникалният преход от командно-административна система към пазарна система, за който няма опит в човешката история, предизвика в първите години хаос, съпътстван от отслабване на държавните институции, неефективност на правната уредба, ширеща се корупция на всички нива на държавната администрация и икономическа престъпност. Преструктурирането на икономиката и приватизацията са про-

цеси, около които гравитират финансови престъпления, незаконно забогатяване и последващи опити да се легализира натрупаното.

Навсякъде по света е много трудно измерването на реалните мащаби на сенчестата икономика. Тя неслучайно е наречена така и ако можеше да се „осветли“ напълно, то нямаше вече да е „сенчеста“ и „скрита“ от властите. Освен чрез динамиката на разкриваните престъпни дейности, методите на оценка се опират и на косвени признаци, извадкови проучвания на икономически субекти, за които има сигнали за нерегламентирана дейност. Резултати дават и компаративни анализи на пазарни сегменти, т.е. сравняване на националната статистика с международните статистики на билатерална и мултилатерална статистическа база. Например в брой 9 на „Анализи“ на Центъра за изследване на демокрацията (посветен на „Корупция и контрабанда: мониторинг и превенция“) за първи път у нас е направен успешен опит за прилагане на така наречената „огледална статистика“. Тази методика се използва, за да се очертаят различията във външно-търговската отчетност между страни-партньори. Така според данните за стокообмена на Р България със страните от Европейския съюз съществува сериозно разминаване между информацията от COMEXT-ЕЕС Special Trade и данните от Националния статистически институт в България. Само за 1998 г. не е отчетен 375 млн. долара износ от България и 483 млн. долара внос от ЕС в България.

Сумата от тези разлики, отнесена процентно към brutния национален продукт, може ориентировъчно да очертае мащабите на неформалната, „сенчеста“ икономика, генерирана от външно-търговския сектор.

Различията в използваните методологии за отчитане обуславят до известна степен допускането на нерегламентиран стокообмен и скриване на приходи от него. Затова е необходимо да се унифицира тази методология, прилагана в България и Европейския съюз. Разбира се, съществуват и ред други „хитрини“, използвани от дейците на „сенчестия фронт“ за заобикаляне на отчетността и укриване на приходи. Например промяната на местоназначението на стоката е често използван „трик“, особено при контрабандата, за да се прикрие крайният потребител. По маршрута на движение стоката се пренасочва или ако се внесе, се оформя митнически като временен внос и се

реекспортира за други страни. Така в страната износител стокният поток е отчетен като износ за България, а в България не е отчетен като внос. Практикува се деклариране на завишена фактурна стойност при износа с цел да се ползват по-големи субсидии или да се „източва“ ДДС. При вноса – обратно, декларира се фалшифицирана, занижена фактурна стойност с цел да се заобиколят митата.

При компаративния анализ на данните от „огледалната статистика“ могат да се очертаят „сенчестите“ зони на стокообмена и контрабандните канали¹. Методът на „огледалната статистика“ е един от ефикасните инструменти за разкриване и борба с контрабандата чрез създаване на система за електронна обмяна на данни и информация между митническите администрации.

Съществуват редица емпирични и теоретични изследвания на неформалния, „сенчестия“ сектор в националното стопанство. Според международните оценки, докато в развитите пазарни икономики на запад „сенчестият“ сектор заема до около 10 процента от brutния национален продукт (БНП) – то в бившите съветски републики този процент е средно около 44 (от 29,5% в Узбекистан, 39,2% в Русия до 62,1% в Грузия), а в другите държави от Централна и Източна Европа цифрите сочат средно 31,6% (в България – 39,0%, в Чехия – 23,2%, в Унгария – 30,5%, в Македония – 46,5%, в Полша – 25,9%, в Румъния – 31,3%, в Словакия – 30,2%, в Словения – 24,0% от БНП).²

При изследвания по отделни сектори на производството у нас може да се констатира, че нелегитимният бизнес достига до 85% от произведеното. Например в млекопроизводството официално се отчитат 300 000 тона мляко, а реалното количество е около 1 800 000 тона. Следователно една шеста от производството е на „светло“ и производителите плащат на държавата своите задължения, а пет шести от общия обем е в „сенчестата“ икономика. Горедолу съотношенията са сходни и при хлебопроизводството и при месопроизводството и месопереработката³. На практика 10% от данъкоплатците плащат 85% от данъка добавена стойност и съответно държавата губи приходи, затруднява се приложението на ефективна фискална политика.

Именно „сенчестата“ икономика е една от основните причини за трудностите и предизвиканите противоречия при изготвянето на държавния бюджет. Несигурността и условностите за осигуряването на

приходната част на бюджета рефлектира върху практическото приложение на реалната социално-икономическа политика на управляващите, доколкото разходната част на бюджета е безспорно нейна функция. Изграждането на стимулираща икономическа структура на данъчното облагане се обезсилва в условията на ширещ се „сенчест“ сектор в националното стопанство.

Известно е, че навсякъде по света сред управляващи и опозиция и особено в предизборни кампании съществуват най-разгорещени дискусии по постигането на пределната данъчна ставка, която да е балансирана с ефективността на икономиката като цяло. Навсякъде се търсят оптималните величини.

Още преди повече от три века френският министър на финансите Колбер е писал, че разумното данъчно облагане наподобява скубането на гъска – искате да оскубете максимум перушина при минимум крякане. Намалването на данъчната ставка принципно може да се отрази стимулиращо върху производството и потреблението, но от друга страна, ще свие приходите в държавния бюджет и ще затрудни фискалната политика. Увеличението на данъчната тежест пък ще стимулира „сенчестата“ икономика, укриването на доходи, финансови злоупотреби и т.н.

Ситуацията се усложнява от конкретните специфики на функциониращ при системата на Валутния борд и от изискванията на Международния валутен фонд за нисък дефицит (0,7% бюджетен дефицит, а в западноевропейските страни тази цифра е над 3%). Всичко това затруднява маневреността в икономическата политика на управляващите за осигуряване на ефективност, на социална справедливост и на икономическа стабилност.

Нужно е да се обединят и да се координират усилията на международно равнище в борбата с новите проявления на този феномен, който е генератор на организираната престъпност, свързана с прането на мръсни пари, с корупция и тероризъм. Движението на огромни потоци от т.нар. „мръсни пари“ (около един трилион долара годишно, или между два и пет процента от brutния световен вътрешен продукт⁴) са дамоклиев меч за световната икономика и сигурност, тъй като застрашават световната финансова система и безспорно представляват основният източник за финансиране на съвременния тероризъм.

ризм. Стремелът към легализирането на акумулираните по престъпен начин финансови активи, т.е. прането на пари, се превръща през последните години в глобален проблем, който изисква съответно глобално решение.

Проблемът с противодействието на дейността по прикриване незаконния произход на доходи от престъпна дейност стои на вниманието на международната общност от началото на 60-те години на миналия век и е предмет на разглеждане в редица актове на международни организации. Списъкът е дълъг. Можем да открием някои от тях:

- Конвенциите на ООН от 1961 г. насам, третиращи проблемите за всеобщи мерки срещу „изпирането“ на пари, при които първоначалното престъпление е свързано с незаконно производство и търговия с наркотични вещества.
- Резолюциите на Съвета за сигурност на ООН – 1269 (от 19 октомври 1999г.), 1368 (от 12 септември 2001г.), 1373 (от 28 септември 2001 г.), призоваващи и задължаващи държавите да предприемат съвместни усилия срещу тероризма, в това число чрез разширяване на международното сътрудничество за пресичане финансирането на каквито и да са актове на тероризъм, „без отлагане да блокират фондове и други финансови активи или икономически ресурси на лица, които извършват или се опитват да извършват терористични актове...включително фондове, получени или натрупани от собственост, притежавана или контролирана пряко или непряко от такива лица и свързани с тях лица и организации,“⁵.
- Решения на международна конференция „Финансиране за развитие“ в рамките на ООН (март 2002 г.) относно координиране на усилията за стимулиране на икономическото развитие, за да се елиминира благоприятната почва за разпространение на организираната престъпност. Конференцията поставя въпроса за изграждане на всеобхватен и юридически задължителен международноправен инструмент, който да оказва съдействие на правителствата в борбата с корупцията и проследяването на незаконното придвижване на парични средства. На този форум се подчертава, че съвременният тероризъм се финансира именно и главно с „мръсни“ пари.

- Препоръка №R (80) за мерките срещу трансфера и съхраняването на средства с криминален произход на Съвета на Европа, приета от Комитета на министрите на 27 юни 1980 г. Тя фокусира вниманието към необходимите мерки, които банковият сектор трябва да предприеме срещу „изпирането“ на пари.
- Базелска декларация – декларация за принципите относно предотвратяване използването на банковата система за „пране“ на пари, приета на 12.02.1988 г. от специалния комитет за банкови регулации и банков контрол (Cooke Committee) на най-старата от съвременните международни финансови институции – Банката за международни разплащания в Базел, Швейцария (специалистите я наричат Централната банка на Централните банки). В петте раздела на тази декларация са отразени основните моменти от Препоръка №R(80) на Съвета на Европа. Тази декларация обаче разширява предписания обхват на взаимодействие между банките и органите на изпълнителната власт.
- Препоръки на FATF (Financial Action Task Force on Money Laundering), експертна група, известна като „Сили за действие по финансови задачи“. Тази група е създадена по решение на държавните и правителствени ръководители на държавите от G – 7 и председателя на Комисията на Европейската общност през юли 1989 г. На 07.02.1990 г. FATF представя 40 препоръки за сферата на финансовия сектор. Те очертават необходимостта от тясно взаимодействие на изпълнителната власт не само с банките и небанковите финансови институции, а и с по-широк кръг физически и юридически лица, които извършват стопанска дейност – търговия, търгове, хазартни игри и други дейности, при които могат да се превъртат незаконно натрупани пари.
- Конвенция за борба с финансирането на тероризма от 09.12.1999 г. За ефективното ѝ прилагане след нейното ратифициране се предвиждат изменения в Наказателния кодекс и в други вътрешноправни нормативни актове, както и да бъдат приети нови нормативни документи, за да се приведе законодателството на България в съответствие с разпоредбите на редица членове на конвенцията (чл. 4, 5, 8, 18). Тези промени отразяват последните препоръки на Експертната група FATF от 31.10.2001 г.

Конвенцията относно изпиране, издирване, изземване и конфискация на облагите от престъпление, открита за подписване от Съвета на Европа на 08.11.1990 г. е ратифицирана от Народното събрание на 01.04.1993 г. и вече е част от вътрешното законодателство на България. В изпълнение на задълженията, които произтичат от ратификацията на тази конвенция, през 1996 г. у нас е приет първият Закон за мерките срещу изпирането на пари (ЗМИП), през 1997 г. – изменение и допълнение в особената част на Наказателния кодекс, чрез което се криминализира изпирането на пари (чл. 253 от НК). Съгласно приетия през 1998 г. нов ЗМИП (изменен и допълнен през 2001 г.) законодателят е възприел концепцията за самоорганизиране на финансовата система в предотвратяването и разкриването на опитите за използването ѝ за „изпиране“ на пари. Създадена е специална агенция Бюро за финансово разузнаване при министъра на финансите. Предназначението му е да извършва и вече е извършило следните действия:

- Съвместно с управление „Банков надзор“ на Българска народна банка се организират проверки в търговските банки за наличието на сметки или извършвани операции от или в полза на няколко стотици физически и юридически лица, подозирани във финансиране на терористични организации или дейности (по предоставена информация на българската страна от компетентните власти на САЩ) с цел незабавно да се идентифицират и блокират техните активи. Въпреки щателните проверки, до момента такива сметки не са открити⁶.
- Съвместно с Българска народна банка, органите на Министерството на вътрешните работи, агенция „Митници“ и други са организирани проверки на стотици физически лица и организации, чиито списъци се получават от компетентните служби на страните от антитерористичната коалиция.
- Осъществяват се повторни проверки на информация, получена съгласно действията по изпълнение на ЗМИП, за която може да се предполага, че е свързана с операции и лица от рискови по отношение на финансирането на терористичната дейност държави.

Агенцията БФР координира дейността си с институциите на Европейския съюз, Съвета на Европа, с финансово-разузнавателните звена на други държави, както и с други международни, правителствени

и неправителствени организации, ангажирани с противодействие на организираната финансово-икономическа престъпност.

Крачка в борбата с финансовите злоупотреби и „сенчестата“ икономика като генератор на организираната престъпност е подготовеният в момента пореден закон – Закон за отнемане в полза на държавата на имущество, придобито от престъпна дейност. България има опит и традиции в тази борба. Още от края на XIX в. датира вътрешната нормативна уредба срещу незаконното обогатяване. Закон за преследване на незаконно обогатените чиновници е приет от Осмото обикновено народно събрание на 20.12.1895 г. и утвърден с Указ №618 на Фердинанд I. Редица от мерките в този закон са напълно съпоставими със съвременната международноправна и вътрешноправна уредба. По-късно XVII-то обикновено народно събрание на 12.04.1919 г. приема нов Закон за отнемане в полза на държавата на незаконно придобити имоти, утвърден с Указ №58 от Борис III. И този закон звучи учудващо модерно до днес.

Стремежът за „осветляване“ на „сенчестата“ икономика и свързаната с нея престъпност не бива да секва. Изявената политическа воля, доказаният исторически опит и традиции, геостратегическото местоположение правят Р България страна с важно значение в общите усилия на света за отпор на новите, опасни за сигурността на човечеството проявления на организираната престъпност. Нашата страна, за добро или за зло, безспорно се намира на изключително важен кръстопът. Тя е буферът между изпълнения с потенциални заплахи ислямски Изток и християнския Запад. И в унисон със загрижеността на международната общност бих искала да направя две практически предложения, чиято реализация смятам, че би допринесла за успеха в борбата с организираната престъпност и международния тероризъм:

1. Да се осъществи за Р България суап (замяна) на външен дълг към Парижкия клуб срещу борба с трансграничната престъпност – наркотрафик, трафик на хора, трафик на оръжие и пркурсори, контрабанда.

Нека призовем причастните институции да изготвят убедителни анализи с обосноваване евентуални разходи за борба с този вид престъпност и на тази база държавата ни да предяви искането си пред Парижкия клуб. Успоредно, да се активизират дипломатическите канали на въздействие на междудържавно ниво (доколкото в Парижкия

клуб са съсредоточени дълговете към държави, а не към частни финансови институции, представени от така наречения Лондонски клуб).

2. Да инициираме Специална сесия на ООН по „Новия международен икономически ред“ с акцент върху икономическата сигурност в условията на периода от постстудената война.

Подобна сесия на ООН беше проведена през 1974 г. (Шеста специална сесия на ООН), предизвикана от разгара на най-разтърсващата в следвоенно време икономическа криза през миналия век. Днес сме изправени пред не по-малко разтърсващи нови международни реалности и предизвикателства, които отново изискват обединените усилия на всички страни за осигуряване на икономическа сигурност и стабилност при все по-засилващата се глобализация в съвременния свят.

Източници и бележки

¹ АНАЛИЗИ, „Корупция и контрабанда: мониторинг и превенция“, ЦИД, бр.9, 2000, с.с. 37, 42, 71.

² Journal of Economic Literature, Shadow Economies: Size, Causes and Consequences, March 2000.

³ Стоян Александров, „Ако властта сгреша...“, в. Стандарт, 20.11.2002.

⁴ Констатация на XX ≤ Международна среща за борба с финансовата престъпност, м.май 2001 г., Монако.

⁵ Резолюция 1373 /2001/, приета от Съвета за сигурност на ООН на 28.09.2001 г. На 12.12.2001г. Министерски съвет приема специално Постановление №277 относно предвидените в тази резолюция мерки за борба със световния тероризъм.

⁶ Национален доклад, представен на 24.12.2001 г. пред Комитета на Съвета за сигурност на ООН срещу тероризма, публикуван е под сигнатура S (2001) 1273 като официален документ на Съвета за сигурност.

⁷ Европейска сигурност и противодействие на тероризма, (Фондация „Ханс Зайдел“, Академия на МВР, Дирекция на национална служба „Сигурност“, Институт за политически и правни изследвания), С., 2002.

⁸ Г.Ралчев, Т.Трифонов, Предотвратяване и пресичане на използването на търговските банки за изпирането на пари, С. 2001.

⁹ Редица документи на ООН.

¹⁰ Закони.

Фискална политика на държавата В контекста на сивата икономика

Гату Ал-Джебури,

Първи заместник-министър на финансите, Министерство на финансите

Защо обсъждаме въпроса за сивата икономика и до каква степен той е приоритет за нас? Какво показват някои цифри? Ако вземем средната работна заплата в държавния и бюджетния сектор, която е от порядъка на 300 лева, и я сравним със средната работна заплата в частния сектор, която възлиза на 240–250 лв., същевременно значителен наплив на хора към държавния и бюджетния сектор няма, виждаме, че наистина съществува проблем. В цифри този проблем се изразява в над 700 млн. лв. годишна загуба от социални осигуровки и над 400 млн. лв. загуба от данък общ доход. И това е само в една много тясна сфера – заплащането на трудови договори. Така че безспорно въпросът е много важен и ние се обръщаме с нужната ангажираност към потенциалното му поетапно решаване.

Във връзка с амбицията на правителството за ограничаване на сивия сектор и контрабандата Министерството на финансите посредством своите структури непрекъснато анализира негативните тенденции по отношение на сивия сектор. Проследяване на просрочените данъчни вземания е една от мерките, които предприемаме. По наша оценка към края на юли несъбираемите просрочени данъчни задължения са в размер на 928 млн. лева. Определени са като несъбираеми, защото по различни причини няма лице, което да понесе вината и отговорността за плащането им. С други думи, това са т. нар. фирми-фантоми, когато говорим за Закона за ДДС. Или пък това са лица, за които имаме по един или друг начин получена информация за това, че са получили доходи, но те не са ги декларирали.

За периода януари 2000 г. до ноември 2002 г. за данъчни измами

от компетентност на прокуратурата са предадени 1153 фирми, като оценката на измамите възлиза на близо 85 млн. лева. За съжаление съвсем малък е броят на приключилите успешно дела срещу такива фирми. Извършването на данъчните проверки от отдел „Оперативен контрол“ в данъчната администрация има основна задача именно осъществяването на контрол върху дейността на данъчните субекти чрез извършване на данъчни проверки на място в техните обекти с цел пресичане възможностите за легализиране продукцията на сивата икономика. Конкретните мерки в областта на проверките са насочени към контрол върху реалното отчитане на оборотите, контрол върху дейността с акцизни стоки, включително и по отношение истинността на бандеролите, контрол върху дейността на сезонните търговци, търговски обекти в курортни комплекси или селища с цел предотвратяване осъществяването на недеklarирана дейност.

От обособяването на отдела в началото на 2000 г. досега са извършени над 945 хил. проверки, в резултат на което са установени 87 хил. нарушения, издадени са 63 хил. наказателни постановления на обща сума 18,5 млн. лева.

За периода януари 2001 г. – ноември 2002 г. от 1480 лица са отнети 88 хил. бутилки със спиртни напитки и 268 хил. броя кутии с цигари. Всичко това възлиза на стойност над 1 млн. лева. За съжаление обаче в много от случаите тези цифри показват, че резултатите от дейността поради административната и законодателната база, която в момента се стремим да подобрим, не са задоволителни.

Установяването на различията между информацията, съдържаща се в подадените от физическите лица декларации в съответствие с изискванията на Закона за облагане доходите на физическите лица, и тази, предоставена от платци на доходи, също показва фрапиращи различия. 237 хил. са физическите лица, посочени в справките по чл. 57 – това е, когато работодателят декларира заплащането на възнаграждение, а те самите не са подали декларация за тези доходи. 49 хил. са физическите лица, които са декларирали по-нисък размер на дохода от този, деклариран от техния работодател. Девет хиляди са предприятията платци на доход, неподдали информация за плащания към физически лица.

Установяването на различия в броя на регистрираните данъчно задължени лица и броя на подадените данъчни декларации ни дава въз-

можност да констатираме съществени отклонения между броя на регистрираните еднолични търговци и юридически лица и броя на подадените от тях декларации. Тук, разбира се, е възможно част от тази разлика да се дължи на факта, че това са юридически лица и еднолични търговци без търговска активност. Но в повечето случаи това е чисто избягване на заплащането на данъци и декларирането на същите.

За периода януари 2001 до юли 2002 г. в данъчната администрация са постигнати следните резултати. Извършени са над 66 500 ревизии на 39 807 данъчни субекта. Тук е проблемът в подхода на данъчната администрация и нещата, които бихме искали да започнем да променяме. От тези ревизии почти 89% са извършени по общия ред. Например това са регулярните ревизии по ДДС. Едва 2,5% са извършени по така наречения член 109, ал. 1-10 в Данъчно-процесуалния кодекс, който дава правата на данъчната регистрация да провери и да начисли допълнителни приходи и допълнителни печалби или допълнителни доходи на данъчно регистрираните субекти в зависимост от друга информация, извън тази вече попълнена в данъчните декларации. И въпреки сравнително малкия брой на извършените ревизии по този ред, същите осигуряват над 21% от общия размер на допълнително установените при ревизии данъчни задължения. С други думи, днес все още нашата данъчна администрация съсредоточава своя ресурс и време в извършване на ревизии, които за съжаление на този етап не водят до допълнителни приходи.

За оценка на ефективността на различните видове ревизии се ползва показателят „размер на допълнително установените данъчни задължения средно от една ревизия“. Резултатността на ревизиите, извършени по реда на чл. 109, ал. 1-10, е многократно по-висока от ревизиите, извършени по общия ред. Това са 145 644 лв. средно на ревизия допълнително разкрити доходи, които трябва да бъдат обложени.

Какви мерки и конкретни стъпки предприемаме както в митниците, така и в данъчната администрация? Борбата с корупционните прояви е от първостепенно значение не само за защита на интересите на българските граждани, но и в контекста на единния пазар на Европейския съюз и необходимостта от сътрудничество с останалите страни-членки по отношение на борбата с корупционните процеси. Идентифицирани са основните предпоставки за корупционния процес в

областта на данъчното облагане, а именно: натиск от бизнеса за неплащане, укриване и намаляване на данъчните задължения; липса на ефективна система за обмен на информация между структурите в администрацията, насрещни проверки, свързани с ревизиите по Закона за ДДС; липса на етичен кодекс; липса на цялостна система за обучение на данъчните служители.

За намаляване проявите на корупционния натиск са предприети редица действия, а именно: единна методология за прилагането на данъчното законодателство; поетапно въвеждане за различните видове ревизии в цялата страна – независимо къде е регистрирано данъчно задълженото лице, ревизията ще бъде извършена по един и същи начин; прозрачност на действията на данъчната администрация по ревизионния процес, без да се нарушава законът по отношение на служебната тайна; издаване на брошури, свързани с по-важните задължения на данъчните субекти; обявени са телефони за контакти с данъчната администрация; осъществяване на превантивен и последващ контрол на всички системи в данъчната администрация чрез отделите „Инспекторат,“; издаване на бюлетин за наложените административни наказания на данъчните служители.

В краткосрочен план предстои изработване и приемане на стандарти за етично поведение на служителите от българската данъчна администрация, така наречения етичен кодекс. Модернизиране системата за допълнително стимулиране, оценка на изпълнението, заплащането, обучението, квалификацията и растежа в кариерата на данъчните служители. В този смисъл в Министерството на финансите тече пилотен проект относно атестирането на абсолютно всички държавни служители и той ще започне да се реализира през януари 2003 г., но днес той вече се прилага в данъчната и митническата администрация, както и в Агенцията за държавни вземания. Това не е само един документ на хартия за атестиране, той е свързан пряко с допълнителното материално стимулиране с бонусите, които служителите получават на тримесечие. Преглед на възможностите за опростяване на процедурите, свързани с данъчното производство, и въвеждане на критерии за по-голяма прозрачност в действията на данъчните органи. Регламентиране на правила за алтернативен текущ контрол върху действията на данъчните органи още в хода на производството. Въвежда-

не на регистър с регламентиран достъп за имуществото на данъчните служители, подобно на регистъра за публичните лица. Разработване система за оценка на риска и внедряване на най-добрите практики за свеждане до минимум възможностите за корупционни прояви в бъдещата национална агенция за приходите.

През миналия месец Министерският съвет прие програма за повишаване на събираемостта на приходите в бюджета на Република България, която ще подпомогне в отделните подходи, в отделните администрации за намаляване на сивия сектор. Насоките на тази програма са: засилване на контрола от страна на администрациите – превантивен и последващ; изграждане на интегрирана информационна система на ведомствата, както и осъществяване обмен на информация между тях; опростяване на процедурите по изпълнение на задълженията на отделните лица.

Конкретните мерки в сферата на данъците: ефективно оперативно наблюдение на лицата с просрочени данъчни задължения; подкрепа на работещите предприятия, които имат събираеми просрочени задължения; активни контакти с ръководствата на най-големите предприятия-длъжници, за да не се допуска нарастване на текущите задължения и просрочия; публичен бюлетин на длъжниците и засилване на персоналните действия срещу тях; предаване на преписките на Агенцията за държавни вземания за реализиране на имуществото на длъжниците.

Това са всички стъпки, от които всяка една е с оценен финансов ефект за допълнителни приходи в държавния бюджет, които ще бъдат анализирани и контролирани през 2003 година.

Мерки в областта на ревизиите: проверки на данъчните субекти, които осъществяват търговия на дребно с лекарствени средства и които все още не са регистрирани по Закона за данък върху добавената стойност; проверки за установяване на данъчните субекти, които са ползвали преотстъпване на данък върху печалбата; проверка в информационния масив на данъчната администрация, съдържащ информация за притежаваните от данъчните субекти недвижими имоти.

В сферата на митниците: засилване на контрола по отношение отчитането и събирането на вземанията; подобряване на дейността, свързана с предотвратяване и разкриване на случаите на митническа измама по отношение на митническата стойност на стоките, произ-

хода на стоките, тарифното класиране на стоките и количеството на стоките; засилване на борбата с търговската контрабанда и т.н.

Борбата със сивата икономика, борбата с укриването на данъци, акцизи и мита не е единствено и само проблем на държавата, не е единствено и само проблем на данъчната и на митническата администрация. Той е обществен проблем и нашият призив е съвместно да започне активно борбата против него. Държавата, т.е. данъчната и митническата администрация, никога не могат да избягат и не желаят да избягат от своята отговорност във връзка с борбата срещу сивата икономика.

В момента тече процес на уеднаквяване на процедурите. Вече е приет законът за Националната агенция за приходите и на 1 януари тя ще бъде сформирана с екип, който тепърва ще бъде назначаван. Именно тази Национална агенция за приходите ще даде възможност за един нов подход. Това не значи, че той е радикално различен от сегашния, но той е значително подобрен именно в посоката на уеднаквяване на процедурите, в търсенето на ефективност от дейността и работата на данъчните служители, а не само търсене на количествени резултати, каквато е ситуацията в момента. Тези неща ние очакваме да заработят едва към 2005 г., когато ефективно ще започне да работи Националната агенция. В момента тече така нареченият ТУИ-НИНГ-проект на Европейската общност, който ни съдейства именно в тази насока. Много от нещата, които ще бъдат регламентирани и задължителни в Националната агенция по приходите, поетапно и в момента се прилагат. Факт е, че днес няма единност на ревизиите в цялата страна. Много трудно е да се постигне бързо една такава единност при наличието на огромни различия в качествата на хората в данъчната администрация при различните териториални и регионални дирекции, при наличието на огромна разлика в нивото и качеството на обучението, което тези хора са получили до момента, и при наличието на продължаващия ежедневен оперативен ангажимент, които тези хора все пак имат. Нашата цел е в един кратък срок от време, който аз предполагам, че ще бъде между 12 и 18 месеца, да успеем да постигнем тази единност на ревизиите.

С бюджет'2003 г. се въведе принципно нов подход, свързан със започване на изграждането на бюджетите на българската държава по та-

ка наречения програмен подход. Всяко едно министерство в бъдеще ще трябва да обосновава всеки един лев, но не с темпове 3, 4, 5%, каквато е инфлацията, а чрез ясни програми за какво и къде ще бъдат използвани парите, които им се дават. Това поетапно ще започне да подобрява ефективността на използването на средствата от държавния бюджет, а не само да се влагат в „черни дупки“, както за съжаление много пъти в миналото, а мисля, че е справедливо да се каже, и сега за съжаление продължават да се случват. За 12 години е направено малко, за година и половина е много по-трудно да се направи повече.

Митническата администрация и проблемите на контрабандата и корупцията

Асен Асенов,

Директор, Агенция Митници

Какви са мерките и стъпките, които предприема митническата администрация по отношение на борбата срещу корупцията, проблемите с контрабандата, борбата с митническите и валутните нарушения.

Няма легално определение за корупция в нашето законодателство и за целите на анализа можем да приемем, че това е злоупотреба с държавната служба за лична изгода. В общественото съзнание битува мнението, че митница е синоним на корупция не само в България, а и по света. Паралелно с това обаче митниците не биха могли и не следва да се разглеждат като изолирано явление, като изолирана среда от целия обществено-икономически живот в дадена страна. Основните негативни последици, които следват от това, могат да бъдат структурирани в различни групи, но ще подчертаем няколко от тях.

На първо място, колкото и да звучи парадоксално, това е намаляването на общественото доверие. На второ място, това е загубата на приходи за бюджета на дадена страна, т.е. фискалният елемент – пречките пред легалната търговия, забавянето на икономическия растеж на страната и много други фактори, които влияят в тази посока.

Изхождайки от всички тези компоненти, трябва да се отбележи, че в края на 80-те и началото на 90-те години в рамките на Световната митническа организация се формира един основен приоритет, а именно постигане на висока степен на интегритет между митническите администрации по света. Кулминацията бе през 1993 г., когато бе одобрена така наречената Декларация от Аруша. Декларацията съдържа 12 специфични препоръки към митническите администрации към правителствата на съответните страни.

В исторически аспект през 1998 г. в Брюксел се проведе един се-

риозен международен форум, който разработи няколко компонента и акцентира най-вече върху план за действие. Четири са основните стъпки, на които е разчетен този плана за действие:

1. Разработва се ръководство за самооценка, което би следвало да позволи на митническите администрации сами да се тестват в тази област;
2. Организирант се работни срещи и семинари с оглед на това да се види и прецени кои са най-добрите практики в тази насока;
3. Разработен е модел на Кодекс по митническа етика като основа за разработка на нови модели и актуализация на стари съществуващи такива;
4. Създаден е ресурсен център за достъп до широка гама от информация, анализи, проучвания, които биха могли да се ползват от страните. През 2003 г. се предвижда едно обогатяване на Декларацията от Аруша с нейните принципи.

Кои са основните препоръки в митническата област?

На първо място, ясно и категорично митническо законодателство, включващо балансиран тарифи за вноса, ограничаване броя на тарифните ставки, свеждане до минимум на административното регулиране на търговията, възможно най-малко изключения от правилата.

Втора област – опростени митнически процедури, които не се променят често, лесно достъпни са, включват процедури за обжалване решенията на митниците и възможност за прибягване към независим правораздавателен орган като крайна инстанция. Базиран са върху Конвенцията от Киото, ограничават до минимум действията в резултат от личната, субективна преценка.

На трето място, приоритетно значение на използването на автоматизацията като принцип, включително електронния обмен на данни като средство против корупцията.

На четвърто място, прилагане на мерки, касаещи разделението на функции, ротация на персонала с оглед ограничаване на възможностите за незаконни действия, внезапни проверки на митническите служители.

На пето място, вменияване на висока степен на отговорност на преките ръководители за разкриване на слабостите в методите на работата и интегритета на техния персонал, както и предприемане на мерки за тяхното преодоляване.

На шесто място, вътрешен и външен одит за осигуряване на коректно прилагане на митническите процедури.

На седмо място, формиране на чувство за лоялност у митническите служители за работата, която изпълняват, както и желание за сътрудничество за ограничаване и разобличаване на възможностите за корупция.

Осма препоръка – обективен процес на подбор и израстване на митническите служители, елиминиране на външна намеса, идентифициране на кандидатите за работа, които имат и могат да поддържат високо равнище и лична етика.

Следващата препоръка е свързана със запознаването на митническите служители с правилата на поведение, прилагане на ефективни дисциплинарни мерки, включващи и възможност за уволнение.

На десето място, адекватно професионално обучение на митническите служители, в това число по въпроси, свързани с етиката и интегритета.

На единадесето място, достатъчно възнаграждение, позволяващо приличен жизнен стандарт на митническите служители, включително социални облекчения в областта на здравеопазването и задоволяването на социални потребности, стимулиращо заплащане, бонуси, награди и т.н.

И на дванадесето място, насърчаване поддържането на открити и прозрачни отношения с митническите агенти, т.е. посредниците в сделките и съответните сектори на бизнеса.

Къде се намираме ние като администрация в рамките на тези препоръки, които Световната митническа организация с помощта на всички страни-членки, които са повече от 140 държави?

По отношение на законодателството: от 1 януари 1999 г. е в сила нов Закон за митниците и Правилник за неговото прилагане, базиран изцяло на Митническия кодекс на Европейския съюз; Регламент 2913 и Правилника за прилагане на Митническия кодекс на Европейския съюз; Регламент 2454. Смисълът на това законодателство всъщност е да се покаже най-общо онова, което в Европейския съюз бе постигнато като консенсус по отношение на митническите режими и процедури и да бъде акумулирано като единна политика в тази област. Предстои до края на тази година или началото на следващата да бъдат внедрени още две реформи в европейското законодателство и всъщност да бъдат регламентирани и в българското законодателство.

Опростените митнически процедури изцяло са залежали в българското законодателство. Има обаче голямо разминаване в тази област между митническото и данъчното законодателство. Предприети са мерки в следващите години тези процедури фактически да залегнат като опция и в данъчното законодателство.

Електронна система. От информационните системи, които съществуват в страната, митническата система е вече на година и половина. Предстои до средата на 2003 г. да се изгради така нареченият транзитен модул, който ще даде възможност за онлайн връзка между митническите учреждения в страната, което на практика е следващата стъпка за обвързване на информационната система със съществуващите брюкселски информационни системи.

През юли – август беше създаден първият в историята на българската митническа администрация Кодекс за поведение или т.нар. Етични норми за поведение. Той предизвика в обществеността различни коментари – от остри шегички до един по-сериозен анализ в средите, които се занимават в тази област. Митническата администрация беше първата, която създаде и предвиди Кодекс за поведение в тази насока. За първи път бяха организирани проекти за борба с корупцията.

В модула за обучение в митническата система е включен специален сектор, който се нарича етика. В агенцията „Митници“ съществува звено за вътрешен контрол, инспекторат.

На базата на всичко това може да се направи изводът, че митническата администрация е поела верния път, което се доказва и от последните социологически проучвания.

Агенцията „Митници“ изпълнява три главни функции като контролната е една от приоритетните за функционирането на системата. Общото понятие контрабанда може да разгледаме като две големи групи: контрабанда и митническа измама. В последния период от време сериозен акцент в работата на митническата администрация са проблемите, свързани с митническата измама. Това са форми, при които се изисква по-голяма степен на професионализъм, по-голяма степен на организираност и на документална обвързаност.

Какви са резултатите в тази насока? За десетмесечието, т.е. от 1 януари т. г. до 31 октомври, са образувани над 12 хил. административни наказателни преписки, установени са над 12 хил. митнически и ва-

лутни нарушения. Това прави около 40 на ден. Те се разделят на две големи групи: тривиални или по-дребни случаи на нарушения и случаи с висока степен на обществена опасност. Случаите с висока степен на обществена опасност, в които попадат съставите 233, 234 и 234а, са контрабанда и измама. Те са 2778 случая, т.е. между девет и десет такива нарушения се констатират практически на ден в страната.

Налице е нарастване на случаите на констатирани нарушения в областта на митническата измама – с повече от 72-78% обаче е повишена разкриваемостта в случаите на митническа измама.

Всичко това не води до положителни фискални резултати, които са постигнати за десетмесечието. За първите десет месеца митническата администрация в страната е събрала над 2 193 млн. лв., а за м. октомври беше постигнат пик от над 268 млн. лева. Това е добра основа да се гради сътрудничеството с останалите контролни органи в страната.

Мерките на митническата администрация за борба с контрабандата и митническата измама

Румен Данев,

Директор, Дирекция „Митническо разузнаване и разследване“, Агенция Митници

В изпълнение на функциите си по Закона за митниците и нормативните актове по неговото прилагане, митническата администрация осъществява митнически надзор и контрол върху изнасяните, внасяните и транзитираните стоки. Един от основните акценти в нейната дейност е предотвратяването, разкриването и разследването на извършени митнически и валутни нарушения и престъпления.

В правен аспект контрабандата на стоки в зависимост от нейния размер се разглежда като административно нарушение и като престъпление, за което се предвижда административна или наказателна отговорност, регламентирани в Закона за митниците и Наказателния кодекс. Деянието се изразява в пренасянето през границата на страната на стоки без знанието и разрешението на митниците. Контрабандата е незаконна дейност, нарушаваща законите на две или повече държави, поради което има международен характер.

Най-често се контрабандират акцизни стоки (цигари, алкохол, горива и др.), стоки, подлежащи на забрани и ограничения като оръжия, наркотични вещества и прекурсори, стоки и технологии с възможна двойна употреба, ядрени и радиоактивни материали, подправени и пиратски стоки, художествени, културни и исторически ценности, застрашени животински и растителни видове.

Митническата измама се среща под различни форми:

- неточно описание на стоките;
- измама, свързана със стойността на стоките, занижаване или завишаване на стойностите;

- измама, свързана с преференциалния произход на стоките;
- измама, свързана с транзитирането на стоки;
- измама, свързана с разрешенията за внос или износ;
- измама, свързана с невярно декларирано качество и количество;
- измама, свързана с възстановяване на мита и данъци, когато декларираните за износ стоки в действителност не напускат страната (т.нар. фиктивен износ);
- измама, свързана с фирми фантоми.

Търговската контрабанда и митническата измама вреди на цялото общество и се изразява в:

- загуба на приходи за държавата;
- вреда на производството;
- отклонения в търговията;
- нелоялна конкуренция;
- вреда на държавната икономика.

Основни цели на митническата администрация са събиране на приходи, администриране на търговската политика и защита на обществото. За постигането им е необходима подходяща законова уредба, улеснени процедури и стратегия за контрол на приходите, основаваща се на ефективен последващ контрол.

Ролята на митниците може да се определи в рамките на дейностите и мерките, които предприемат за пресичане на контрабандата като преграда за трансграничната престъпност. Особено значение за ограничаване на трансграничната престъпност има реформата в българската митническа администрация. С приетия Закон за изменение и допълнение на Закона за движение по пътищата (в сила от 10.08.02 г.) се регламентира правото на специализирани контролни органи на Агенция „Митници“ – мобилни митнически групи, които да спират пътни превозни средства във вътрешността на страната. Утвърдени са от Директора на Агенция „Митници“ Правила за дейността на мобилните митнически групи, които съдържат детайлна регламентация на организацията и реда за осъществяване дейността на мобилните групи. В Агенция „Митници“ са сформирани и от м. септември функционират пет мобилни митнически групи, снабдени със специализирано оборудване. Във всяка от групите участват по двама митнически служители и по един

служител от министерство на вътрешните работи, преминали специализиран курс на обучение.

За постигане на по-голяма ефективност в борбата с контрабандата и митническата измама е необходимо *обединяване усилията на всички правоприлагащи органи*. На 26.08.2002 г. е приета нова Инструкция за условията и реда за взаимодействие между митническите органи и органите на МВР по предотвратяване и разкриване на митническите и валутните нарушения. Агенция „Митници“ е подписала Инструкция за взаимодействие с Агенция „Бюро за финансово разузнаване“, Споразумение за сътрудничество и взаимодействие със Сметната палата, Меморандум за взаимодействие и сътрудничество с Агенция за валутен и финансов контрол, Споразумение за сътрудничество и обмен на информация с Национална следствена служба. В процес на подготовка е и Инструкция за взаимодействие с данъчната администрация.

Равнището на контрабандата и митническата измама като явление зависи от редица криминогенни фактори и от организацията на държавните институции, осъществяващи противодействие на различните нейни форми.

Сред по-важните криминогенни фактори, формиращи равнището на контрабандата и митническата измама, могат да бъдат споменати:

- относителният дял на „сивата икономика“ в стопанската конюнктура на страната;
- степента на конкурентноспособност на българската икономика;
- равнището на печалба при извършване на нерегламентирани митнически операции;
- размерът на фискалната тежест при внос на стоки;
- равнището на взаимодействие между държавните органи при контролиране на цялостния процес по веригата: производител – вносител/износител – търговец;
- състоянието на наказателното и административнонаказателното законодателство и неговото прилагане с оглед оптималното използване на наказателната превенция за респектиране на потенциалните нарушители и др.

На база отчитането на тези и други криминогенни фактори, влияя-

ещи на потенциалния риск от извършване на нарушение в даден момент, Агенция „Митници“ изготвя динамични рискови профили за лица, фирми, стоки и маршрути, чрез които насочва и оптимално разпределя административния си капацитет в областта на борбата с неправомерните митнически операции.

Прегнети мерки по административно наказване за митнически и валутни нарушения

За периода 01.01. – 31.10.2002 г., са образувани общо **12 157** бр. АНП, от които **11 859** броя за митнически и 298 броя за валутни нарушения. Спрямо същия период от 2001 год. има намаление при митническите нарушения с 12,88% (намаление с 1754 бр. АНП), както и при валутните – с 23,20% (или с 90 броя). Намалението при митническите нарушения се дължи на намаления брой съставени актове на основание чл. 238а/ЗМ през отчитания период на 2002 г. спрямо същия период от 2001 г. (намалението по този показател е около 20%). Същевременно се забелязва тенденция за увеличение броя на съставените актове за митническа измама (с около 71%) и за отклонения от режим или направление (с около 76%). При контрабандата се наблюдава лек спад от около 15%.

За същия период на 2002 год. са издадени общо **10 674** бр. НП, от които **10 454** броя за митнически и 220 броя за валутни нарушения. Спрямо същия период на 2001 г. се наблюдава намаление на броя на издадените НП при митническите нарушения (с 3,85% или със 419 броя), както е и при валутните – намаление с 12,35% или с 31 бр.

Най-често констатираните митнически нарушения **като абсолютен брой** са свързани с нарушения на чл. 238а от Закона за митниците (неизпълнение на срокове). От общо заведените **12 157** бр. за първите девет месеца на 2002 г. административнонаказателни преписки (за митнически и валутни нарушения), 8848 бр. са именно за такива нарушения на разпоредбите на Закона за митниците.

По отношение на нарушенията с висока степен на обществена опасност, нанасящи големи вреди на държавния бюджет, най-голям е дялът на административнонаказателните преписки за нарушения на чл. 234а от Закона за митниците (отклонение на стоки от митнически режим или направление) – 1 891 бр. Следват нарушенията, свързани

с чл. 233 от Закона за митниците (654 бр.) – митническа контрабанда и чл. 234 от Закона за митниците (233 бр.) – митническа измама.

Тежки нарушения с висока степен на обществена опасност, нанасящи големи вреди на държавния бюджет 2 778

а) митническа контрабанда – превозване или пренасяне през границата на стоки без знанието и разрешението на митническите органи (чл. 233 от ЗМ);	654
б) митническа измама – нарушения, с които се избягва заплащането или обезпечаването на вносни митни сборове и други държавни вземания събирани от митническите органи, преодоляват се забрани или ограничения при вноса или износана стоки или мерки за търговската политика (чл. 234 от ЗМ);	233
в) отклонение на стоки от временно складиране, митнически режим или митническо направление (чл. 234а от ЗМ);	1 891

Други нарушения 9081

а) неизпълнение на разпореда на нормативен акт, приложим за стоки под митнически надзор (чл. 238 от ЗМ);	106
б) неизпълнение на срокове (чл. 238а от ЗМ);	8848
в) За нарушения по други членове на ЗМ; Валутни нарушения, бр. 298	127
а) задържани бълг. лева и чуждестранна валута в наличност (равностойност в бълг. лева);	2 928 165,02
б) задържани изделия от злато, равностойност в лв. тегло в грамове;	1 426 504,95 73 119,79
в) задържани изделия от сребро, равностойност в лв. тегло в грамове.	62 933,96 50510,74
ОБЩО (равностойност в лв. на задържания предмет на нарушение):	4 417 603,93

Проверки на декларираната митническа стойност по линия на международното сътрудничество

Извършват се постоянни проверки по линия на международното сътрудничество чрез митническите администрации на страните на

износа при съмнения по отношение на декларираната митническа стойност или посоченото тарифно класиране на стоките. Същите се извършват на база на сключени двустранни спогодби за сътрудничество и взаимопомощ в митническата област, а със страните – членки на ЕС, на основание на Протокол №6 за административна взаимна помощ към Европейското споразумение за асоцииране. България е сключила спогодби за сътрудничество и взаимопомощ в митническата дейност с Австрия, Гърция, Турция, Великобритания, Румъния, Армения, Македония, Югославия, Русия, Украйна, Иран, Монголия и Азербайджан. Предстои подписването на спогодба с Франция и на утвърждаване със САЩ. В процес на преговори са такива спогодби с Молдова, Албания и Словакия. Със страните от ЦЕФТА сътрудничеството и обмена на информация се осъществява на база на протоколите за взаимна административна помощ към споразуменията за свободна търговия.

В резултат на тези проверки са констатирани многобройни случаи на избягване заплащането на дължимите митни сборове и други държавни вземания чрез деклариране на **занижена стойност или неверен тарифен номер**, за които са съставени актове за установяване на митнически нарушения и наложени предвидените от закона санкции.

Извършват се многобройни проверки по линия на международното сътрудничество за автентичност на сертификати за произход на горива. В резултат са установени случаи, при които е избегнато заплащането на дължимите митни сборове и други държавни вземания чрез **неправомерно ползване на преференции за произход**, за които са съставени актове за установяване на митнически нарушения и наложени предвидените от закона санкции.

Предприемане на конкретни мерки в рамките на дейността по преготовряване и разкриване на митническите и Валутни нарушения

С оглед подобряване на митническия контрол и прилагането на анализа на риска са предвидени следните мерки:

- усъвършенстване на националния профил на риска;
- разработване на профили, отчитайки географското положение и транспорта, детайлизирани до местно ниво;

- разработване на система, позволяваща проверка и осъвременяване на профилите;
- обучение на персонала, свързано с прилагането на анализа на риска.

В БИМИС (митническата информационна система) ще бъде включен модул за митническо разузнаване и разследване, съдържащ данни за всички констатирани митнически нарушения, за нарушителите и методите за тяхното извършване. По този начин чрез осигуряване на достъп на митническите служители до базата данни ще се насочи митническият контрол към рискови области и лица и ще се постигне ограничаване на субективния фактор при селектиране на доставките за документен или физически контрол.

Създаване на механизъм за незабавно предаване на информация до отправното митническо учреждение за приключените транзитни операции с оглед своевременно идентифициране на потенциалната възможност за извършване на нарушения при отклонение на стоки от митнически надзор и предприемане на мерки за предотвратяването им.

Създаване на организационно обособени структури за митническо разузнаване и разследване на централно, регионално и териториално равнище в рамките на митническата администрация и тяхното административно, финансово, кадрово и техническо обезпечаване с достатъчно ресурси за успешно противодействие на митническата престъпност.

Корупционни практики, свързани с контрабандния внос

Чавгар Кънев,

Държавен инспектор, Агенция Митници

Корупционната практика и поведение, свързани с контрабандния внос, нямат определена матрица или една схема за прилагане.

Корупцията в митническата система има различни проявни форми, различаващи се по мащаб, местоизвършване и степен на деструктивност спрямо обществения договор и пазарната икономика. С условна таблица може да се покаже актуалното състояние. Способът за съставяне на такава „снимка“ е прякото наблюдение на оперативната обстановка в митниците, информация от лица, ангажирани в т.нар. „сива икономика“ и статистически съпоставки за вноса на някои стоки. Много от мероприятията на различни органи на МВР и вътрешният контрол на Агенция „Митници“, които са завършили с обвинителен акт или санкции, потвърждават следната ситуация:

Първата точка на таблицата показва условно схемата на т.н. „контрабандни канали“. Те се организират от вносители, които съобразно политическата конюнктура ангажират висши администратори или лица, имащи влияние в политически аспект включително в кадровата политика на митниците. Участват митнически служители от средно или висше ръководно ниво, които обезпечават действията на оперативните инспектори и служители от системата на МВР, осигуряващи безпроблемни проверки или информиращи за предстоящи такива. Дейността на отделните големи групи се изразява в осъществяване вноса на определена „стратегическа“ стока, която стига до пазара с около 20–30% по-ниска цена от редовно обложената. Нарушава се нормалната пазарна обстановка в полза на една или няколко фирми. Загубите за фиска могат да достигнат до 50%, като се отчетат и последиците за месните производители.

Счита се, че броят на такива групи отговаря на броя на номенклатурата на т.нар. „чувствителни стоки“: месо, пилешки продукти, китайски стоки, турски промишлени стоки, турски хранителни стоки (сладкарски изделия) и други. Сумите, разпределяни за подкупи, варират от 20 хил. до 100 хил. лева месечно в зависимост от вида на контрабандираната стока. Около 5% от служителите на митницата участват систематично в такива групи.

Следва да се има предвид известна условност, когато се касае за актуално съществуващ „канал“ за определена стока. В определени периоди от изминалата година в резултат на активни проверки от Агенция „Митници“ и служби на МВР, някои стоки бяха „изкарани на светло“, видно от повишените мита и ДДС за тях.

Втората група от таблицата отразява корупционна практика на малки организирани групи, действащи в една или две регионални митници. Тези групи се състоят предимно от бивши митнически служители или бивши служители на МВР, работили в икономическия сектор. Почти всички имат изпълнител, който е лицензиран митнически агент. Използва се познанството с действащи митничари за съдействие на вносители срещу комисионни, пропорционални на спестените данъци. При тези групи няма специализация за определена схема на измама или определена стока. Най-често се съдейства за обмитяване на занижени цени, съвсем рядко за укриване на част от стоката. Характерен за тези групи е статутът на „незаменим и задължителен“ посредник, който се реализира с участието на митнически служители. Сумите за подкупи варират от хиляда до 10 хил. лева.

Третата група в таблицата са корупционните схеми в граничните митнически учреждения. Характерно е конюктурно сближаване на служители на митницата, гранична полиция, ветеринарните служби и други.

В подходящ момент през граничната митница се пропускат превозни средства, без да бъдат регистрирани. Схемата е известна като „вдигната бариера“ или „дива контрабанда“. Освен големите загуби за фиска тази практика е опасна със създаването на условия за пропускане на забранени стоки. Сумите за подкупи варират от 3 хил. до 10 хил. лв. в зависимост от тонажа на камиона. Счита се, че успешните опити за такава контрабанда намаляват.

Отделни митнически служители създават индивидуални корупци-

онни схеми, извършвайки действия, често граничещи с изнудване. Прекалено стриктно се спазват процедурите, отправят се несъществуващи в нормативната уредба изисквания, изнудва се вносителят на психологическа основа чрез заплахата за извършване на щателен физически контрол на стоката. Сумите на подкупите варират от 20 до 200 лв. и имат изключително негативни и отрицателни последствия за отношенията на стопанските субекти с митническата администрация.

Поради динамиката на корупционните практики е трудно да се даде сумарната годишна загуба от корупцията в митническата система. През 2001 г. някои висши администратори от митницата спомнаваха колосални суми от порядъка на 1 млрд. Други мнения варират около 100–150 млн., без да се отчитат загубите от влошения инвестиционен климат и затрудненията за нормално развитие на пазарната икономика.

Табл. 1. Обща класификация на контрабандата и свързаната с нея корупция

Действащи лица	СХЕМА/ тип незаконна дейност	Последствия
<p>1. Голяма организирана група, действаща на национално равнище</p> <p>Повечето членове на групата не се познават, но знаят за организацията. Лидерите ѝ имат възможност да влияят на кадровите органи.</p> <p>Суми за подкупи: месечно от 10 до 50 хил. долара</p>	<p>Вносител/и → оперативен/и граничен митничар/и + ръководител от местно ниво → служители от структури на МВР, осигуряващи транзита до вътрешно Митническо управление (МУ), в много случаи и проверката там → вътрешно МУ, ръководител от местно ниво → ръководител от висше ниво → политическо лице (или лице с влияние в политиката), осигуряващо административен комфорт на другите и краен получател и разпределител на подкупите.</p> <p>Участват около 5% от служителите</p>	<p>Застрашава цели отрасли на икономиката. Създава социално напрежение сред браншовите организации.</p> <p>Поставя под съмнение обществения договор.</p> <p>Загуби за Държавния бюджет: до 50% по съответната номенклатура стоки.</p>

Действащи лица	СХЕМА/ тип незаконна дейност	Последствия
<p>2. Малка организирана група Действа в отделен регион или 1-2 Районни митнически дирекции (РМД). Суми за подкупи: до 5 хил. долара месечно</p>	<p>Вносител + бивш или действителен висш митничар → ръководител МУ + бивш или действителен служител на МВР (неутрализира неудобни служители или предупреждава за проверки) → оперативен инспектор/и. 10% от служителите</p>	<p>Създаване на аморална кадрова обстановка. Обуславя корупционно поведение от стопанските субекти. Негативно влияние върху чуждестранните инвеститори. Загуби за Държавния бюджет: от 5 млн. лв. нагоре (до 30%).</p>
<p>3. Тип „Тандем“: митничар + служител от КПП Суми за подкупи: 5 хил. долара на камион 20 т. и 1,5 хил. долара на камион до 10 т.</p>	<p>Т.нар. „чиста контрабанда“ – преминаване на товари без регистрация на гранична митница – „вдигната бариера“. 10% от служителите</p>	<p>Загуби за Държавния бюджет Създаване на условия за трафик на забранени стоки (наркотици, оръжие).</p>
<p>4. Индивидуални операции: <i>служител от което и да е оперативно звено, в повечето случаи редови митнически инспектор.</i> Суми за подкупи: в зависимост от типа на МУ и работното място до 2,5 хил. долара месечно.</p>	<p>Вносител → митнически служител (в много случаи участие на прекия ръководител, изразяващо се в бездействие). 20% от служителите</p>	<p>1, 2 до 10 фирми-вносители заплащат 10 до 30% по-ниски данъци. Предвид някои промени в данъчното законодателство (ДДС, данък печалба) явлението е затихващо.</p>
<p>5. Индивидуални операции: <i>редови митнически инспектор или ръководител от ниско ниво.</i> Суми за подкупи: 20 до 200 лв. месечно.</p>	<p>Прекалено стриктно спазване на несъществени процедури. Несъществуващи в Закона изисквания. Заплаха за щателен физически контрол на стоката. Изнудване на психологическа основа. До 60% от служителите</p>	<p>Няма фискални последици за Държавния бюджет. Изключително отрицателни последици върху стопанските субекти. Формира отрицателен облик на администрацията.</p>